

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁҒУҒ СЕРИЈАСЫ

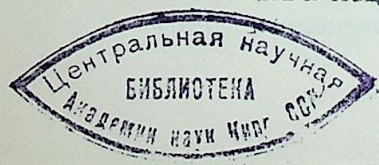
★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

№ 3

1985

«ЕЛМ» НƏЩРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЭЛМ»
БАКЫ—БАКУ

ҮЗЕЈІР ҺАЧЫБƏЈОВУН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ

Ф. КӨЧƏРЛИ

ҮЗЕЈІР ҺАЧЫБƏЈОВ ВƏ АЗЭРБАЙЖАН МƏДƏНИЈƏТИ

«Артыг чохдан мұәјјан едилмишдир ки, исте'-
дадлар, оиларын инкишафы үчүн əлверишли ич-
тиман шəрант мөвчуд олдуғу һər јердə, һər заман
əмəлə кəлирлєр».

Г. Плеханов.

Үзејир Һачыбəјов (1885—1948) сийаси-мəдəни һəјат сəһнəсинə үмүм-
дунја тарихинин əламəтдар бир дөврүндə гəдəм гојмушдур. Онун идеја
вə мəнəви инкишафы, көркəмли мəдəнијјət хадими вə тарихи бир шəх-
сийјət кими јетишиб фəалијјətə башламасы Русијадa ингилаби азадлыг
һэрəkаты тарихи илə сых сурəтдə бағлыдыр. Мəһз ингилаби дөвр Үзејир
Һачыбəјовун бəдии јарадычылығынын, бүтөвлүкдə фəалијјəтинин мəз-
мунуну вə характерини, бүтүн мəнəлы һəјат јолуну мұәјјан етмишдир.

В. И. Ленин 1902-чи илдə јазырды: «Биз, Русија тарихинин див ад-
дымлары илə ирəлилəдији, бир илин бə'зəн динчлик дөврлєринин он ил-
лєринə бəрəбэр олдуғу чошғун бир замандa јашајырыг»¹. Русијадa
1905—1907-чи иллəр ингилабы партијанын вə өлкəнин, дунја коммунист,
фəһлə вə милли азадлыг һэрəkатынын тарихиндə əламəтдар һадисə ол-
ду. «Русијадa 1905—1907-чи иллəр ингилабынын 80 иллији һағгында»
«Сєв.ИКП МК-нын гəрарында дејилдији кими: «Бу ингилаб фəһлə вə
кəндлилєрин əн кениш күтлэлєрини, əһалинин диқэр тəбəгэлєрини оја-
дыб сийаси һəјатa гошмуш, јени тарихи дөврүн—дєрин социал сарсын-
тылар вə ингилаби дөјүшлєр дөврүнүн башланғычыны гојмушду»².

XIX əсрин ахырлары—XX əсрин əввəллєриндə Азэрбайжанын игти-
сади, сийаси вə мəдəни һəјатында көклү дəјишикликлєр баш верирди. Ка-
питалист мұнасибəтлєри сүр'əглə инкишаф едир, игтисадијјатда əсас
мөвгєји сəнајє буржуазиясы тутур, нефт вə банк милјонерлєри јараныр,
харичи капитал өлкəнин сəнајєсинə кениш тəтбиг едилрди. Капиталист
мұнасибəтлєри Азэрбайжан кəндиндə дə инкишаф едирди. Лакин Азэрбай-
жанын социал-игтисади структурнда капитализмə гəдərки мұнасибəт-
лєрин (феодал, јарымпатриархал укладын) галығлары һəлə күчлү иди.
Капиталист мұнасибəтлєри бурада орта əсрлєрə мəхсус кериликлєрлə
чулғашмышды. Игтисади вə социал һəјатда баш верən просєслєр тəбии
оларағ халғын мəнəви һəјатында дєрин излєр бурахыр, мəдəнијјəтин
инкишафыны шəртлєндиридди. Бу дөвр Азэрбайжан мəнəви һəјаты, һэр
шєјдən əввəл, милли мəдəнијјəтин формалашмасы просєсинин сүр'əтлən-
мєси, демократик мəдəнијјəтин ичтиман фикрин үмүми јүксəлиши илə
əламəтдардыр. Өлкəнин ичтимаи, сийаси вə мəдəни инкишафы, хүсусилə
ингилаби фəһлə һэрəkатынын чошғун јүксəлиши илə əлагəдар оларағ
марксизм-ленинизм идејалары Азэрбайжанда инамла јайылыр вə ичти-
маи фикирдə гəрарлашырды. Бу ганунаујғун просєс, биринчи нөвбəдə
фəһлə синфинин мəнəви јүксəлишинин тəлəби олмағла, јалныз ингила-

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Буниятов (главный редактор),
П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Асланов, Дж. Б. Гулиев,
Т. М. Кафаров, Ф. К. Кочарли, Н. М. Велиханова (ответственный секретарь),
А. К. Рзаев (зам. гл. редактора), Р. А. Сруджев, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде:

© Издательство «Элм». 1985 г.

Марксизм-ленинизм фəһлə сиффи ичəрисиндə кениш јайылмагла јанашы, зəһмəткəш кўтлэлəрин мўхтəлиф тəбəгэлəринə, хўсусилə габагчыл зијалыларə, чəмијјəтин бўтўн мəнəви һəјатына ɵз тəсирини кɵс-тəрирди. Бу дəвр Азəрбайжан мəнəви-мэдəни һəјаты ўчўн сəчијјəви һал-лардан бири ингилаби-демократик фикрин јени шəraitдə инкишафы иди. Умумијјəтлə, Азəрбайжанда ингилаби-демократик фикрин даһа ке-ниш инкишафы ўчўн элвиринли шərait мəнз əсрин əввəллəриндə јаран-мышды.

Ингилаб эдәбијјат вә инчәсәнәтин, бүтөвлүкдә мәдәнијјәтин гаршысында јени бөјүк вәзифәләр, бөјүк тәләбләр гојурду. Артыг бәдиин јаратычылыг мәсәләләринә јалныз ән'әнәви естетик идеаллар бахымындан јанашмаг кифәјәт дејилди. Эдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләри һаггында күнүн, мәнз ингилабни дөврүн ән вачиб вәзифәләри бахымындан фикир јүрүтмәк тәләб олунурду. Белә бир шәраитдә мәдәнијјәт сәһәсиндә гүтбләшмә дәринләшир, мүртәчә вә мүтәрәгги гүввәләр арасында идеја чарпышмалары даһа кәскин характер алырды. Үмумијјәтлә, эдәбијјат, инчәсәнәт мәсәләләри һәмишә идеоложи мүбаризә объектн олмушдур. Ингилаб илләриндә исә бу мүбаризә даһа да кәскинләшмиш, халгынмә'нәви һәјатынын бүтүн сәһәләрини, онун көклү проблемләрини әһәтә етмишди.

Һәгигәтән, әсрин әвәлләрində Русијада олдуғу кими, Азәрбајҗанда да әдәбијјат вә инчәсәнәтин, демократик фикрин ичтимаи һәјатла, зәһмәткешләрин ингилаби һәрәкаты илә әлағәси кетдикчә мөһкәмләнирди. Маариф системиндә, театр, мусиги вә инчәсәнәтин инкишафы, мәдәни сәрвәтләрин халг күтләләри арасында тәблиғи сәһәсиндә әвәлләрә нисбәтән күчлү бир ирәлиләјиш нәзәрә чарпырды. Мәтбуатда милли мәдәнијјәтин, милли дилин инкишафы, әдәбијјат вә инчәсәнәтин идејә-естетик принципләри, кечмиш ирсә мүнәсибәт вә саир мәсәләләрә даир мұзакирәләр кечирилир, мұбаһисәләр апарылырды. Әдәбијјат вә инчәсәнәтин һәјат илә даһа сых бағлылығы, дилин хәлгилији вә сәдәлији үғ-

Тарихи төчрүбә көстәрир ки, өз исте'дад вә габилијјәтнини халга хид-мәтә һәср едән һәгиги бөјүк сәнәткар јүксәк сосиал вә һуманист идеал уғрунда мүбаризә кетдији заман бу мүбаризәдән кәнарда галмыр. Үзә-јир һачыбәјов мәһз белә сәнәткарлардан иди. Халғымызын дикәр көр-кәмли мәдәнијјәт хадимләри кими, о да милли мәдәнијјәти инкишаф ет-дирмәк ишиндә ән фәал иштирак етмиш, бу сәһәдә һәгигәтән бөјүк хидмәтләр көстәрмишдир. Азәрбајҗан мәдәнијјәтинини мүһүм бир инки-шаф көрүр, милли мәдәнијјәтин фәал тәшәккүлү Н. Нәриманов, Ч. Мәм-мәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ф. Көчәрли, Ә. Әзимзадә, Ү. һачыбәјов вә бир чох дикәр көркәмли шәхсијјәтләрин, мәдәнијјәт хадимләринин ады илә бағлыдыр. Онлар һәјатда баш верән дәрин просесләрин пассив та-машачысы олуб галмамыш, әксинә, халгын мә'нәви ојанышында, сијаси вә милли шуурунун инкишафында јахындан иштирак етмишләр.

Үзејир Начыбәјов һәм дә Азәрбајҗан сәсиалист мәдәнијјәтинин тәшәккүлү вә инкишафынын ән фәал, јорулмаз вә фәдакар иштиракчыларындан олмуш, чохмилләтли сәсиалист мусиги мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсиндә мисилсиз хидмәтләр кәстәрмишдир. Одур ки, онун ады һағлы оларағ совет дөврүнүн С. Прокофјев, Д. Шостакович вә диҗәр мусиги классикләринин адлары илә јанашы чәкилир. Илһамлы сәнәткарын совет мусиги мәдәнијјәтинин тарихинә дахил олмуш вә үмүмдүңја шөһрәти газанмыш әсәрләри бу күн дә бөјүк идеала—азадлығ, сәсиализм, сүлһ идеалына хидмәт едир, милјонлара севинч, фәрәһ кәтирир, онлара нәчиб вә үлви һиссләр ашылајыр.

Азәрбајҹан мусигисинин шөһрәт зирвәси олан Ү. Һачыбәјов чохчә-һәтли јарадычылыг јолу кечмиш надир бир исте'даддыр. О, халгымы-зын мәдәнијјәт тарихинә ејни заманда бөјүк јазычы-публисист, драма-тург, ингилаби-демократик ичтимаи фикрин көркәмли нүмәјәндәси, алим, әсл халг мүәллим киши дахил олмушдур. Мараглыдыр ки, бәдни јарадычылығын әл атдыгы бүтүн сәһәләриндә Үзејир Һачыбәјов бөјүк

наилијјетләр газанмышдыр. Мә'лум олдуғу кими, о, бәдии јарадычылыға публисистика илә башламышдыр. Мүһәррирлик Үзејир һачыбәјовун јарадычылығ тәрчүмеји-һалында, бүтөвлүкдә ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндә мүһүм јер тутур.

XX әсрин әввәлләри, Азәрбајчан публисистикасынын чошғун инкишаф етдији бир дөврдүр. Бу, ингилаби зәманәнин тәләби иди. Габагчыл мәдәнијјәт хадимләринин бүтөв бир нәсли, мәһз бәдии јарадычылығын ән оператив, ән чевик жанры олан публисистикадан истифадә едәрәк дөјүш мејданына атылмыш, ону зәһмәткешләрин азадлығы уғрунда мүбаризә силаһына чевирмишдиләр.

Үзејир һачыбәјов молланәсрәддинчиләрлә бирликдә милли ингилаби-демократик публисистиканын ән көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Онун публисист әсәрләриндә доғма халғынын арзу вә истәкләри, сијаси, соснал вә мәдәни инкишаф мәсәләләри илә јанашы, о дөврдә бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәти дүшүндүрән бир чох ичтимаи проблемләр, о чүмләдән Шәрг халғларынын милли-азадлығ һәрәкәти өз ифадәсини тапмышдыр. Үзејир һачыбәјов публисистикасынын әтрафлы тәһлилинни вермәк, сәнәткарлығ хүсусијјәтләрини ачмағ мәгсәдини гаршыја гојмајарағ бурада јалныз буну гејд етмәк истәјирик ки, онун публисист әсәрләри мүбариз, дөјүшкән руһу, дәрин соснал, ифшаедичи пафосу илә фәрғләнир. Мүтләғијјәт үсули-идарәсинин, буржуа-мүлкәдар зүлмүнүн амансыз ифшасы илә јанашы, зәһмәткеш халғын азадлығ мүбаризәсинин көклү проблемләри, милли мәдәнијјәтин тәшәккүлүнүн актуал мәсәләләри бу әсәрләрдә мәркәзи јер тутур. О, зәманәнин дөһшәтли һәгигәтләринә чәсарәтли, ејни заманда, сәрраст вә дәгиг атәш ачмагла, зәһмәткешләри ән ади инсани һүгүглар, азадлығ вә парлаг кәләчәк уғрунда мүбаризәјә чағырырды. Үзејир публисистикасында мүәллифин вәтәндашлығ мөвгеји там ајдындыр. О, мәһз зәһмәткешләрин мәнәфејини мүдафиә етмиш, онларын адындан данышмыш, онларын фикирләринин ифадәчиси олмушдыр. Үзејир публисистикасы дөврүн соснал-сијаси һадисәләринә фәал мүдахилә едән публисистикадыр.

Үзејир һачыбәјов публисистикасыны сәчијјәләндирән әсас хүсусијјәтләрдән бири идејалылығдыр. О, дөнә-дөнә хатырладырды ки, «һәр бир гәзетәнин мүјјән бир мәсләки олмалыдыр», «мәсләксизлик-јолсузлугдур, әхлағын позгунлугдур. Мәсләксиз гәзетә мүзүрр олан кими мәсләксиз инсан да мүзирридр».

«Мәсләк—һәр кәсин е'тигад етдији бир јолдур, үмүмин хошбәхтлијини, асајиш вә арамыны, рәфәин һалыны, тәрәгги вә тәкамүлүнү тә'гив едән һәр бир мәсләк онун саһибі үчүн мүгәддәс әдд олунмалыдыр». «Бизим мәгсәдимиз одур ки, миллиәтимизин тәрәггисинә баис олан һәр бир һәгиги васитә вә вәсиләләрә јол вермәли вә миллиәтимизи чәһаләтә вә јахуд тәрәггији-мә'хусә сөвг едән шејләри дәф вә изалә етмәлидр»⁵. Үзејир демократик публисистиканын әсас мәгсәдини халға, вәтәнә хидмәт етмәкдә көрүрдү.

Нәһәјәт, буну да гејд едәк ки, Үзејир һачыбәјов өзүнүн јүксәк публисист мәдәнијјәти илә фәрғләнмиш вә милли публисистиканы јени формаларла зәнкинләшдиримишди. О, кичик миниатүрдә бөјүк фикирләри јығчам, һәм дә тә'сирли шәкилдә ифадә етмәји бачаран сәнәткар олмушдыр. Академик М. Ибраһимовун јаздығы кими, «Онун публисистикасы да бәдии јарадычылығна хас олан фикри дәринлик, күчлү мәнтиг, мүһакимәләрдә тәмкин вә инандырычылығ кими көзәл хүсусијјәтләрә маликди»⁶.

Үзејир һачыбәјов XX әсрин әввәлләриндә марксизм-ленинизм идејаларынын, 1905—1907-чи илләр ингилабынын тә'сири алтында инкишаф едән ингилаби-демократик ичтимаи фикрин көркәмли нүмәјәндәләриндәндир. Әсрин әввәлләриндә Азәрбајјанда ингилаби-демократик фикир һәлә өзүнүн тарихи ролуну ојнамағда давам едирди. Тәрәгги вә халғын азадлығ мәсәләләри ичтимаи фикрин диггәт мәркәзиндә дуран әсас мәсәләләр иди. Ингилабчы-демократлар, о чүмләдән Үзејир һачыбәјов ичтимаи тәрәгги, онун һәрәкәтвәричи гүввәләри вә перспективи мәсәләләринин изаһында марксизм-ленинизмә јахын мөвгедән чыхыш едирдиләр. Үзејир һачыбәјов XX әсри тәрәгги әсри адландырыр, тәрәгги идејасына өзүнүн дәрин инамыны билдирир, һәмвәтәнләрини «XX әсрин әсинә сәс вермәјә», «XX әсрин тәғазасына мүвафиг сурәтдә бөјүк бир сүрәтлә «һәрәкәт етмәјә чағырырды. О, чәмијјәти даими инкишаф вә дәјишмә һалында көтүрүр, тәрәггинин лабүд вә гаршысыалынмаз олдуғуну әсасландырыр вә көстәрирди ки, тәрәгги һагғында јалныз хош арзулар бәсләмәк кифәјәт дејилди, тәрәгги уғрунда фәал мүбаризә апармағ лазымдыр.

Мүтәфәккир публисист, тәрәгги анлајышы илә, һәр шејдән әввәл, чәмијјәтдә сәнәјенин, техниканын, тичарәтин, елм вә мәдәнијјәтин инкишафыны нәзәрдә тутур, ичтимаи тәрәггидә елм вә мәдәнијјәтин ролуну хүсуси гијмәтләндирирди. О, доғма халғынын керилијини үрәк ағрысы, дәрин вәтәндашлығ кәдәри илә гејд едир, лакин пессимизмә гапылмыр, халғынын парлаг кәләчәјинә инаныр, бу ишә хидмәт етмәји өзүнүн «мәсләк» иши, әсас мәгсәди адландырырды. О, дөнә-дөнә тәқрар едирди ки, һәр бир миллиәтин бир кәләчәји вардыр, бу кәләчәјин јахшы вә јаманлығы исә онун өз әлиндәдир, «чамаатын өзү иш көрмәлидир», «милләт өз һүгугуну алмағ јолунда габағына јумаланан манеәләрин һамысыны» арадан галдырмаға һазыр олмалыдыр. Үзејир һачыбәјов буну хүсуси гејд едирди ки, 1905—1907-чи илләр ингилабы («бүтүн Русијаны хаби-гәфләтдән ојадан зәрбә») Азәрбајјанда тәрәгги идејасына күчлү тәкан вермишди.

Бүтүн ингилабчы-демократлар кими, о да ингилабы бөјүк севинч вә һәрарәтлә гаршыламышды; Үзејир һачыбәјов ингилабын ганунаујғун олдуғуну әсасландырыр вә јазырды: «Әчәба, бу шуриш, бу игтишаш, бу мүбаризә нә үчүндүр? Бунлар һамысы чүрүмүш, көһнәлимиш, әмәлдән дүшмүш гәјда вә низамлар гаршы гәти бир е'тираздыр. Көрүнүр ки, бу XX әср, кечмиш әсрләр тәрәфиндән бәрпа едилмиш гәјда вә низамлар тәһәммүл еләмир. О гәјда вә низамлар бир о гәдәр көһнәлибди ки, јениләшмәк вә тәзәләнмәјә мејл едән һәјати-бәшәријјәтин асајиш вә интизамыны тә'мин едәмәз»⁷.

Көркәмли публисист халғын ингилаби һәрәкәтины селә бәнзәдир вә ингилабын гаршысыалынмаз олдуғуну хүсуси гејд едирди. «Бир овуч көһнәпәрәст вә иртичапәрәст адамларын бу е'тираз сәдаларыны јатыртмаға гаршы олан тәшәббүсләри, онлар үчүн һеч бир мүвәфғәијјәт һасил едәмәз. Бу сәдалар кет-кәдә чоһалыб, артыб, ахырда курултулу бир зәрбә илә гаршысына раст кәлән бүтүн манеәләри јох вә мәһв едәр. Даһа бу е'тираз сели габағында көһнәпәрәстлик гәјалары сәдд олуб давам едәмәз»⁸. О, халғын гүдрәт вә күчүнә дәрин инамла јазырды: «Дөвр ушағ кими аддым атмағ заманы дејилди, гәһрәман кими јүрүмәјә амалә олмағ вахтыдыр», инди бу әсрдә гул вә ағалығ заманы јарашмыр, инди һәјат мүбаризәси заманыдыр. Гәсб едилмиш һүгуглары керилә ал-

маг заманыдыр». Русијаны бүрүжөн «бу азадлыг һәрәкатына мүвәггәти гијам вә үсјан демәк олмаз. Бу, Полша гијамы, Дағыстан үсјаны дејилдир ки, ону топ-түфәнк вә әскәрләр васитәсилә сакит етмәк мүмкүн олсун.

Бу, Үмүмрусија дәвләтин әһалисинин узун замандан бәри артмагда олан тәрәгги вә тәкамүлүндән ирәли кәлән тарихи әзәмәтли бир һадисәдир ки, онун бир бу гәдәр давам етмәси тәбии көрүнән кими һеч бир чәбр, зүлм вә ситәмлә јатырылмајачагы дәхи бир о гәдәр тәбии көрүнмәкдәдир.

Бу бир замандыр ки, үмүммилләт индијә гәдәр ағзы, дили јох бир гул кими јашадығыны анлајыб, бундан сонра да еләчә јашамајачағыны гәти сурәтдә елан едибдир. Чәбр вә зүлмлә милләт өз сөзүндән кери дурмаз, бәлкә өз гәрарыны даһа шиддәтли, даһа гәти бир сурәтдә исбата чалышыр.

Әкәр бир гул өз әһвали-мүәссәфәсини анлајыб, чәбр вә тәзјиг алтында гул кими еләчәјини баша дүшәрсә, зәннимизчә, гијам вә мүбаризә галхыб гәһрәман кими чан вермәји әфзәл биләр.

Өлмәк өлмәкдирсә, гул кими өлмәкдән гәһрәман кими өлмәк јакшыдыр».⁹

Биз Үзејир һачыбәјовун 1905—1907-чи илләр ингилабына мүнәсибәтинин мәнз онун өзүнүн еһтираслы вә һәрәрәтли сөzlәри илә вермәји лазым билдик.

Һәмин сөzlәр, фикирләр болшевикләр партијасынын рәһбәрлик етдији ингилаби һәрәкатын, ингилаб һаггында Ленин фикирләринин демократик фикирдә доғурдуғу әкс-сәданын парлаг ифадәси олмагла, һәм дә ингилабчы-демократларын ингилаби-азадлыг һәрәкатында фәал иштиракыны көстәрир.

Үзејир һачыбәјов ингилаби-демократик, етик, естетик, атеист фикрин инкишафында да мүһүм рол ојнамышдыр. Буну гејд етмәк вачибдир ки, онун бүтүн публисист-нәзәри фәалијјәти дөврүн ичтиман-сијасы һәрәкаты илә сых әлағәли иди. Көркәмли публисист әсәрләриндә бөјүк ичтиман вә мә'нәви проблемләр гојур, әхлаг проблемини кениш социал планда көтүрүр вә белә һесаб едирди ки, әхлаг, әхлаги тәрәгги, мәнз зәһмәт адамынын мә'нәви јүксәлишинә, азадлыг мүбаризәсинә көмәк етмәлидир. О, буржуа-феодал әхлагынын мүртәчә маһијјәтини ифша едир, бу әхлагын халга, тәрәггијә зидд олдуғуну, ичтиман бәрәбәрсизлијә әсасланан истисмарчы гурулушу мұдафиә етдијини көстәрирди.

Үзејир һачыбәјовун етик көрүшләриндә вәтәнпәрвәрлик, халqlар достлуғу, бејһәлмиләлчилик идејаларынын тәблиги, ичтиман вә шәхси мәнафејин вәһдәти проблеми мүһүм јер тутур. Ичтиман вә шәхси мәнафејин әлағәси мәсәләсини Азәрбајчан демократик етик фикир тарихиндә илк дәфә доғру-дүзкүн гојуб һәлл едән мүтәфәккирләрдән бири Үзејир һачыбәјовдур. О јазырды ки, һәр бир фәрд чәмијјәтин үзвүдур, фәрдин мәнафеји ичтиман мәнафе илә бағлыдыр вә ондан асылыдыр. Демәли, һәр бир шәхс өз сәадәтини халгын сәадәти уғрунда мүбаризәдә көрмәлидир.

Үзејир һачыбәјовун естетика вә әдәби тәнгид мәсәләләринә даир, хүсусилә инчәсәнәтин тәрбијәви әһәмијјәти, әдәбијјат вә инчәсәнәтин хәлгилији вә идејалылығы, классик ирсә мүнәсибәт һаггында, үмүмијјәтлә, сәнәт вә сәнәткарлыг бәрәдә дәрин елми-нәзәри фикирләри бу күн

дә өз әһәмијјәтини сахлајыр. О, һәм дә ингилаби-демократик атеист әдәбијјатын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Үзејир һачыбәјовун бәдин дүһасы, јарадычылыг илһамы онун адыны драматуркија саһәсиндә дә шөһрәтләндирмишдир. Онун «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», «О олмасын, бу олсун» («Мәшәди Ибад»), «Аршын мал алан», «Әр вә арвад» вә б. комедијалары Азәрбајчан драматуркијасы тарихинә һәмишәлик дахил олмуш өлмәз әсәрләрдир.

Үзејир һачыбәјовун бүтүн бәдин јарадычылығы үчүн сәчијјәви олан бир чәһәти хүсуси гејд едәк ки, онун мөһтәшәм сәнәт ағачы өз көкләри илә мөһкәм зәминә әсасланмыш, түкәнмәз халг чешмәсиндән гита алмышдыр. Онун бәдин јарадычылығы халгын һәјаты илә сых әлағәдә јүксәк зирвәләр фәһ етмишдир.

Үзејир һачыбәјов һәм дә Азәрбајчан театр мәдәнијјәтинин инкишафы саһәсиндә көркәмли хидмәт көстәрмишдир. О, 1908-чи илдән өмрүнүн ахырына гәдәр өз һәјатыны Азәрбајчан театры илә бағламыш, јалныз мусигили театрын јаранмасында дејил, үмүмијјәтлә, милли театр сәнәтинин инкишафында, халгын бәдин-естетик тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр.

Биз Үзејир һачыбәјовун ана дилинин инкишафы саһәсиндә хидмәтләрини хүсуси гејд етмәк истәрдик. О, публисист мәгаләләриндә дилин маһијјәти, социал вәзифәси вә халгын һәјатында ролу, Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшдирилмәси, дилин орфографија гәјдаларынын сабитләшдирилмәси, әлифбанын ислаһы мәсәләләринә кениш јер вермиш, милли дилин инкишафынын нәзәри вә әмәли мәсәләләринә даир гијмәтли фикирләр сөјләмишдир.

Үзејир һачыбәјов јазырды ки, дил халгла бирликдә инкишаф едән социал бир һадисә олмагла, идрак, үнсирјәт вә күчлү бәдин тәсир васитәсидир. Дил бәшәријјәтин ән бөјүк наилијјәтләриндән биридир. Инсан ағлыны һејран гојан бүтүн ихтиралар вә кәшфләр, бунларын бүтүн дүняда јайылмасы, инсанын өз һәмәсрләринин һал вә әһвалындан хәбәрдар олмасы дил васитәсиләдир. Дил минләрчә ил бундан әввәл јер үзүндә јашајан инсанларын һәјат вә мәишәти бәрәдә бизә мәлүмат вермәклә, һәм дә бәшәријјәтин кәләчәк инкишафына күчлү тәсир көстәрир. «Хүләсә, инсанын һәр бир еһтијачатыны, ағлына кәлән али әфкарыны, гәлбиндә төрәјән һиссијјати-шаирәнәсини ән мүсбәт сурәтдә изһар вә бәјан етмәјә васитә дилдир»¹⁰ Халгын социал-игтисади, мәдәни һәјаты дилдә өзүнүн ифадәсини тапдығы кими, өз нөвбәсиндә дил дә халгын инкишафында бөјүк рол ојнајыр. Дил «милләтин ән бөјүк бир әләмәтидир», милли дили инкишаф етдирмәдән милли мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк олмаз. О, 1910-чу илдә јаздығы мәгаләләринин бириндә Азәрбајчан дилинин тарихи инкишаф јолуна нәзәр салараг көстәрирди ки, кечмишдә әрәб вә фарс гәсбкарларынын узун әсрлик ишғалына мә'руз галдығымыза көрә «биз өз дилимизә әһәмијјәт вермәмишик (оху: әһәмијјәт верә билмәмишик—Ф. К.) Дилимизин гәдрини вә гијмәтини билмәмишик». Инди илә ингилабын јаратдығы аз-чох әлверишли шәраитдән истифадә едиб дилимизи инкишаф етдирмәлијик. «Доғрудан да әкәр биз өз ана дилимизә индијә гәдәр бахдығымыз нәзәрлә бахмагда давам едәрсәк, јәни һеч бир әһәмијјәт вермәсәк, ола биләр ки, күнләрин бир күнү дилимиз итәр, батар, јох олар вә бир милләтин дә ки дили батды, онда о милләт өзү дә батар, чүнки бир милләтин варлығына, јашамасына сәбәб онун дилидир»¹¹.

Көркәмли вәтәнпәрвәр жазырды ки, Азәрбајчан дили «ән вәси вә кәмил бир дилдир ки, онун васитәсилә инсан ән али фикирләрини вә ән дәмил гиг һиссләрини бәјанә гадирдир», «дили кениш, зәнкин, бәлиғ вә сәлис олмасы инсанын һәр бир чәһәтдән инкишафына вә тәрәггисинә көмәк-дир».¹²

Үзејир һачыбәјов Азәрбајчан дилинин нәзәри вә әмәли проблемләринә даир жаздығы мәгаләләриндә дилин елми сәрф вә нәһвинин јара-дылмасы, данышығ вә јазыда әдәби дилин «имла вә инша» гәјдаларына, аһәнк гануна чидди риәјәт едилмәси, нигг мәдәнијјәтинин јүксәлдил-мәси, кениш халг күтләләри үчүн «Үмумчамаатын аңлајачағы вә онунла белә әдәби дилдә» китаблар һазырлајыб нәшр етмәк мәсәләләрини мәнз бир дилчи алим кими гојур вә һәлл едирди. О, ана дилинин тәмизлији, сафлығы вә тәрәггиси уғрунда буржуа милләтчиләринә, мүртәчә мәт-буата гаршы мүбаризә апарыр вә буну гејрәт мәсәләси, өзүнүн вәтән-дашлығы борчу һесаб едирди.

Бөјүк алим вә публицистин мәдәнијјәтимиз тарихиндә көркәмли хидмәтләриндән бири 1907-чи илдә нәшр етдирдији «Түркчә-русча вә русча-түркчә лүғәт»дир. Үзејир һачыбәјов ана дилини инкишаф етдир-мәјин һәјәти әһәмијјәтини көстәрмәклә ејни заманда зәнкин мәдәнијјәт дили олан рус дилини өјрәнмәјин зәруратини дәнә-дәнә хатырладырды. О, мәктәбләрдә рус дилинин тәдрисиндән данышарағ 1909-чи илдә дејир-ди ки, «рус дилинин мәктәбләрдә охунмасы лүзүму, мәнчә, һәлл едилмиш мәсәләдир», «мүәллим өз милләтинә вә милләтин дилинә нә гәдәр ашиғ олса да, милләт балалары үчүн лазым олан рус дилинин» өјрәнилмәси вә тәдриси ишинә хүсуси диггәт вермәлидир.¹³

Үзејир һачыбәјов габагчыл рус мәдәнијјәтинин һәрарәтли тәбли-ғатчыларындан иди. О, Н. В. Гоголун «Шинел» һекајәсини илк дәфә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмиш вә тәрчүмә ишинин нәзәри мәсәлә-ринә даир бир сыра марағлы фикирләр сөјләмишдир.

Үзејир һачыбәјовун мәдәнијјәтимиз тарихиндә көркәмли хидмәт-ләриндән бири дөврүн габагчыл зијалылары илә бирликдә халг маари-фи вә демократик мәктәб уғрунда апардығы мүбаризә олмушдур. Гори мүәллимләр семинаријасыны битирдикдән сонра әмәк фәалијјәтинә мүәл-лимликлә башлајан вә тезликлә «фазил, мүгтәдир, габил» мүәллим, «пе-дагожи ишин биличиси» кими танынан Үзејир мәктәб вә маариф иши-нин нәзәри вә әмәли мәсәләләринә даир бир сыра гијмәтли мәгаләләр жазмышдыр. О, әввәлә гаршысына гојдуғу бөјүк програм вәзифәнин һәл-ли ишиндә халгын маарифләнмәсинә бөјүк әһәмијјәт верир, маариф вә демократик мәктәб уғрунда мүбаризәни ичтиман тәрәгги вә азадлығы уғ-рунда мүбаризәнин тәркиб һиссәси һесаб едир, бу саһәдә 1905—1907-чи илләр ингилабынын ролуну хүсуси гејд едирди. Көркәмли маарифпәр-вәр жазырды: «Русијанын 1905-чи ил тәбәддүлатындан сонра мүхтәлиф милләтләрә верилән мүасидәләрдән пајымыза дүшәнин бири дә бу олду ки, биз милли мәктәбләр ачмаға вә бунунла әһали арасында, һеч олмаса өзүмүз өз гүввәмизлә, маариф сачмағ ишиндә бир гәдәр азадлығы тап-дығ»¹⁴. Дикәр тәрәфдән Ү. һачыбәјов өзү маариф саһәсиндә бөјүк сәјлә чалышыр, кениш фәалијјәт көстәрир, шәхси нүмунә нүмајиш етдирди. О, чаризмин маариф сијасәтинин халга зидд маһијјәтини, схоластик тә-лим үсулунун зәрәрини ифша едәрәк, һәр шејдән әввәл, мәктәбләрдә тәдрисин ана дилинә апарылмасыны, мәктәбләрин халгын һәјәт вә мәи-

шәти илә сых әлағәдә инкишаф етдирилмәсини ирәли сүрудү. О, тәлим-тәрбијә ишиндә аилә илә мәктәбин әлағәсини хүсуси гејд едир вә көс-тәрирди ки, мәктәбин вәзифәси ушағларә јалныз савад өјрәтмәк, билик вермәк дејил, ејни заманда онлары тәрбијә етмәкдир. Бу ишдә дә аилә-нин үзәринә бөјүк вәзифә дүшүр. Көркәмли маарифпәрвәр өзүнүн пе-дагожи фәалијјәтиндә мүтәрәгги рус педагогларынын, биринчи нөвбә-дә Ушинскинин тәлимини рәһбәр тутур вә дејирди ки, мәктәб ушағла-рын тәбни габилјјәтләрини инкишаф етдирмәли, онларда әтраф мү-һит һағгында дүзкүн елми тәсәввүрләрин формалашмасына көмәк етмә-ли вә ушағлары кәләчәк һәјәт үчүн һазырламалыдыр.

О жазырды ки, мүәллим пешәси олдуғча шәрәфли, ејни заманда чә-тин, мәсулијјәтли пешәдир, мүәллим тәдрис просесиндә мәркәзи сима-дыр. Мүәллимин вәзифәси ушағларә тәлим-тәрбијә вермәклә јанашы, халгын ичтиман-сијаси инкишафына көмәк етмәкдир. Үзејир һачыбәјов мәктәбин һәјәтлә әлағәси мәсәләсинә бөјүк әһәмијјәт верир вә белә һе-саб едирди ки, әмәк тәрбијәси мәктәбин фәалијјәтиндә мүһүм јер тут-малыдыр. Мәсәлән, «мәктәбләримиз кәнд ушағларына кәндчијә лазым олан сәнәт вә пешәләри мүмкүн гәдәр көзәлчә өјрәтмәлидир... Кәнд мәк-тәбләриндә бағчылығ, бостанчылығ, ары сахламағ, барама бечәрмәк, дүл-кәрлик, әкин әкмәк сәнәтләри тәдрис етмәлидир»¹⁵. Көркәмли маариф-пәрвәр өзүнүн маариф вә мәктәб мәсәләләринә даир мәгаләләри илә һәм дә Азәрбајчанда габагчыл педагожи фикрин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр.

Үзејир һачыбәјов «Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары» адлы фундаментал елми әсәрин, үмумијјәтлә, Шәрг халғларынын мусиги мә-дәнијјәти мәсәләләринә даир олдуғча гијмәтли елми-нәзәри мәгалә вә әсәрләрин мүәллифидир. Тәсадүфи дејилдир ки, көркәмли алим 1945-чи илдә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы тәшкил едилдији заман онун илк һәгиги үзвләриндән олмушдур.

Үзејир һачыбәјовун Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафы саһә-синдә чоһчәһәтли, көркәмли хидмәтләринә өтәри бир нәзәр салмагда мәғсәдимиз тәдгигатчыларын диггәтини «Үзејир һачыбәјов вә Азәрбај-чан мәдәнијјәти» мөвзусунун дәриндән вә һәртәрәфли өјрәнилмәси зәру-ратинә чәлб етмәкдир. Енциклопедик зәка саһиб олан сәнәткар XX әс-рин әввәлләриндән башлајарағ һәјәтынын сон күнүнә гәдәр Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафы саһәсиндә әсл гәһрәманлығы көстәрмишдир.

Әдәбијјат

- ¹ Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјаты, VI ч., с. 410.
- ² Азәрбајчан коммунисти, 1985, № 2, с. 5.
- ³ Бах: Келдыш В. А. Русский реализм начала XX века. — М., 1975, с. 4.
- ⁴ Бах: Әмиров Ф. Үзејир ирси.—Коммунист, 1984, 24 јанвар.
- ⁵ Һәгигәт, 1909, 25 декабр.
- ⁶ Бах: Үзејир һачыбәјов. Әсәрләри.—Бакы, 1964, I ч., с. 8.
- ⁷ Иршад, 1907, 8 март.
- ⁸ Јенә орада.
- ⁹ Јенә орада.
- ¹⁰ Иршад, 1906, 16 феврал.
- ¹¹ Һәгигәт, 1910, 24 јанвар.
- ¹² Јенә орада.
- ¹³ Тәрәгги, 1909, 19 март.
- ¹⁴ Тәрәгги, 1909, 16 јанвар.
- ¹⁵ Тәрәгги, 1909, 14 август.

УЗЕИР ГАДЖИБЕКОВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ КУЛЬТУРА

Основоположник азербайджанской профессиональной музыкальной культуры Узеир Гаджибеков был также видным писателем-публицистом, драматургом, представителем революционно-демократической общественной мысли, деятелем азербайджанского театра, языковедом, крупным ученым, активным борцом за народное просвещение.

В период активного формирования национальной культуры в начале XX века он сыграл исключительно большую роль в развитии многих отраслей культуры своего народа.

Узеир Гаджибеков стоял у колыбели социалистической культуры, принял непосредственное активное участие в ее формировании и внес значительный вклад в развитие многонациональной социалистической культуры народов СССР.

В статье подчеркивается необходимость всестороннего глубокого изучения многогранной творческой деятельности художника и написания монографического исследования «Узеир Гаджибеков и азербайджанская культура».

Т. С. КЕРИМОВА

ПОДГОТОВКА НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (1971—1980 ГОДЫ)

Построение развитого социалистического общества в нашей стране обеспечило невиданные прежде темпы научно-технического прогресса. «Задачей современного этапа, — сказано на XXVI съезде КПСС, — является обеспечение дальнейшего экономического прогресса общества, глубокие качественные сдвиги в материально-технической базе на основе ускорения научно-технического прогресса, интенсификации общественного производства, повышения его эффективности» [1, 137]. В связи с этим возрастает важность изучения путей и способов повышения эффективности научной деятельности.

Среди многих проблем, связанных с повышением эффективности научной деятельности, значительное место занимает подготовка научно-педагогических кадров, пропорциональное распределение научных сил между естественными и общественными науками, между фундаментальными и прикладными исследованиями, проблема обеспечения каждой отрасли знаний специалистами по существующим и новым научным направлениям.

«Без руководства специалистов различных отраслей знания, техники, опыта, — писал В. И. Ленин, — переход к социализму невозможен, ибо социализм требует сознательного и массового движения вперед к высшей производительности труда...» [2, 178].

Ленинские положения о роли науки и научных кадров в создании материально-технической базы социализма и коммунизма получили дальнейшее развитие в документах КПСС. На апрельском (1984 г.) Пленуме ЦК КПСС подчеркивалось: «Чтобы советское общество уверенно двигалось вперед, к нашим великим целям, каждое новое поколение должно подниматься на более высокий уровень образованности и общей культуры, профессиональной квалификации и гражданской активности. Таков, можно сказать, закон социального прогресса... Этот закон предъявляет небывало высокие требования и к тем, кто учится, и к тем, кто учит» [3, 16].

Необходимость изучения поставленной темы и ее актуальность подтверждаются тем, что сложившаяся структура научно-педагогических кадров характеризует уровень развития науки и ее потенциальные возможности в решении экономических и социальных вопросов, в ускорении научно-технического прогресса, и, наконец, в развитии самой науки и высшего образования.

Исследуемый вопрос в последнее время привлекает к себе пристальное внимание ученых. Он нашел определенное отражение в научной литературе, посвященной подготовке кадров науки в Азербайджанской ССР [4].

Обобщающих работ по теме пока еще нет. В данной статье сде-

лана попытка осветить вопрос о подготовке научно-педагогических кадров в Азербайджане в 1971—1980 гг. через такой важный источник пополнения, как аспирантура.

Аспирантура при высших учебных заведениях является одной из основных форм планомерной подготовки научно-педагогических кадров.

В 70-е годы интенсивно развивался экономический и культурный потенциал страны. В промышленности получили развитие такие новые отрасли, как приборостроение, прикладная геодезия, технология деревообработки, вычислительная техника, в сельском хозяйстве проведение в жизнь крупномасштабных работ по специализации и концентрации производства на базе межхозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции, а также дальнейшее развитие социальной культуры и духовной жизни общества, которые нуждались в кадрах специалистов. Одновременно росло число вузов, факультетов, кафедр. Эти учреждения также нуждались в большом количестве научно-педагогических кадров.

К 70-годам в Азербайджанской ССР были достигнуты определенные успехи в деле подготовки научно-педагогических кадров, тем не менее в этой области имелись еще немалые недостатки. Потребности вузовской науки в высококвалифицированных специалистах в республике в указанные годы восполнялись не в полной мере, темпы роста их числа отставали от темпов роста кадров науки в целом.

Важную роль в коренном улучшении подготовки научно-педагогических кадров в республике сыграли августовский (1969 г.), октябрьский (1971 г.), июльский (1975 г.) и последующие пленумы ЦК КП Азербайджана, где были вскрыты серьезные недостатки в этой области, указаны пути их преодоления.

Так, в решениях августовского пленума было подчеркнуто, что «надо коренным образом пересмотреть отношение к аспирантуре, прекратить прием в нее по соображениям ничего не имеющим ни с требованиями науки, ни с задачами подготовки кадров. Надо также резко повысить требовательность к диссертационным работам, сделать так, чтобы в науку шли такие люди, которые действительно способны ее обогатить, двигать ее вперед» [5].

В соответствии с принятыми решениями были проведены мероприятия, направленные на улучшение деятельности аспирантуры и состава принимаемых аспирантов.

В 1971 г. в Азербайджанской ССР действовало 13, в 1980 г. — 17 вузов [6], а число вузов, имевших аспирантуру с 1971 по 1980 год оставалось одинаковым — 9 [7].

Общая численность аспирантов за этот период сократилась: в 1971—1975 гг. в вузах обучалось 3071 чел., из них 1468 чел. — с отрывом и 1603 чел. — без отрыва от производства, а в 1975—1980 гг. — 2970 чел., из них 921 — с отрывом и 2049 чел. — без отрыва от производства [8]. Особенное уменьшение числа аспирантов наблюдалось в области физико-математических, технических, сельскохозяйственных и биологических наук.

Уменьшение численности аспирантов объяснялось тем, что в эти годы наблюдалось известное изменение в планировании аспирантуры: общий прием в нее из года в год несколько сокращался. Одновремен-

но происходило некоторое уменьшение приема в аспирантуру с отрывом от производства, увеличивался прием в аспирантуру без отрыва от производства. Уменьшение числа зачисляемых в аспирантуру было основано главным образом на заявках вузов о потребностях в кадрах. Сокращение приема в аспирантуру в исследуемые годы в какой-то мере было оправдано тем, что до 1971 г. темпы подготовки кадров бурно нарастали, а в последующие годы необходимо было их несколько сдерживать. Исходя из директивных указаний в 1971—1980 гг. большое внимание было уделено повышению требований к зачисляемым в аспирантуру. Зачисленный в эти годы в аспирантуру контингент состоял из числа выпускников вузов, проявивших интерес к научно-исследовательской работе, лиц со стажем практической работы по избранной специальности, тех, кто работал над темой, имел опубликованные труды, сданные кандидатские экзамены. Так, из 153 чел., принятых в 1972 г. в аспирантуру, 54,7% были с рекомендациями Ученых советов, 35,5% — с производства, 8,5% — из НИИ, 38,2% — были приняты с полностью или с частично сданными кандидатскими экзаменами, 13,9% — с опубликованными в печати работами и т. д. [9, 28]. В 1980 из 164 принятых в аспирантуру 30% имели опубликованные работы или сданные кандидатские экзамены, 34,8% составили лица, имевшие диплом с отличием [10].

Часто практиковался отбор в аспирантуру определенного количества из числа молодых преподавателей вузов, что являлось одной из форм повышения их квалификации.

Большая работа в эти годы проводилась по привлечению к руководству аспирантами ученых высокой квалификации. К научному руководству аспирантами привлекались только доктора наук и доценты, имевшие разрешение МВ и ССО СССР на ведение руководства. Только по МВ и ССО Азербайджанской ССР к концу 1971 г. из 354 чел., являвшихся руководителями 322 аспирантов, 173 были академиками (действительными членами), членами-корреспондентами АН АзССР, докторами наук, профессорами [11], а к концу 1980 г. из 303 чел., являвшихся руководителями 419 аспирантов, 208 были академиками (действительными членами), членами-корреспондентами АН АзССР, докторами наук, профессорами [12]. Нужно отметить, что не всегда партийные организации, советы и ректораты вузов уделяли вопросу подбора научных руководителей должное внимание. В исследуемые годы только 70% аспирантов имели руководителей требуемой квалификации [13].

Целевая аспирантура в этот период стала одной из важных форм подготовки научно-педагогических кадров для высших учебных заведений. Она давала возможность в плановом порядке готовить кадры с учетом перспектив развития высших учебных заведений. На XXX съезде ЦК КП Азербайджана подчеркивалось, что в 1971—1980 годы «дальнейшее развитие получила практика подготовки высококвалифицированных кадров в вузах Москвы, Ленинграда и других крупнейших городов страны» [14, 81].

В подготовке научно-педагогических кадров и пополнении преподавательского состава высококвалифицированными кадрами большую помощь оказывали вузы центральных городов страны и союзных республик: Московский государственный университет им. М. В. Ломоно-

сова, Московское высшее техническое училище им. Н. Э. Баумана, Московский институт народного хозяйства им. Г. В. Плеханова, Киевский университет им. Т. Г. Шевченко, ленинградские инженерно-строительный и политехнический институты [15], Институт физики Земли им. О. Ю. Шмидта, Физико-технический институт им. А. Ф. Иоффе, Математический институт им. В. А. Стеклова и др. [16, 261].

В годы девятой и десятой пятилеток активно использовали эту форму подготовки научно-педагогических кадров Азербайджанский государственный университет им. С. М. Кирова, Азербайджанский институт нефти и химии им. М. Азизбекова, Азербайджанский медицинский институт им. Н. Нариманова. Но эта форма подготовки научно-педагогических кадров использовалась недостаточно. Так, по линии МВ и ССО в 1971 г. в целевую аспирантуру центральных вузов и НИИ было направлено 20 чел. [17], а в 1980 г. только 15 чел. [18].

В то же время эта форма подготовки кадров обеспечивала возвращение к месту своей прежней работы аспирантов, уменьшала текучесть кадров после распределения. Выпускники целевой аспирантуры направлялись МВ и ССО Азербайджанской ССР на работу в вузы, где использовались в качестве преподавателей и ассистентов.

В 1971—1980 гг. использовались также возможности межреспубликанской целевой аспирантуры. Министерство высшего и среднего специального образования Азербайджанской ССР целенаправленно готовило высококвалифицированные научно-педагогические кадры для Туркменской ССР, Узбекской ССР, Казахской ССР, Таджикской ССР, Чечено-Ингушской, Дагестанской, Кабардино-Балкарской АССР и др. Например, в 1974 г. в целевой аспирантуре вузов Азербайджанской ССР обучались 31 чел., а в 1980 г. — всего 15 чел. из вышеуказанных союзных и автономных республик [19].

Повысились требования к подготовке аспирантов. Большое внимание уделялось идейно-политическому воспитанию аспирантов. Наряду с изучением наук по специальности, аспиранты глубоко овладевали марксистско-ленинской философией, приобретали навыки применения ее в научных исследованиях и в анализе явлений общественной жизни. В 1979/1980 гг. впервые были организованы межвузовские занятия аспирантов по актуальным проблемам марксизма-ленинизма, по проблемам современного развития науки и техники, применения ЭВМ в исследованиях, психологии и педагогике высшей школы, ораторскому искусству, занятия проводились на базе ведущих в данной отрасли вузов.

В соответствии с новыми требованиями ВАК СССР стало придаваться исключительно важное значение кандидатским экзаменам. Были утверждены по каждой специальности типовые программы-минимумы, введены в действие новые программы кандидатских экзаменов по философии и иностранному языку, стало обязательным написание рефератов для сдачи кандидатских экзаменов, по этим специальностям стали читать лекции специалисты.

Улучшилось материальное обеспечение аспирантов, им выдавались стипендии в размере 100 рублей, предоставлялись места в общежитиях, аспиранты пользовались библиотеками, лабораториями, им предоставлялись командировки в ведущие головные вузы и научно-

исследовательские институты для проведения необходимых работ и получения консультаций у крупных ученых и специалистов.

Большинство аспирантов по окончании подготовки работали в качестве преподавателей вузов, поэтому они посещали занятия по психологии и педагогике, а также проходили обязательную педагогическую практику [20]. Надо отметить, что впервые в СССР начиная с 1972 г. АГУ им. С. М. Кирова регулярно проводил занятия по психологии и педагогике [21].

Необходимым условием положительной оценки деятельности аспиранта являлось его активное участие в общественной жизни коллектива, в проведении массово-политической и воспитательной работы, а также принятие участия в межреспубликанских и международных конференциях. Большую роль в повышении качества подготовки научно-педагогических кадров сыграли первая (1978 г.), вторая (1979 г.) и третья (1980 г.) Республиканские научные конференции аспирантов вузов Азербайджана. Они способствовали широкому обмену мнениями по различным направлениям науки [22].

В исследуемый период несколько улучшилась партийно-комсомольская прослойка зачисленных в аспирантуру. В 1976 г. из общего состава аспирантов членами КПСС являлись 24 %, членами ВЛКСМ — 40 %, в 1977 г. — соответственно — 27,5 % и 40,3 %, в 1978 г. — 27,5 % и 40,3 %, в 1979 г. — 33,7 % и 36,7 % [23].

Из 650 аспирантов в 1971 г. женщин было 37,1 %, а в 1980 из 617 аспирантов — 45,1 % составляли женщины [24].

В указанные годы Азербайджанская ССР оказывала неоценимую помощь в подготовке национальных кадров братским странам социализма, и особенно странам, освободившимся от колониального гнета и ставшим на путь самостоятельного развития.

Подготовка научных кадров для зарубежных стран в вузах республики осуществлялась с 1962 г. Высшие учебные заведения вели подготовку научных кадров для 21 страны мира по 43 специальностям [25].

Подготовку научных кадров для зарубежных стран осуществляли АЗИНЕФТЕХИМ им. М. Азизбекова, АГУ им. С. М. Кирова, АзПИ им. Ч. Ильдыма, АМИ им. Н. Нариманова, АЗИНХа им. Д. Буннатзаде и др. Только за годы девятой пятилетки 13 чел. — представителей зарубежных стран [26] — защитили кандидатские диссертации.

За 1972—1978 гг. в аспирантуру вузов республики были приняты 110 иностранных граждан из Польши, Румынии, ГДР, Сирии, АРЕ, Ирака, Афганистана, Болгарии [26]. В 1978 г. в аспирантуре вузов республики обучались 80 иностранных граждан, из них 61 чел. — с отрывом от производства, 19 — без отрыва от производства [27].

АЗИНЕФТЕХИМ им. М. Азизбекова, ставший одним из международных центров подготовки высококвалифицированных ученых для развивающихся стран, окончили в 1980 г. около тысячи аспирантов из 42 государств четырех континентов. Помимо традиционных специальностей в области добычи и переработки нефти и газа, аспиранты осваивали кибернетику, математическую кибернетику, математический анализ, биофизику, гидрологию, технологию горючих материалов, газовую химию и др. [28].

Десятки высококвалифицированных специалистов, подготовленных аспирантурами вузов республики, ныне успешно трудятся в раз-

личных отраслях народного хозяйства Индии, СРВ, АРЕ, Сирии, Чили, Колумбии, Никарагуа, ГДР, Алжира, Бангладеш, Венесуэлы, Афганистана и многих других государств.

Благодаря принятым партией и правительством мерам, соответствующим решениям, за годы девятой и десятой пятилеток значительно изменилось качество подготовки аспирантов, увеличился процент оканчивающих ее. Выпуск аспирантов 1971 г. составил 147 чел., из них с защитой диссертаций, с представлением к защите — 74 чел. Таким образом, успешно окончили аспирантуру 50,3% выпускников [29]. В 1980 г. выпуск аспирантов составил 125 чел., из которых окончили аспирантуру с защитой диссертаций, с представлением к защите — 90 чел., что составляет 72% [30]. Если в 1970 году успешно защитили или представили к защите диссертации в срок 46% от числа всех аспирантов-выпускников, то в 1978 г. — 70,8% [31, 240].

Проведенная в этом направлении работа позволила пополнить вузы научно-педагогическими кадрами. Если в 1971 г. в вузах работало всего 7283 чел., из них 314 имели ученое звание академика, члена-корреспондента и профессора, 1240 — доцента, 79 — старшего научного сотрудника, 1212 — младшего научного сотрудника и ассистента, то в 1977 г. численность научно-педагогических кадров увеличилась до 8637, из них 408 имели звание академика, члена-корреспондента и профессора, 1897 — доцента, 87 — старшего научного сотрудника и 709 — младшего научного сотрудника и ассистента [32].

Деятельность научно-педагогических кадров вузов была высоко оценена партией и правительством. Многие из них в разные годы были награждены орденами и медалями, почетными званиями и другими наградами страны.

Указом Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР от 13 апреля 1979 г. ряд преподавателей вузов республики был удостоен почетных званий Азербайджанской ССР. Б. А. Агаеву, Г. Б. Алиеву, Д. И. Зульфугарлы, М. А. Казиеву, А. Ю. Наджафову было присвоено почетное звание заслуженного деятеля науки Азербайджанской ССР [33].

В результате претворения в жизнь ряда мероприятий партии и правительства были ликвидированы существенные недостатки в области подготовки научно-педагогических кадров, повысились требования к уровню подготовки аспирантов, улучшилось их идейно-политическое воспитание и научное руководство, вследствие чего увеличился процент успешно оканчивающих аспирантуру. Укрепились связи вузов Азербайджана с братскими республиками и зарубежными странами.

Таким образом, несмотря на некоторое уменьшение количества аспирантов, значительно увеличилось качество их подготовки.

Аспирантура вузов в 70-е годы, являясь одним из важных источников подготовки научно-педагогических кадров, вносила и вносит большой вклад в рост научного, социально-экономического и культурного потенциала республики.

Примечания

¹ Материалы XXVI съезда КПСС. — М., 1981.

² Ленин В. И. Очередные задачи Советской власти. — Полн. собр. соч., т. 36.

³ Материалы Пленума ЦК КПСС, 10 апреля 1984 г. — М.: Политиздат, 1984.

⁴ Гусейнов Г. Научный потенциал Азербайджанской ССР и его развитие. — Ученые зап. АЗИНХА им. Д. Буннатзаде. Баку, 1970. № 2; Мухтарова А. И. Подготовка научно-педагогических кадров в вузах Азербайджана (1959—1965 гг.). — Ученые зап. АГУ им. С. М. Кирова. Сер. ист. и филос., 1974, № 1; Бахшалиев Т. Ш. Подготовка научных кадров по линии аспирантуры в вузах Азербайджана (1966—1970 гг.). — Ученые зап. АГУ им. С. М. Кирова. Сер. ист. и филос., 1975, № 1; Бахшалиев Т. Ш. и Сулейманов Р. Д. Подготовка научно-педагогических кадров в вузах Азербайджана в условиях развитого социализма. — В сб.: Подготовка кадров высшей квалификации в Азербайджанской ССР в условиях развитого социализма. Баку, 1981; Мамедкулиева Ф. Ш. Некоторые вопросы развития высшего образования в условиях развитого социализма (1971—1975 гг.). — Изв. АН АзССР. Сер. ист., филос. и права, 1982, № 3.

⁵ Бакинский рабочий, 1969, 7 авг.

⁶ Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. — Баку, 1980.

⁷ Коммунист, 1983, 5 июля.

⁸ Подсчитано нами по: Народное образование, наука и культура в Азербайджанской ССР; Стат. сб. — Баку, 1975, с. 176; Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 1975 г. — Баку, 1976, с. 35; Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет; Стат. сб. — Баку, 1980, с. 62; Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР: Юбил. стат. ежегодник. — Баку.

⁹ Бахшалиев Т. Ш., Сулейманов Р. Док. Подготовка научно-педагогических кадров в вузах Азербайджана... с. 28.

¹⁰ Архив МВ и ССО АзССР. Решения коллегии МВ и ССО АзССР, ф. 1, оп. 1, протокол № 5/3 от 25 марта 1981 г., л. 14.

¹¹ Там же, I н-к. Отчет о работе аспирантуры за 1971 г., л. 30.

¹² Там же. Отчет о работе аспирантуры за 1980 г., л. 35.

¹³ Коммунист, 1983, 5 июля.

¹⁴ Материалы XXX съезда КП Азербайджана. — Баку, 1981.

¹⁵ Архив МВ и ССО АзССР, дело № 12/1, ф. 1, оп. 1. Переписка с МВ и ССО АзССР по вопросу о деятельности министерства за 1971 г., л. 131.

¹⁶ Академии наук Азербайджанской ССР 30 лет. — Баку, 1975.

¹⁷ Архив МВ и ССО АзССР. Решения коллегии МВ и ССО АзССР, ф. 1, оп. 1, протокол № 2/3 от 9 февраля 1972 г., л. 18.

¹⁸ Там же. Отчет о научно-исследовательской работе вузов системы МВ и ССР АзССР за 1980 г. и 1976—1980 гг., л. 128.

¹⁹ Там же. Отчет за 1974, с. 112; за 1980 г., л. 128.

²⁰ Там же. Решения коллегии МВ и ССО АзССР, ф. 1, оп. 1, протокол № 5/2 от 25 февраля 1977 г., л. 9.

²¹ За ленинское воспитание, 1983, 31 дек.

²² Архив МВ и ССО АзССР. Отчет о научно-исследовательской работе вузов системы МВ и ССО АзССР за 1978 г., л. 136, за 1980 г., л. 129.

²³ Там же. Отчет за 1976 г., л. 17; за 1977, л. 11; за 1978, л. 42; за 1979 г., л. 126.

²⁴ Там же. Подсчитано нами по I н-к. Отчет о работе аспирантуры за 1971 г., л. 10; за 1980 г., л. 15.

²⁵ Там же. Решение коллегии МВ и ССО АзССР, ф. 1, оп. 1, протокол № 12/2 от 28 июня 1978 г., л. 10.

²⁶ Там же. Республиканский Совет по делам иностранных учащихся, 1978, л. 1, л. 1—2.

²⁷ Там же. Решение коллегии МВ и ССО АзССР, ф. 1, оп. 1, протокол № 12/2 от 28 июня 1978, л. 10.

²⁸ Бакинский рабочий, 1981, 12 февр.

²⁹ Архив МВ и ССО АзССР. Решения коллегии МВ и ССО АзССР, ф. 1, оп. 1, протокол № 2/3 от 9 февраля 1972 г., л. 17.

³⁰ Там же. Отчет о научно-исследовательской работе вузов системы МВ и ССО АзССР за 1980 г., л. 127.

³¹ Алиев К. Г. Высшая школа Азербайджана за 60 лет Советской власти. — В кн.: Расцвет народного образования в Азербайджане. Баку, 1980.

³² НАИИ АН АзССР, № 8140, ф. 1, оп. 18.

³³ Бакинский рабочий, 1979, 14 апр.

Т. С. Кəримова

**АЗƏРБАЙҶАН ССР АЛИ МƏКТƏБЛƏРИНДƏ ЕЛМИ-ПЕДАГОЖИ
КАДРЛАР ҺАЗЫРЛЫҒЫ (1971—1980-чи иллəр)**

Инкишаф етмиш социализм дөврүндə елми-техники тəрəггинин сүр'əтлəзмəсиндə, елми фəалијјəтин сəмərəлијлијинин јүксəлмəсиндə елми-педагожи кадрлар Һазырланмасы мүнүм рол ојнајыр. Мəгəлəдə АзəрбајҶан ССР-ин али мəктəблəриндə елми-педагожи кадрлар Һазырланмасы ишнин јахшылашдырмаг угрунда 1971—1980-чи иллəрдə Коммунист Партијасынын рəһбэрлији алтында Һəјата кечирилмиш тəдбирлəрдən, али мəктəблəрин мадди-тəлим базасынын мөһкəмлəнмəсиндən, профессор- мүəллим кадрларынын сајынын артмасындан, аспирантурада тəлим-тəрбијə просесинин тəкмиллəшмəсиндən бəһс олунур.

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХƏБƏРЛƏРИ
Тарих, фəлсəфə вə һүгүг сєријасы, 1985, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1985, № 3

Р. Б. МУСАЕВ

**ОРГАНИЗАЦИОННО-МАССОВАЯ РАБОТА МЕСТНЫХ
СОВЕТОВ г. БАКУ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА
(1971—1980 годы)**

Вся жизнь и деятельность нашего общества неразрывно связана с Советами, составляющими политическую основу нашего государства и работающими под руководством Коммунистической партии.

Исторнография АзəрбајҶана свидетельствует о том, что изучение истории советского строительства началось уже в первые годы Советской власти. Оно осуществлялось в основном практиками советского строительства. В 50-х годах началась научная разработка истории Советов, определенный вклад в которую внесли ученые АзəрбајҶана. Однако до сих пор не полностью разработана проблема истории Советов АзəрбајҶанской ССР в условиях развитого социализма. Один из аспектов этой проблемы рассматривается в данной статье.

Последовательное развитие демократии, связанное с ней всестороннее совершенствование деятельности Советов — закономерность строительства развитого социализма. «Наша демократия по сути своей — демократия действующая, работающая, — говорил К. У. Черненко. — Ее расширение, совершенствование всей советской государственности — важное направление поступательного движения нашего общества. И партия — мотор, движущая сила этого прогресса. Всей своей внутренней жизнью она показывает пример подлинной социалистической демократии, органического сочетания неотъемлемых прав и непреложных обязанностей» [1, 21].

В условиях развитого социализма все большее значение приобретает организационно-массовая работа Советов, от уровня которой во многом зависит эффективность деятельности органов государственной власти.

Апрельский (1984 г.) Пленум ЦК КПСС отметил большую работу, проводимую Советами, нацелил их на дальнейшее совершенствование своей деятельности. «Необходимо—отмечалось в постановлении Пленума, — улучшать практику подготовки и проведения сессий Советов, заседаний исполнительных комитетов и постоянных комиссий, полнее использовать их для вскрытия имеющихся резервов, критики недостатков, выработки всесторонне обоснованных решений. Более широко применять депутатские запросы» [2, 23].

Основной организационно-массовой работы Советов являются сессии, на которых депутаты сообща решают задачи как республиканского, так и местного значения. С совершенствованием сессионной деятельности, прежде всего, связано повышение роли Советов в хозяйственном и культурном строительстве в условиях развитого социализма.

Первостепенное значение сессии в деятельности Советов получи-

ло свое закрепление в Конституциях СССР и Азербайджанской ССР. «Важнейшие вопросы, отнесенные к ведению соответствующих Советов народных депутатов, рассматриваются и решаются на их сессиях», — говорится в Конституции СССР [3].

Коммунистическая партия уделяет большое внимание вопросам организации и проведения сессий Советов. При этом она руководствуется заветами В. И. Ленина, требовавшего регулярно созывать сессии ВЦИК, тщательно готовить проекты законов и решений, которые будут обсуждаться на сессиях, строго соблюдать их регламент [4, 115].

Программа КПСС, принятая на XXII съезде партии, указывая на усиление роли и значения сессий Советов, подчеркивает, что в работе Советов должны получить полное осуществление «гласность, свободное и всестороннее обсуждение на сессиях Советов всех важных вопросов государственного управления, хозяйственного и культурного строительства, регулярная отчетность исполнительных органов власти на сессиях Советов снизу доверху» [5, 103].

На апрельском (1984 г.) Пленуме ЦК КПСС говорилось о значении сессий: «Именно здесь наиболее полно раскрывается сущность Советов как органов подлинного народовластия, выражающих интересы и коллективный опыт масс. Велика роль сессий и в наших хозяйственных делах. На них регулярно рассматриваются и утверждаются планы, отчеты об их выполнении. Здесь встают серьезные вопросы развития нашей экономики» [2, 8].

В Конституции Азербайджанской ССР отмечается, что сессии местных Советов в республике созываются: краевые, областные и городские — не реже 4 раз в год, районные, сельские и поселковые — не реже 6 раз в год [6, 43].

В условиях развитого социализма конституционные сроки созыва сессий в основном не нарушаются, что положительно влияет на их более систематичную и планомерную работу. Так, в 1971 г. из 52 Советов г. Баку (1 городской, 10 районных и 41 поселковый) не провели положенного количества сессий один районный и три поселковых Совета [7], в 1972 и 1974 гг. из того же числа Советов положенное количество провели все районные и поселковые Советы, кроме Бакгорсовета (в эти годы он провел по 3 сессии вместо положенных 4) [8]. В 1979 г. из положенных по регламенту 310 сессий местными Советами г. Баку было проведено 305 [9]. В 1980 г. все местные Советы г. Баку провели положенное количество сессий [10].

В целях расширения гласности и вовлечения трудящихся в работу Советов проводится широкое оповещение о повестке дня и времени проведения сессий. Так, в 1972 г. исполкомы Наримановского, Шаумяновского, Орджоникидзевого, им. 26 Бакинских комиссаров и других районов г. Баку о предстоящих сессиях райсоветов широко оповещали население, заранее знакомили его с порядком дня [11].

Бакинский городской Совет систематически оповещал через газету «Баку» о созыве и порядке дня сессий. Повышению роли сессий способствовали законы о сельских, поселковых, городских и районных (в городах) Советах, которые разграничили компетенцию Советов и их исполнительных органов [12]. В них были перечислены все основные вопросы, которые должны были рассматриваться только на сессиях Советов: от формирования постоянных комиссий и исполнитель-

ных комитетов до выработки основных направлений деятельности Советов. Большое значение имеют содержание вопросов, уровень их подготовки, активность депутатов на сессиях.

На сессиях местных Советов г. Баку обсуждались вопросы развития народного образования и здравоохранения, торговли, общественного питания, транспорта и связи, бытового обслуживания трудящихся, жилищные вопросы, вопросы укрепления социалистической законности, коммунистического воспитания молодежи, утверждались планы мероприятий по выполнению наказов избирателей. На сессиях уделялось большое внимание вопросам, связанным с выполнением постановлений партии и вышестоящих органов по различным вопросам хозяйственного и культурного строительства. Например, 11 сессия Кировского района г. Баку в 1977 г. рассмотрела вопрос «О задачах советских, хозяйственных и общественных организаций района».

В рассматриваемые годы усилилось внимание местных Советов к организационно-массовой работе. На сессиях обсуждались пути улучшения работы постоянных комиссий, депутатов, самостоятельных организаций. С каждым годом увеличивалось количество рассматриваемых вопросов на сессиях. Если в 1976 г. местные Советы г. Баку на своих сессиях рассмотрели 666 вопросов, то в 1980 г. — 770 [14].

Главное внимание на сессиях уделялось экономическому и культурному строительству. Большое значение придавалось и вопросам, связанным с ходом реализации наказов избирателей. Если в 1978 г. вопросы, связанные с ходом реализации наказов, всеми Советами г. Баку на сессиях рассматривались 36 раз, то в 1980 г. — 76 раз [15].

Вместо с тем на сессиях рассматривались вопросы, связанные с подготовкой к знаменательным датам, с подведением итогов социалистического соревнования. На проводимых в 1972 г. сессиях местных Советов нашли широкое отражение вопросы, связанные с подготовкой к достойной встрече 50-летия образования СССР [16, 33].

Все Советы г. Баку в 1977 г. на своих сессиях всецело одобрили проект новой Конституции СССР, обсудили задачи местных органов государственной власти, вытекающие из требований нового Основного Закона страны, утвердили мероприятия по их выполнению [17, 57].

Вопросы, рассмотренные на сессиях Советов г. Баку, были направлены на решение важнейших проблем улучшения условий труда, отдыха и быта населения, определялись задачами, поставленными перед Советами планами 9-й и 10-й пятилеток. Из 770 вопросов, рассмотренных на сессиях Советов г. Баку в 1980 г., 136 — плановых и бюджетно-финансовых, 25 — работы промышленности, строительства, транспорта и связи, 49 — торговли, общественного питания, бытового обслуживания, 69 — состояния жилищно-коммунального хозяйства и благоустройства, 57 — работы органов народного образования и культуры, 49 — работы органов здравоохранения и социального обеспечения, 43 — соблюдения социалистической законности, охраны общественного порядка, 76 — о ходе реализации наказов избирателей [18].

В семидесятые годы значительно повысилась активность депутатов в подготовке и проведении сессий. Анализ работы Бакинского

городского, районных в г. Баку и поселковых Советов дает возможность сделать выводы о повышении активности депутатов.

Если на сессиях Советов г. Баку в 1971 г. выступило 1510 [19], в 1974 г. — 1663 [20], в 1977 — 1781 [21], то в 1980 г. — 1840 депутатов [22].

Итоги работы сессий, как правило, становятся достоянием всех избирателей. Так, материалы о работе сессий Бакинского городского Совета неоднократно печатались в республиканских газетах, «Бюллетене Исполнительного Комитета Бакинского городского Совета депутатов трудящихся».

Важной формой активного участия депутатов в деятельности Советов, в осуществлении наказов избирателей является также депутатский запрос. В. И. Ленин рассматривал депутатский запрос как одно из непереносимых условий борьбы с волокитой [23, 217].

«Систематическое обсуждение Советами запросов депутатов, — говорится в Программе КПСС, — одно из важнейших средств совершенствования и неуклонного соблюдения принципов социалистической демократии» [5, 103].

Право депутатского запроса закреплено в Конституции СССР и Конституции Азербайджанской ССР [24].

В исследуемые годы запросы депутатов к исполнительным комитетам, их отделам и управлениям, а также к руководителям предприятий и учреждений, расположенных на территории Совета, стали постоянным методом оперативного и гласного контроля, выявления недостатков. В 1972 г. с запросами в адрес руководителей отделов и управлений выступили депутаты в Азизбековском, Карадагском и Наримановском райсоветах г. Баку, в связи с чем принимались соответствующие меры [25]. В 1974 г. с запросами выступили депутаты Карадагского, Кировского и Орджоникидзевого райсоветов г. Баку [26].

Запросы охватывали широкий круг вопросов: обслуживания населения и благоустройства, рационального использования материальных средств, повышения ответственности должностных лиц, хода выполнения наказов избирателей. Ответы на запросы давались на сессиях, тем самым обеспечивалась гласность контроля со стороны депутатов.

Вместе с тем следует отметить, что депутатский запрос не нашел широкого распространения в работе местных Советов г. Баку. Так, в 1977 г. всего депутатами Бакинского городского, районных и поселковых Советов было дано 15 запросов [27], в 1978 и 1979 гг. — по 20 запросов [28]. Причем в 1978 г. практиковали депутатский запрос из 52 Советов г. Баку только 5 [29].

Большое значение для улучшения работы Советов имеет повышение их роли как коллективных контрольных органов. «Многие Советы плодотворно используют свое право контролировать деятельность подотчетных органов и должностных лиц, организаций и предприятий, расположенных на их территории, — отмечалось на апрельском (1984 г.) Пленуме ЦК КПСС. — И все же тут есть над чем поработать депутатам — коммунистам, партийным группам в Советах» [2, 11].

Важный показатель повышения роли представительных органов — усиление их контроля за работой исполкомов. Принцип подотчетности исполкомов перед избравшими их Советами, а также перед населением закреплен в Конституции СССР [30, 55].

В исследуемые годы Советы значительно усилили контроль за работой исполкомов. Исполнительные комитеты систематически отчитывались о своей работе на сессиях, перед населением.

В 1971 г. о своей работе из 52 исполкомов г. Баку отчитались перед Советами 46, перед населением — 45 исполкомов [31]. С этой целью было проведено 194 собрания, на которых присутствовало 56 тыс. избирателей [31]. В 1980 г. все 52 исполкома г. Баку отчитались перед Советами и населением [32]. Отчеты исполкомов перед населением были заслушаны на 209 собраниях, где присутствовало 38 тыс. чел. [32].

Всестороннему и более глубокому обсуждению вопросов на сессиях способствовала активизация работы постоянных комиссий, которые наряду с сессиями являются важнейшей организационной формой деятельности Советов «...Надо, чтобы они, — отмечалось на апрельском (1984 г.) Пленуме ЦК КПСС, — постоянно держали руку на пульсе нашей экономической жизни. А значит, и своевременно откликались на нужды народного хозяйства, помогали найти обоснованные экономические решения Советов, их исполнительных органов, систематически контролировали выполнение этих решений». [2, 9]. Постоянные комиссии в соответствии с Законом образуются на срок полномочий Совета и в своей деятельности подчинены только Совету [33, 47—48].

В исследуемые годы количество постоянных комиссий районных в городе Советов г. Баку было от 9 до 12, в Бакинском городском Совете — от 16 до 17.

В 1971 г. в Бакгорсовете было образовано 16 постоянных комиссий, в которых приняло участие 296 депутатов [34], в районных в г. Баку — соответственно 110 и 1228 [35], поселковых — 307 и 1779 [36], а в 1980 г. в 458 постоянных комиссиях местных Советов г. Баку принял участие 3441 депутат [37], что составляет 73,5% от общего числа депутатов. Увеличение количества постоянных комиссий в основном было связано с усложнением задач, стоящих перед Советами, что требовало более всестороннего и углубленного руководства ими.

Из вышеприведенных данных видно, что основная масса депутатов всех Советов г. Баку принимала непосредственное участие в работе постоянных комиссий.

Постоянные комиссии изучали и вносили на рассмотрение сессии Советов вопросы хозяйственного и культурного строительства, выступали на сессиях с докладами, участвовали в выработке решений.

В 1976 г. на сессиях местных Советов г. Баку с участием постоянных комиссий было подготовлено и рассмотрено 505 вопросов [38], в 1977 г. — 408 [39], в 1979 г. — 471 [40], в 1980 г. — 502 вопроса [41].

Анализ организационно-массовой работы местных Советов г. Баку, роли постоянных комиссий в осуществлении контрольных функций, в подготовке на сессиях и заседаниях исполкомов конкретных вопросов показывает, что в исследуемые годы неизменно повышалась роль сессий и постоянных комиссий в определении и решении практических задач, стоящих перед Советами в области хозяйственного и социально-культурного строительства, расширялся круг обсуждаемых на них вопросов, возрастала активность депутатов. Это отражало объективную закономерность развития политической системы советского общества, совершенствование социалистической демократии на этапе развитого социализма.

Примечания

- ¹ Черненко К. У. Народ и партия едины.—М., 1984.
- ² Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 10 апреля 1984 г. — М., 1984.
- ³ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. — М., 1977, с. 27; Конституция (Основной Закон) Азербайджанской ССР. — Баку, 1982, с. 26.
- ⁴ Ленин В. И. XI съезд РКП(б). Полн. собр. соч., т. 45.
- ⁵ Программа КПСС. — М., 1967.
- ⁶ Конституция (Основной Закон) Азербайджанской ССР. — Баку, 1982.
- ⁷ Ведомственный архив Бакгорисполкома, ф. 16, оп. 16, д. 1477, л. 1, 2.
- ⁸ Там же, д. 1838, л. 3; д. 2968, л. 29.
- ⁹ Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы оргинструкторского отдела. Стат. отчет за 1979 г., л. 1.
- ¹⁰ Там же. Материалы протокольной части. Протокол № 29 заседания Бакгорисполкома от 7 февраля 1981 г., л. 2.
- ¹¹ Ведомственный архив Бакгорисполкома, ф. 16, оп. 16, д. 1838, л. 4.
- ¹² — ¹³ Законы о сельских поселковых Советах депутатов трудящихся союзных республик. — М., 1969, с. 37; Закон о городских и районных в городах Советов депутатов трудящихся союзных республик. — М., 1972, с. 14.
- ¹⁴ Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы протокольной части. Протокол № 42 заседания Бакгорисполкома от 14 января 1977 г., л. 89; протокол № 29 заседания Бакгорисполкома от 7 февраля 1981 г. Справка к стат. отчетам за 1980 г., л. 2.
- ¹⁵ Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы протокольной части. Протокол № 50 заседания Бакгорисполкома от 22 января 1979 г. Справка к стат. отчетам за 1978 г., л. 2; протокол № 29 заседания Бакгорисполкома от 7 февраля 1981 г. Справка к стат. отчетам за 1980 г., л. 2.
- ¹⁶ Архив Президиума Верховного Совета АзССР. Протокол заседания Президиума Верховного Совета АзССР № 20 от 27 марта 1973 г.
- ¹⁷ Там же. Протокол заседания Президиума Верховного Совета АзССР № 17 от 27 февраля 1978 г.
- ¹⁸ Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы протокольной части. Протокол № 29 заседания Бакгорисполкома от 7 февраля 1981 г. Справка к стат. отчетам за 1980 г., л. 2.
- ¹⁹ Ведомственный архив Бакгорисполкома, ф. 16, оп. 16, д. 1477, л. 1.
- ²⁰ Там же, д. 2968, л. 30.
- ²¹ Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы протокольной части. Протокол № 18 заседания Бакгорисполкома от 20 января 1978 г. Стат. отчет за 1977 г., л. 1 (подсчитано нами. — Р. М.).
- ²² Там же. Протокол № 27 заседания Бакгорисполкома от 12 января 1981 г. Справка к стат. отчетам за 1980 г., л. 2.
- ²³ Ленин В. И. Письмо И. К. Ежову.—Полн. собр. соч., т. 53.
- ²⁴ См.: Конституция (Основной Закон) СССР. — М., 1977, с. 38; Конституция (Основной Закон) Азербайджанской ССР. — Баку, 1982, с. 29.
- ²⁵ Ведомственный архив Бакгорисполкома, ф. 16, оп. 16, д. 1838, л. 3.
- ²⁶ Там же, д. 2968, л. 30.
- ²⁷ Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы протокольной части. Протокол № 18 заседания Бакгорисполкома от 20 января 1978 г. Стат. отчет за 1977 г., л. 1 (подсчитано нами. — Р. М.).
- ²⁸ Там же. Протокол № 50 заседания Бакгорисполкома от 22 января 1979 г. Справка к стат. отчетам за 1978 г., л. 3; Материалы оргинструкторского отдела. Стат. отчет за 1979 г., л. 1 (подсчитано нами. — Р. М.).
- ²⁹ Там же. Материалы протокольной части. Протокол № 50 заседания Бакгорисполкома от 22 января 1979 г. Справка к стат. отчетам за 1978 г., л. 3.
- ³⁰ Конституция (Основной Закон) СССР. — М., 1977.
- ³¹ Ведомственный архив Бакгорисполкома, ф. 16, оп. 16, д. 1477, л. 1.
- ³² Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы протокольной части. Протокол № 29 заседания Бакгорисполкома от 7 февраля 1981 г. Справка к стат. отчетам за 1980 г., л. 3.
- ³³ Закон Азербайджанской ССР о городском, районном в городе Совете на-

родных депутатов Азербайджанской ССР. — Баку, 1980.

- ³⁴ Ведомственный архив Бакгорисполкома, ф. 16, оп. 16, д. 1477, л. 10.
- ³⁵ Там же, л. 14.
- ³⁶ Там же, л. 16.
- ³⁷ Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы протокольной части. Протокол № 29 заседания Бакгорисполкома от 7 февраля 1981 г. Справка к стат. отчетам за 1980 г., л. 4.
- ³⁸ Текущий архив Бакгорисполкома. Материалы протокольной части. Протокол № 42 заседания Бакгорисполкома от 14 января 1977 г. Справка к стат. отчетам за 1976 г., л. 92.
- ³⁹ Там же. Протокол № 18 заседания Бакгорисполкома от 20 января 1978 г. Стат. отчет за 1977 г., л. 1 (подсчитано нами. — Р. М.).
- ⁴⁰ Там же. Протокол № 82 заседания Бакгорисполкома от 22 января 1980 г. Справка к стат. отчетам за 1979 г., л. 6.
- ⁴¹ Там же. Протокол № 29 заседания Бакгорисполкома от 7 февраля 1981 г. Справка к стат. отчетам за 1980 г., л. 4.

Р. Б. Мусаев

ИНКИШАФ ЕТМИШ СОСИАЛИЗМ ШЭРАИТИНДЭ БАКЫ ШЭХЭР ЈЕРЛИ СОВЕТЛЭРИНИН КҮТЛЭВИ-ТЭШКИЛАТЧЫЛЫГ ИШИ (1971—1980-чи иллэр)

Сосиалист демократијасынын ардычыл сурәтдә инкишафы вә онунла бағлы олараг Советләрин фәалијәтинин һәртәрәфли сурәтдә тәкмилләшдирилмәси инкишаф етмиш сосиализм гуручулугунун объектив гаунаујунлугудур. 70-чи илләрдә Бақы шәһәр јерли Советләрин фәалијәтинин тәһлили кәстәрир ки, Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында онларын сессияларынын, даими комиссияларынын тәсәррүфат вә сосиал-мәдәни гуручулуг саһәсиндә гаршыда дуран әмәли вәзифәләрин мүйјәнләшдирилмәси вә һәјата кечирилмәсиндә ролу даһа да артмышдыр.

Сессия вә даими комиссияларын фәалијәтиндә депутатлар даһа фәал иштирак ет-мәјә башламышлар.

Советләрин күтләви-тәшкилатчылыг ишинин тәкмилләшмәси дәвләт һакимијәт ор-ганлары фәалијәтинин сәмәрәлилијини даһа да артырмаға имкан вермишдир.

Р. М. ТАГИ-ЗАДЕ

РАЗВИТИЕ РЫБОВОДСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1976—1980 годы)

С ростом благосостояния советских людей повышается их потребность в высококачественных пищевых продуктах. В связи с этим на майском (1982 г.) Пленуме ЦК КПСС была принята Продовольственная программа, в которой предусматривается «довести производство пищевой рыбной продукции в 1985 г. до 4,2 млн. тонн и в 1990 году — 4,3—4,5 млн. тонн, рыбных консервов соответственно — 3 млрд. условных банок и не менее 3,2 млрд. условных банок» [1, 42]. Выполнение этой программы постоянно находится в центре внимания партии и правительства. Так, на июньском (1983 г.) Пленуме ЦК КПСС отмечалось: «Особенно необходимо наладить бесперебойное снабжение населения высококачественными продуктами питания, причем так, чтобы достигнуть максимально возможной самообеспеченности в этом отношении» [2, 14].

В вопросе производства продуктов питания важная роль отводится рыбному хозяйству. По степени потребления населением рыбные изделия занимают второе место после мясных. Белок рыбы легко усваивается организмом человека. Ценная рыбная продукция в белковом балансе страны составляет 8—10% [3, 32].

Рыбная промышленность в нашей стране уже сегодня производит пищевые рыбные товары в таком количестве, что они составляют более половины количества мяса, производимого колхозами и совхозами страны. Почти достигнуты рациональные нормы потребления по рыбе населением страны, «...а к 1990 году производство пищевой рыбной продукции предусматривается довести до объемов, обеспечивающих ее душевое потребление до 19 кг» [4, 6].

Рыбная промышленность широко развивается и в Азербайджане. Большие водные ресурсы, в основном озера и водохранилища, позволяют внедрять рыбоводство как на рыбоводных заводах, так и в естественных водоемах. Азербайджан славится своим рыбным богатством. С давних времен в Каспийском море и реке Кура вылавливалось огромное количество ценной рыбы. Свое должное развитие рыбное хозяйство получило после установления Советской власти. Были созданы рыболовецкие колхозы, вылавливающие рыбу в разрешенных местах в определенное время года в плановом количестве. Долгое время по добыче черной икры Азербайджанская ССР занимала первое место не только в стране, но и во всем мире. В 1934 году рыбная промышленность в общем балансе пищевой промышленности республики составляла 25% [5, 61].

За годы Советской власти значительные перемены произошли и в техническом оснащении рыбной промышленности, где в прошлом преобладал низкий технический уровень лова и тяжелый ручной труд. В

годы первых пятилеток характерным для рыбной промышленности было значительное внедрение механизмов в процессе лова и обработки (тракторная тяга, транспортировка рыбы в рыбозасольные помещения и др.). Было коренным образом перестроено промысловое хозяйство: постройка новых рыбозасольных помещений, проведение капитального ремонта в существующих.

С 1930 года на Каспии впервые проводятся работы по организации активного лова, и уже в 1934 году азербайджанская рыбная промышленность имеет 6 судов, общей мощностью 1450 л. с., специализированных для глубинного лова. Значительно увеличивается моторный флот (55 судов) [5, 62].

После строительства Мингечаурского водохранилища в 1954 году были зарегулированы стоки рек Куры и Аракса, в результате чего ухудшились условия нереста промысловых рыб. Загрязнение Каспия неочищенными отходами промышленных предприятий, обмеление моря способствовали снижению рыбных запасов. Эти обстоятельства повлекли за собой строительство нерестово-выростных хозяйств (НВХ), лососевых и осетровых рыбоводных заводов, цель которых пополнить рыбную сырьевую базу путем искусственного воспроизводства.

В десятой пятилетке было многое сделано для развития рыбного хозяйства в Азербайджане. Так как промысловый лов в Каспийском бассейне ограничивается в основном добычей кильки и сельди, то для пополнения запасов и обеспечения населения рыбными продуктами из ценных промысловых рыб большое внимание уделяется развитию рыбоводства. В Основных направлениях развития народного хозяйства республики на 1976—1980 годы так определяются задачи развития отрасли: «Для увеличения добычи рыбы и роста рыбной продукции предусматривается обновление рыбопромыслового флота... расширение и реконструкция действующих рыбокомбинатов. Значительно возрастут объемы добычи рыбы в имеющихся товарно-прудовых хозяйствах» [6, 127—128]. На увеличение вылова рыбы в пресноводных водоемах было направлено постановление ЦК КП и Совета Министров Азербайджанской ССР 1978 года «О мерах по дальнейшему развитию рыбоводства и увеличению вылова рыбы в пресноводных водоемах Азербайджанской ССР». В Постановлении предусматривается конкретная программа интенсификации промышленного рыбоводства в озерах и водохранилищах, мобилизация всех отраслей народного хозяйства на претворение в жизнь намеченных мер по предотвращению загрязнения водоемов.

В республике функционируют рыбоводные заводы и рыбоводные хозяйства, базой которым служат естественные и искусственные водоемы. Основное преимущество рыбоводных заводов заключается в возможности активного воздействия человека на процессы роста и развития рыб, в то время как в естественных водоемах, особенно в крупных, это пока не представляется возможным. К сожалению, прудовое хозяйство — наиболее эффективная по продуктивности отрасль рыбоводства — в республике еще не получило должного развития. Лишь в 1979 году было создано управление «Азупрыбхоз», занимающееся ловлей и выращиванием товарной рыбы во внутренних естественных водоемах. Для этой цели должны использоваться все водоемы по аналогии с сельским хозяйством, которое развивается на землях различного уровня плодородия. Только при этом условии можно обеспечить все

возрастающий спрос населения на рыбную продукцию. Положение К. Маркса о том, что «плодородие вовсе не в такой степени является естественным качеством почвы, как это может показаться» [7, 175], вполне применимо и к водоемам и их продуктивности.

В настоящее время искусственное воспроизводство рыбных запасов для Каспийского бассейна имеет первостепенное значение. Предприятия, занимающиеся заводским методом воспроизводства рыб находятся в ведении управления «Южкаспрывод». В их число входят 2 осетровых, 2 лососевых заводов, 3 нерестово-выростных хозяйства, Азербайджанская производственно-акклиматизационная станция (АзПАС), Дивичинская рыбоводно-мелиоративная станция, Азербайджанский морской опытный рыбоводный завод (АМОРЗ). Эти предприятия играют огромную роль в восстановлении и пополнении рыбных богатств республики. Главная задача рыбоводных хозяйств — полное возмещение естественных потерь, выпуск рыбоводной продукции с рыбоводных заводов и (НВХ), так как промышленный лов рыбы в Каспийском море находится в непосредственной зависимости от эффективности искусственного воспроизводства рыбных запасов.

Работники этих предприятий успешно трудились для выполнения и перевыполнения планов по выпуску молоди рыбы и рыбоводной продукции в годы десятой пятилетки.

В первый год пятилетки план по выпуску молоди осетровых, лососевых и частиковых рыб был выполнен на 118,2% [8, л. 93]. В том же году впервые за последние 5 лет было зарегистрировано выполнение плана по выпуску всех видов осетровых, кроме белуги.

Работникам рыбного хозяйства удалось сохранить взятый высокий темп работы и во второй год пятилетки. План по управлению «Южкаспрывод» был выполнен на 116,1% [9, л. 6]. В тот же год в целях улучшения качества выпускаемой молоди осетровых и лососевых рыб был создан АМОРЗ, на котором акклиматизировалась в морской воде молодь, полученная с рыбоводных заводов. Этим заводом в Каспийское море была выпущена дорошенная в заводских условиях молодь белуги и осетра.

В третий год пятилетки деятельность рыбоводных предприятий бассейнового управления была направлена на увеличение выпуска и улучшение качества выпускаемой продукции. План по выпуску молоди составил 121,1% [10, л. 7].

Следует отметить, что с увеличением выпуска молоди рыб в Куро-Каспийском бассейне значительно возрос и промысловый лов. Преобладание выпуска молоди осетра и севрюги над другими видами осетровых рыб, выпускаемых рыбоводными предприятиями, результативно сказалось на промысловом улове именно этих пород рыб. Возрос также промысловый возврат лосося и частиковых рыб. Лосося, природные запасы которого резко сократились, было выловлено по сравнению с 1976 годом в 2 раза больше [10, л. 6].

В решающий год пятилетки — 1979 — план по выпуску молоди рыбоводными предприятиями был выполнен на 118,6% [11, л. 32]. В преддверии 110-летия со дня рождения В. И. Ленина, 60-й годовщины установления Советской власти в Азербайджане и 60-летия создания КП Азербайджана осетровые и лососевые заводы справились с пятилетним заданием за 4 года.

Завершающий год пятилетки ознаменовался новыми успехами, достигнутыми рыбоводными предприятиями в выполнении производственных заданий. План по управлению был выполнен на 117% [12, л. 7], что было достигнуто за счет снижения производственных потерь, освоения технологии разведения промысловых рыб, мобилизации всех внутренних резервов производства, качественного, своевременного проведения текущего ремонта производственных рыбоводных цехов и подготовительных работ. В результате этого 2 осетровых завода в последний год десятой пятилетки работали за счет первого года одиннадцатой пятилетки.

Из приведенных фактов можно сделать вывод, что по сравнению с 1955—1960 гг., когда только начиналось промышленное разведение промысловых рыб в Азербайджане, в 1976—1980 гг. выпуск осетровых увеличился в 4 раза, лососевых и частиковых рыб — в 2 раза.

В 1976—1980 гг. коллективы рыбоводных предприятий, включаясь в социалистическое соревнование за досрочное выполнение производственных планов, работали эффективно и качественно, выполнив взятые на себя повышенные обязательства. Чайкендский лососевый завод, Усть-Куринский осетровый рыбоводный завод, Али-Байрамлинский осетровый рыбоводный завод, Чухур-Кабалинский лососевый завод были лучшими предприятиями по итогам социалистического соревнования. Хорошо потрудились и другие коллективы.

Таким образом, за годы десятой пятилетки в рыбном хозяйстве Азербайджана, составной частью которого является рыбоводство, были достигнуты значительные успехи. Значительно возрос промысловый возврат рыб. Рыбоводные заводы увеличили количество и улучшили качество выпускаемой продукции. Однако в работе предприятий имеется ряд недостатков. Многие заводы и НВХ нуждаются в техническом переоснащении, реконструкции, капитальном ремонте. На декабрьском (1982 г.) пленуме ЦК КП Азербайджана первый секретарь ЦК К. М. Багиров отметил: «Значительно лучше мы можем и должны обеспечить население республики рыбой и рыбной продукцией. В Каспии, наших реках и других водоемах немало рыбы разных пород, но лов и воспроизводство ее организованы неудовлетворительно» [13].

Расширение масштабов искусственного воспроизводства, увеличение мощности действующих рыбоводных предприятий, реконструкция и переоборудование всех рыбоводных предприятий, оснащение их современным техническим оборудованием, охрана разводимых рыб — все это даст более ощутимый эффект от искусственного разведения, увеличит прирост рыболовского материала, выпуск товарной рыбы.

Как уже указывалось выше, несмотря на обилие внутренних водоемов, в Азербайджане прудовое хозяйство недостаточно развито. Во внутренних водоемах наиболее рентабельно выращивать частиковые рыбы, пользующиеся у населения большим спросом. Следует отметить, что «развитие озерного частикового хозяйства в бассейне Куры возможно только при условии широкой мелиорации существующих и строительства новых нерестовых, выростных и нагульных водоемов в масштабах, достаточных для обеспечения запроектированных уловов» [14, 100]. Можно использовать для этих целей также «рисовые поля, сбросные воды очистных сооружений и ирригационных каналов, небольшие озера, лиманы, заливы и водохранилища» [15, 7]. В связи

с этим большое значение приобретают подсобные рыбные хозяйства на предприятиях, колхозах, совхозах. Создание таких хозяйств поможет лучше обеспечить население свежей рыбой, а предприятиям-организаторам принесет ощутимый доход.

Значительно повышают эффективность производства научные достижения, внедряемые в работу рыбоводных предприятий. «Юж-каспрыбвод» работает в тесном содружестве с научными организациями республики: с Институтом зоологии АН АзССР, Институтом физиологии им. А. И. Караева АН АзССР, Азербайджанским отделением Центрального научно-исследовательского института осетрового хозяйства (ЦНИИОРХ), с Азербайджанским научно-исследовательским ветеринарным институтом (АзНИВИ) [11, 142]. Сотрудники этих научных учреждений работают над усовершенствованием методов разведения рыб, борьбы с паразитами и болезнями рыб, выезжают на рыбоводные предприятия для проверки санитарного состояния хозяйств, участия в комиссии по учету и выпуску молоди. Они проводят работу по разработке и внедрению мероприятий, направленных на улучшение естественной кормовой базы выращиваемых рыб, и улучшению качества искусственных кормов, изыскиваются эффективные пути решения проблемы обеспечения рыбоводных хозяйств посадочным материалом.

Важным резервом повышения эффективности рыбоводства и успешного выполнения плановых заданий является широкое использование опыта передовых хозяйств, обмен опытом между рыбоводными предприятиями. Так, работники Чайкендского рыбоводного завода работали в тесном контакте с АзПАС. Работники осетровых заводов и НВХ выезжали на другие рыбоводные предприятия для работы в комиссии по учету выпускаемой молоди, участвовали во внедрении нового оборудования в производство, а также в проведении опытно-производственных работ. Однако обмен опытом между предприятиями своего бассейнового управления не дает достаточного эффекта. Для улучшения качества работы, внедрения новейших и передовых достижений других бассейновых управлений в работу рыбоводных предприятий страны необходимо организовать выезды специалистов на эти предприятия, проводить специализированные семинары. Такие выезды позволят лучше выявлять и устранять недостатки в работе, перенимать и внедрять в своих хозяйствах все прогрессивные методы работы. В свете претворения в жизнь постановления коллегии Минрыбхоза СССР 1978 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию передового производственного опыта» на осетровых, лососевых заводах, АзПАСе, АМОРЗе и НВХ проводились техминимумы, основное направление которых заключается в закреплении знаний, повышении квалификации, изучении передового производственного опыта. В январе 1978 года специалисты рыбоводных предприятий были участниками совещания-семинара на ВДНХ в г. Москве [11, л. 159]. В ноябре того же года в г. Мингечауре на состоявшемся совещании-семинаре по обмену опытом работы принимали участие специалисты Мурманрыбвода, Севкаспрыбвода, Балтрыбвода, Зап-каспрыбвода, Сахалинрыбвода [11]. В семинаре участвовали специалисты с рыбоводных заводов и из рыбоводного отдела «Южнокаспрыбвода».

Важную роль в развитии рыбного хозяйства играет подготовка кадров. В республике существует крепкая база подготовки специалистов для работы на рыбоводных предприятиях, рыбопромысловых судах. С 1976 по 1980 гг. Азербайджанским рыбопромышленным техникумом было подготовлено 483 специалиста [16, л. 2]. Однако еще ощущается нехватка в ихтиологах-рыбоводах. В специалистах этого профиля нуждается «Азупрыбхоз». Этот вопрос был поднят и в периодической печати. В декабре 1983 года газета «Вышка» писала: «В свете майского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС, принятой на нем Продовольственной программы страны, а также в связи с тем, что повсеместно в республике создается и расширяется сеть прудовых хозяйств в системе различных министерств и ведомств, при аграрных цехах промышленных предприятий и т. д., назрела необходимость ускорить организацию этого факультета» [17].

Таким образом, в годы десятой пятилетки благодаря самоотверженной работе тружеников рыбной промышленности — рабочих, инженерно-технических и научных работников — производственные планы были выполнены. Возросли запасы ценных промысловых рыб, улучшилось качество выпускаемой молоди, стала выращиваться товарная рыба, населению стало больше поставляться рыбной продукции.

Нашей партией и правительством разработаны перспективные планы развития рыбного хозяйства. В Основных направлениях экономического и социального развития СССР на 1981—1985 годы и на период до 1990 года предусматривается «...увеличить продуктивность внутренних водоемов... Нарастающими темпами развивать производство рыбы в прудовых, садковых, озерных и других хозяйствах, обеспечить рост производства продукции в этих хозяйствах в 1,8—2 раза» [18, 44].

В Азербайджане есть все условия для создания и развития как крупных рыбохозяйственных предприятий, так и подсобных хозяйств. Перед работниками рыбной промышленности стоит задача эффективнее использовать их в целях удовлетворения потребности населения в рыбной продукции.

Примечания

- 1 Материалы майского Пленума ЦК КПСС 1982 г. — М., 1982.
- 2 Материалы июньского Пленума ЦК КПСС 1983 г. — М., 1983.
- 3 Экономика и организация промышленного производства, 1982, № 6.
- 4 Рыбное хозяйство, 1983, № 1.
- 5 Материалы к отчету правительства АССР VIII Всеазербайджанскому съезду Советов. — Баку, 1935.
- 6 Материалы XXIX съезда КП Азербайджана. — Баку, 1976.
- 7 Маркс К. Ницшта философии. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 4.
- 8 Текущий архив «Юж-каспрыбвода»: Отчет деятельности рыбоводных предприятий за 1976 г.
- 9 Текущий архив «Южнокаспрыбвода»: Отчет деятельности рыбоводных предприятий за 1977 г.
- 10 Текущий архив «Юж-каспрыбвода»: Отчет деятельности рыбоводных предприятий за 1978 г.
- 11 Текущий архив «Южнокаспрыбвода»: Отчет деятельности рыбоводных предприятий за 1979 г.
- 12 Текущий архив «Юж-каспрыбвода»: Отчет деятельности рыбоводных предприятий за 1980 г.
- 13 Бакинский рабочий, 1982, 10 дек.

- ¹⁴ Державин А. Н. Куринское рыбное хозяйство. — Баку, 1956.
¹⁵ Мартышев Ф. Г. Прудовое рыбоводство. — М., 1973.
¹⁶ Текущий архив Азрыбмортехникума: Отчет за 1981 г.
¹⁷ Вышка, 1983, 2 дек.
¹⁸ Основные направления экономического и социального развития СССР на 1981—1985 годы и на период до 1990 года. — М., 1981.

Р. М. Тагызаде

АЗЭРБАЙЖАНДА БАЛЫГЈЕТИШДИРМЭНИН ИНКИШАФЫ (1976—1980-чи иллэр)

Эһалинни эрзагла тә'мин едилмәсиндә балыг тәсәррүфаты, о чүмләдән балыгјетиш-
 дирма мүнүм јер тутур.

Онунчу бешилик дөврүндә Азәрбајчанын балыгјетишдирмә мүәссисәләриндә мадди-
 техники база мөһкәмләндирилмиш, јени кадрлар һазырланмиш, истеһсал олуған мәһ-
 сулуң кејфијјәти јахшылашдырылмиш вә мигдары артырылмишдыр. Бу мүвәффегијјә-
 тин газанылмасына республиканың елми идарәләри илә әмәкдашлыг чох көмәк етмиш-
 дир.

Әлдә едилмиш наилјјәтләрлә бәрәбәр мүәјјән чатышмазлыглар да олмушдыр.
 Белә ки, бир сыра мүәссисәләрә јени техника тәләб олуңмуш, чохалтмаг үчүн балыг
 чатышмамыш, тәсәррүфатларын арамсыз олараг јемлә тә'мин едилмәси кифајәт гәдәр
 јахшы тәшкил едилмәмишдыр.

Азәрбајчанда балыгјетишдирмәнин бөјүк перспективләри вардыр. Бу саһә гаршы-
 сында гојулмуш вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн зәһмәткешләрин бүтүн гүввәсини сә-
 фәрбәрлијә алмаг, еһтијат гүввәләриндән кениш вә ефектив шәкилдә истифадә етмәк
 лазимдыр.

АЗЭРБАЙЖАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБЭРЛЭРИ
 Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1985, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
 Серия истории, философии и права, 1985, № 3

Я. З. АБДУЛЛАЕВ

МЕСТО ТРАНЗИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ ЧЕРЕЗ ЗСФСР В РАЗВИТИИ СОВЕТСКО-ИРАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ (1922—1928 годы)

Великая Октябрьская социалистическая революция дала угне-
 теинному Востоку невиданный стимул для борьбы за свою политиче-
 скую и экономическую независимость. Опубликованные Советским
 правительством внешнеполитические документы и его исторические
 акции сыграли огромную роль в разоблачении колониализма. В Обра-
 щении Советского правительства «Ко всем трудящимся мусульманам
 России и Востока», подписанном В. И. Лениным, говорилось: «Вы са-
 ми должны быть хозяевами вашей страны! Вы сами должны устроить
 свою жизнь по образу своему и подобию!» [1, 35].

Закавказский пролетариат, особенно бакинский, являясь одним
 из передовых в России, состоял в тесном контакте с формировавшимся
 иранским рабочим классом. На бакинских нефтепромыслах рабо-
 тало большое число иранских рабочих-отходников, которые, вбирая
 в себя прогрессивные, революционные настроения рабочего класса
 Закавказья, передавали их иранским трудящимся. Влияние рабочего
 класса Закавказья на Иран было важным положительным моментом
 и в развитии стремлений иранского народа, передовой общественности
 Ирана как можно скорее наладить и укрепить советско-иранские отно-
 шения.

Победа Советской власти в республиках Закавказья утвердила
 новые принципы взаимоотношений с определенными странами Востока.
 Если царская Россия пыталась поработить и всячески эксплуатировать
 эти страны, то молодые советские республики в корне изменили эти
 отношения, взяв за основу принципы равноправия в политике Совет-
 ского государства, всячески содействуя возрождению Востока и раз-
 витию прогрессивных национальных сил этих стран, в частности Ира-
 на. Газета «Вэтан» позже писала: «С общим изменением русской поли-
 тики по отношению к Персии порядок круто изменился. Принципу
 невмешательства, неуклонно проводимому Советским правительством,
 неизбежно должны следовать и другие правительства... Благодаря
 именно русскому поведению в Персии и создалась существующая бла-
 гоприятная конъюнктура для скорейшего развития своих производи-
 тельных сил» [2, 2].

Заключенный 26 февраля 1921 г. советско-иранский договор утвер-
 дил эти взаимоотношения на правовой основе, открыв для националь-
 ной экономики соседнего Ирана широкие возможности развивать от-
 расли народного хозяйства страны. Советско-иранский договор 1921 г.
 нанес серьезный удар по колониальной политике Англии, преследо-
 вавшей цель закабаления национальной экономики Ирана. Договор
 этот открыл перспективу развития торгово-экономических и политиче-
 ских отношений СССР и Ирана.

В связи с гражданской войной в России, происками Англии и позиций правых кругов Ирана торгово-экономические отношения Советской России и Закавказья с Ираном в тот период почти полностью прекратились. Особенно сильно страдали от этого северные провинции Ирана, интересы хозяйства которых исторически непосредственно зависели от уровня развития отношений со своим северным соседом. Почти полностью было заброшено хлопководство и шелководство в этих провинциях, что было сильным ударом по благосостоянию населения. В заторможенном состоянии оказалось и ковроделие. Вывоз ковров в период гражданской войны и интервенции империалистов в Закавказье осуществлялся Ираном полностью по транзитным путям через Турцию и Ирак. А это обходилось дороже, так как транзит провозился только по выючным путям из-за отсутствия железных и автомобильных дорог. До войны существовал исторический транзитный путь через Закавказье между Ираном, Турцией и Афганистаном и странами Западной Европы. Правда, он был ограничен тем, что царская Россия в 1883 г. запретила транзитную перевозку через Закавказье товаров европейского происхождения в Иран, за исключением чая. Эта мера была принята царским правительством с тем, чтобы легче сбывать свою промышленную продукцию в Иране и ограничить ввоз западных товаров. Тем самым Иран был поставлен в экономическую зависимость от царской России.

Совершенно противоположную позицию заняло Советское правительство, предоставив Ирану право транзита из стран Западной Европы в Иран и из Ирана в страны Европы и Америки, разрешив также беспошлинный провоз ряда товаров иранского происхождения через территорию ЗСФСР.

До первой мировой войны транзит из Ирана через территорию России не был запрещен и достигал в 1913 г. 388 тыс. пудов на сумму 44 млн. кран (11% от общего экспорта Ирана). Еще раньше, в 1909 г., пятая часть товаров вывозилась из Ирана транзитом через Закавказье, и только к 1914 г. этот вывоз опустился до 11% [3, 102].

Главнейшими товарами транзита из Ирана через территорию России в 1909—1913 гг. были ковры шерстяные, коконы, табак листовый, самшит, фиешки и миндаль, изюм, шерсть сырая, овчина и козы шкуры, остатки шелка. Около 3/4 всех экспортируемых из Ирана ковров до войны проходило транзитом через Закавказье и Россию. И в 1922—1923 гг. вывоз ковров превысил довоенный и достиг 93 млн. кран. В наибольшей степени необходим был транзит ковров для ковроделия Южного Азербайджана.

Что же касается провоза транзитом западных товаров, то Иран всегда добивался от Турции и России разрешения свободного провоза нужных ей иностранных товаров через Закавказье (железнодорожный путь от Батуми до Баку для Северного Ирана и от Батуми до Джульфы для северо-западного Ирана). Из Европы ввозили в основном сахар, чай, металлические изделия, автомобили, различные машины и т. д.

3 июля 1924 г. между СССР и Ираном был заключен торговый договор, который, однако, так и не был ратифицирован миджлисом из-за противодействия главы американской финансовой миссии Мильспо. Этот договор предусматривал большие возможности и для развития советско-иранских транзитных операций. Следует отметить, что еще задолго до подписания торгового договора и Иран, и СССР

временно разрешили в 1922 г. (тариф 1920 г.) вопрос о таможенных ставках, составленных англичанами и явившихся очень тяжелыми для многих товаров советского происхождения. Иран условно пропускал товары советского происхождения по ставкам 1903 г. СССР со своей стороны применял к иранским товарам особо льготные азиатские тарифы, предусматривавшие освобождение товаров иранского происхождения от таможенных сборов. Лишь на некоторые основные товары налагалась таможенная пошлина (рис, хлопок, шерсть), и только некоторые советские организации имели право транзитного ввоза в Иран иностранных товаров и транзитного вывоза из Ирана за границу иранских товаров. Для частных предпринимателей транзит доступен не был.

Как уже упоминалось выше, транзит иранских товаров через ЗСФСР имел крупное экономическое значение для народного хозяйства Ирана.

До войны весь хлопок Иран вывозил в Россию (около 1600 тыс. пудов). С временным прекращением торговых сношений с Советской Россией приостановился и его вывоз, так как он (а также сушеные фрукты) не выдерживали высокого выючного фрахта по гужевым и выючным южным транзитным путям через Ирак и Турцию.

Шелководство в Гиляне пришло в сильный упадок в связи с закрытием транзитного пути через Закавказье для вывоза коконов и для привоза грен. До войны по этому пути вывозилось ежегодно до 60000 пудов сухих коконов и до 20000 коробок грен [3, 103]. Перевозка громоздких коробок грен по южным путям была крайне неудобной и дорогой.

Можно было бы привести еще немало примеров зависимости некоторых отраслей иранского хозяйства от их сбыта в СССР или от транзита за границу. Но и приведенных уже достаточно, чтобы сделать вывод: из-за отсутствия в Иране сети железных дорог для развития и даже для существования некоторых отраслей хозяйства в северо-восточной, северо-западной и в северных частях, стране нужен был рынок СССР или транзит через СССР в Европу и Америку.

С вступлением ЗСФСР в сферу активного участия советско-иранских отношений транзит европейских товаров был разрешен только смешанным и государственным акционерным обществам — «Шарк», «Рустрозит», «Закгосторг». Он характеризовался: а) более дешевой стоимостью перевозок по пути Батуми—Энзели (через Баку) или Батуми—Тебриз (через Джульфу); б) большей скоростью доставки грузов; в) возможностью доставки товаров, необходимых для Ирана без ограничения их номенклатуры.

Традиционная стоимость перевозки для Ирана, особенно тяжело ложилась на товары дешевые, а также громоздкие, доставка которых по выючному пути превышала расходы на фрахт непропорционально стоимости самого товара. Именно такие грузы выгоднее было доставлять транзитным путем через Закавказье. Сюда также следует отнести крупные станки, паровые котлы и прочее.

Транзитная перевозка через территорию СССР была жизненно необходима прежде всего для Южного Азербайджана, ввиду его географического положения, по роду производимой сельскохозяйственной продукции, а также из-за потребления иностранных товаров.

Из таблицы видно, что рост вывозной торговли Южного Азербай-

Таблица 1

Динамика транзитных операций Южного Азербайджана по отдельным путям сообщения (в тыс. кран)

	1913—1914		1922—1923		1923—1924		1924—1925		1925—1926		1926—1927		1927—1928	
	кран	% участия	кран	% участия	кран	% участия	кран	% участия	кран	% участия	кран	% участия	кран	% участия
Экспорт														
Транзит через ЗСФСР	13218	87	—	—	—	—	1115	0,3	1474	4	18159	56	38213	79,5
Через Трапезунд	32013	—	23193	100	28765	93	30044	96,7	32647	93	13765	43	9817	20,5
Через Ирак	1958	13	324	—	465	7	930	3	1045	3	397	1	—	—
Итого	47189	100	23517	100	29230	100	32089	100	35166	100	32321	100	48060	100
Импорт														
Транзит через ЗСФСР	11717	25	2019	8	4769	14	1778	4	5886	10	9271	14,5	11752	21,9
Через Трапезунд	90	68	21771	87	28142	82	44470	92	49141	84,5	54309	84,5	41949	78,1
Через Ирак	3650	7	1605	5	1533	4	1763	4	3278	5,5	433	1	—	—
Итого:	15457	100	25395	100	34444	100	48011	100	58305	100	64013	100	53701	100

Данные рассчитаны на основе материалов ЦГАОР ГССР, ф. 735 (76%), оп. 1, д. 290, л. 7; ф. 735, оп. 1, д. 292, л. 2.

джана через территорию СССР наблюдается с 1925—1926 года*. Это связано с тем, что до образования советско-иранских смешанных акционерных обществ, занимающихся не только торговлей, но и транзитом («Шарк», «Транспорт», «Рустрозит», «Персазнефть») в Иране (с 1922 г.) фактически работало только Закавказское акционерное общество Закгосторг (от Закнаркомвнешторга) [4, 45—46]. Указанные выше смешанные общества были созданы в основном в 1924 г.

Значительную роль в разнице фрахтов по Закавказскому и Трапезундскому путям играло то, что по Трапезундскому пути фрахты в обратном направлении (к Тебризу) были намного выше, чем в прямом (20 кран против 9—14). Поэтому для грузов, относимых к средним классам, разница в пользу Закавказского пути достигла 8—10 кран за 1 пуд (16 кг). Здесь же следует учесть наличие большой группы товаров громоздких, которые уже по одним условиям перевозок выгоднее было транспортировать по железнодорожному пути.

Для того, чтобы выяснить удельный вес закавказского транзитного пути в экономике Ирана, необходимо помнить, что Иран имел непосредственную, т. е. не проходящую через третьи страны, торговую связь с мировыми рынками только через порты Персидского залива. А главнейшие торговые пути Ирана проходили через третьи страны, являясь транзитными. Так, наиболее развитые Южный Азербайджан и Гилянская провинция имели связь с мировыми рынками либо транзитными путями через Закавказье (Тебриз—Батуми, Энзели—Батуми), либо старым историческим транзитным путем Ханекин—Багдад—Басра и Багдад—Бейрут. Рост удельного веса транзита через ЗСФСР отражен в таблице 1. Она показывает постоянное возрастание удельного веса транзитного пути Закавказья в общей системе торговых путей после некоторого периода полного исчезновения транзитных грузов на этом пути. Переломным временем в области обслуживания закавказскими путями транзита Южного Азербайджана явились 1926—1927 годы, когда доля ЗСФСР в экспорте Южного Азербайджана составила 56%, Трапезундского пути — 43%, а прочих транзитных путей — всего 1%. В 1926—1927 гг. транзит через ЗСФСР составил — 18 млн. кран против 13 млн. довоенного времени, а Трапезундский путь — 13,7 млн. против 32,6 млн. довоенного времени (экспорт). Следовательно, значительная часть экспортных иранских товаров отошла от Трапезундского пути к пути на Батуми.

Для того, чтобы вскрыть причины такого исключительного явления остановимся на номенклатуре транзитного экспорта Южного Азербайджана по обоим путям. Главными иранскими товарами по транзиту Южного Азербайджана были ковры, в значительно меньшей мере сухофрукты, о чем свидетельствуют данные таблицы 2.

Привлечение транзита ковров к закавказскому пути на Батуми открывало чрезвычайно большие перспективы, так как производство ковров в Южном Азербайджане ежегодно росло. В 1913—1914 г., по данным иранской статистики, из всего производства ковров в Иране в количестве 2250 т в год на долю Южного Азербайджана пришлось 970 т, а в 1927—1928 г. — уже 1976 т, т. е. ковровое производство в Южном Азербайджане удвоилось по сравнению с довоенным временем. При этом важно, что 1583 т или 80,1% прошло по пути Джульфа—Батуми [5, л. 19].

* Иранский новый год начинается 22 марта.

Таблица 2

Вывоз ковров и сухофруктов из Ирана

Годы	Ковры				Сухофрукты			
	через ЗСФСР		через Трапезунд		через ЗСФСР		через Трапезунд	
	тонн	кран	тонн	кран	тонн	кран	тонн	кран
1913—1914	720	11441	0,018	7	1454	1429	172	129
1922—1923	—	—	—	20429	—	—	505	1031
1923—1924	—	—	1573	26578	—	—	79	159
1924—1925	—	—	1387	25289	—	—	750	3189
1925—1926	85	1176	1614	28157	—	—	216	721
1926—1927	926	16572	660	11021	19	63	428	614
1927—1928	1583	—	393	—	—	—	—	—

Данные рассчитаны на основе материалов ЦГАОР ГССР ф. 719, оп. 1, д. 10, л. 17.

Рост транзитных операций через ЗСФСР после 1925 г. объясняется прежде всего децентрализацией порядка выдачи транзитных разрешений и отменой лицензионного сбора с советской стороны. Стоимость перевалочных расходов в Джульфе, Батуми и Полторацке (Ашхабад) была снижена в значительной степени (в Батуми с 1 рубля за тонну до 27 копеек) [5, л. 20]. Была введена прямая транспортная квитанция Бюроперса (акционерное смешанное советско-иранское общество по транспортировке грузов Шарка, Персаснефти и других внутри Ирана) от пункта отправления в Иране до пункта назначения в третьих странах. В 1925 г. имелись уже прямые квитанции до Стамбула, Смирны, Яффы, Триеста, Парижа, Марселя, Милана, Ливерпуля, Лондона, Риги, Винавы, Ревеля и Шанхая. В отношении сохранности грузов иранским купцам предоставлялась гарантия иностранных банков, от которой сами купцы после ряда примеров исправного транзита позже отказались. Наконец, были установлены твердые сроки доставки грузов на борт парохода в Батуми, а в некоторых случаях до Стамбула. Эти примеры послужили очередным стимулом к дальнейшему росту транзитных перевозок, причем транзит ковров через Батуми в 1926—1927 операционном году составил 926 т на 16572 тыс. кран против 85 т на 1176 тыс. кран в 1925—1926 г. [5, л. 20а].

Важным событием в истории транзитных перевозок через СССР явилось заключение торгового договора между СССР и Ираном 1 октября 1927 г. Этот договор завершил дискуссии по советско-иранской торговле, положив конец преобладанию случайных сделок и нестабильности в загрузке торговых учреждений обеих стран.

С 1 октября 1927 г. был создан новый мощный стимул транзита через ЗСФСР: установлен особо льготный тариф № 122 для транзитных перевозок. Он был опубликован в «Сборнике тарифов» № 466 от 7 декабря 1927 г. [5, л. 20а]. Тариф устанавливал для ковров 50-процентную скидку в направлениях: Джульфа—Батуми, Полторацк—Красноводск, Баку—Батуми. В отношении направлений Баку—Батуми эта скид-

ка устанавливалась только для шелковых ковров, для шерстяных же она составляла 30%.

В результате, в октябре 1927 г. транзит ковров из Южного Азербайджана через ЗСФСР достиг рекордной цифры 184,8 т против 172 т в сентябре. Разрешение транзита через ЗСФСР квалифицировалось в иранских кругах и прессе как «весьма положительное и многообещающее мероприятие в развитии экономики Северного и Северо-Западного Ирана» [6].

Закавказский транзитный путь намного опередил по транзиту ковров остальные транзитные пути. Провозная плата для ковров, сухофруктов и других иранских товаров по Закавказскому пути оказалась дешевле, чем по остальным путям. Так, акционерное общество «Бюроперс», осуществляющее транзит иранских ковров через Батуми, взимало с отправителей (с начала 1927—1928 г.) за отправку ковров из Тебриза до Батуми (трюм парохода) аккордно (5 кран) 1 руб. 10 коп. с 16 кг (1 пуд) плюс 1 руб. 43 коп. за партионные и 1 руб. 50 коп. за мелкие отправки с каждых 16 кг. Это составляло в общем 11 кран 44 шахи (2 руб. 93 коп.) в первом случае и 11 кран 45 шахи (2 руб. 40 коп.) — во втором [5, л. 21].

А по гужевому Трапезундскому пути цена провоза от Тебриза до Трапезунда составляла от 8 до 12,5 кран за 16 кг, плюс дорожные расходы, перевалочные, которые в общем составляли 1 кран 35 шахи с 16 кг, а всего — от 9 кран 35 шахи до 13 кран 85 шахи за 16 кг [5, л. 21].

Тебризское же агентство Багдадской железной дороги установило следующие ставки провозной платы для ковров:

1. От Тебриза до Басры — 17 фунтов 16 шиллингов с 1 т (723 крана 92 шахи).
2. От Тебриза до Бейрута (по маршруту Соудж—Булаг—Ревендуз—Киркук—Бейрут) — 25 фунтов 15 шиллингов за 1 т (2053 крана 25 шахи).

С 1927 г. это агентство установило аккордную плату за провоз 1 т ковров от Тебриза до Бейрута и до Лондона — 24 фунта (976 кран) или 18 кран за 16 кг.

При сравнении провозной платы ковров по трем направлениям (Батуми, Трапезунд, Багдад) видна наибольшая дешевизна Батумского пути.

С 1927 г. разница в пользу закавказского транзита стала еще больше, так как в Батуми было исключено взимание целевого сбора при отправке ковров морем (последний взимался в Джульфе).

Те же преимущества наблюдались и в отношении сухофруктов. Провоз сухофруктов (сабзы, кураги, изюма) из Тебриза (склад купца) до Батуми (трюм парохода) составлял 4,5 крана с 16 кг. А по Трапезундскому пути из склада в Тебризе до Трапезундской таможни (но не трюма парохода) провоз обходился в среднем в 7,5—8 кран с 16 кг [5, л. 24].

Наряду с дешевизной перевозки транзитных грузов через ЗСФСР важным моментом, обеспечивающим выгодность этого пути была вдвое быстрая по времени доставка иранских и западно-европейских грузов. Последнее обстоятельство было необходимо, прежде всего, для скоро-

портящихся и сезонных товаров.

Для более ускоренной доставки грузов осенью 1927 г. между компаниями «Юнкерс» и Советским воздухоплавательным обществом было достигнуто соглашение об открытии до 1 февраля 1928 г. почтовой линии между Персией и СССР. Пунктами обмена почтой являлись для Ирана — Тегеран и Пехлеви, а для СССР — Баку [7].

Рассмотренные данные убедительно подтверждают огромное транзитное значение Закавказья в развитии советско-иранской торговли.

Примечания

- ¹ Документы внешней политики СССР. — М., 1957, т. 1.
- ² Вэтэн, 1928, 19 февр.
- ³ Экономический вестник Закавказья. — Тбилиси, 1924, № 2.
- ⁴ Торговля СССР с Востоком. — М., 1930, № 9—12.
- ⁵ ЦГАОР ГССР, ф. 719, оп. 1, д. 10.
- ⁶ *Ramazani Rouboilab K. The Foreign Policy of Iran. A Developing Nation in World Affairs 1500—1941.* — University of Virginia, 1966.
- ⁷ Иран, 1928, 24 янв.

Л. З. Абдуллаев

ЗАГАФАЗИЈА РЕСПУБЛИКАЛАРЫ ЭРАЗИСИНДЭ АПАРЫЛАН ТРАНЗИТ ЭМЭЛИЈАТЛАРЫНЫН СОВЕТ—ИРАН ЭЛАГЭЛЭРИНИН ИНКИШАФЫНДА ЈЕРИ (1922—1928)

Мәғаләдә Ирандан Гәрб дәвләтләринә мал апарылмасы, һәмчинин Гәрб өлкәләриндән Ирана мал кәтирилмәси үчүн Совет һөкүмәтинин Загафғазия эразиси васитәсилә јаратдығы кениш имканлардан бәһс едилир. Конкрет мисаллар әсасында бу әмәлијатларын Иранын халг тәсәрруфатынын инкишафы үчүн чох бөјүк әһәмийјәти сүбүт едилир. Иранын бир сыра тәсәрруфат саһәләринин мүгәддәрәти, мәһз онларын мәһсулларынын СССРИ-јә сатылмасындан, һәмчинин Загафғазия јолу илә дүнија базарына чыхарылмасындан асылы олмушдур.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1985, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1985, № 3

И. И. Һәсәнов

ХІХ ӘСРИН СОНУ—ХХ ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈҶАН ДӨВЛӘТ КӘНДЛИЛӘРИНИН САЈ ТӘРКИБИ ВӘ ТОРПАГЛА ТӘ’МИН ОЛУНМАСЫ

(Шамаһы вә Көјчај гәзаларынын материаллары үзрә)

Ингилаба гәдәрки АзәрбајҶан кәндинин проблемләри чохдан бәри тәдғигатчыларымызын нәзәрини чәлб едир. Бу саһәдә чалышан тарихчиләримизин јаздығлары бир чох әсәрләр¹ елми ичтимаијјәтин вә кениш охучу күтләсинин ихтијарына верилмишдир.

Мә’лумдур ки, о заман хәзинә торпаг мүлкијјәти АзәрбајҶанын торпаг фондунун хејли бир һиссәсини әһтә едирди вә кәнд әһалисинин бөјүк әксәријјәти хәзинәнин ихтијарында олан кәндлиләрдән ибарәт иди. Индијәдәк АзәрбајҶан совет тарихшүнаслығында билаваситә дәвләт кәндинә һәср олунаруш бир сыра санбаллы тәдғигат әсәрләри јарадылмышдыр². Лакин һәлә дә дәвләт кәндинин тәдғиги саһәсиндә өјрәнилмәмиш сәһифәләр чохдур.

Белә тәдғигә еһтијачы олан мәсәләләрдән бири ХІХ әсрин сону—ХХ әсрин әввәлләриндә дәвләт кәндлиләринин сај тәркиби вә онларын торпагла тә’мин олунарушы вәзијјәтинин дәјишмәсидир.

ХІХ әсрин 80-чи илләриндә Көјчај гәзасында 49456 нәфәр³, Шамаһы гәзасында исә 66225 нәфәр дәвләт кәндлиси јашајырды⁴. Бу кәндлиләр биринчи гәзада 7692, икинчи гәзада исә 10056 тәсәрруфатда вә ја һәјәтдә бирләшмишдиләр⁵. Көјчај гәзасында дәвләт кәндлиләри бүтүн кәнд әһалисинин 66,5%-ни, Шамаһы гәзасында исә 70,7%-ни тәшкил едирдиләр⁶.

Әкәр ХІХ әсрин 80-чи илләринин орталарына анд олан рәғәмләри 1873-чү илин мә’луматлары илә мүгајисә етсәк, һәммин дөврдә дәвләт кәндлиләринин сајынын 12—13% артдығыны көрәрик. Демәли, һәр ил дәвләт кәндлиләринин сајы тәхминән 1% артмышдыр. Буну вә бу эразидә дәвләт кәндлиләринин бүтүн кәнд әһалисинин 66—70%-ни тәшкил етдијини нәзәрә алсағ, мә’лум олур ки, ХІХ әсрин сонларында Көјчај гәзасында дәвләт кәндлиләринин сајы тәхминән 75—78 мин нәфәрә, Шамаһы гәзасында исә 70—75 мин нәфәрә јахын олмушдур⁷.

Дәвләт кәндлиләринин сај тәркибинин дәјишмәси бахымындан ашағыдакы тутушдурма вә мүгајисәләр, бизим фикримизчә, мүәјјән дәрәчәдә марағлыдыр вә бә’зи нәтичәләр чыхармаға әсас верир. 1900-чү илдә Көјчај гәзасынын Күрдәмир вә Бәркүшад саһәләриндә 69083 нәфәр кәндли (13160 тәсәрруфат)⁸. 1916-чы илдә исә 97811 нәфәр кәндли (18103 тәсәрруфат) јашајыды⁹. Көрүндүјү кими, биринчи дүнија муһарибәсинин јаратдығы манеәләрә вә 1916-чы ил сијаһыја алынмасынын әлверишсиз бир дөврдә вә башдансовду кечирилмәсинә бахмајарағ 16 ил әрзиндә бу эразидә һәјәтләрин сајы 37,5% (4943 һәјәт), кәнд әһалисинин сајы исә 41,5% (29718 нәфәр) артмышды. Вә јахуд да: 1900-чү илдә АбдулҶан

саһәсиндә 4254 тәсәррүфатда 22970 нәфәр адам јашајырды¹⁰. 1916-чы илин мәлуматына көрә исә бу саһәдә 1487 тәсәррүфатда 8286 кәндли вар иди.¹¹ Демәли, бурада һәјәтләрин сајы 65,04% (2767 һәјәт), әһалинин сајы исә 86,4% (19866 нәфәр) азалмышды. Лакин бизә елә кәлир ки, икинчи һалда 1916-чы илин мәлуматлары һәгиги вәзијјәти дүзкүн әкс етдирмир. Доғрудур, бурада мұһарибәнин мұәјјән тәсирини нәзәрә алмалыјыг, лакин әһалинин белә кәскин сурәтдә азалмасыны тәкчә һәр би сәфәрбәрликләрлә изаһ етмәк олмаз. Бу азалма, һәр шејдән әввәл, онунла изаһ олунур ки, 1916-чы ил сијаһыјаалмасы Бақы губернијасында анчаг памбыгчылыгла мәшғул олан рајонларда кечирилмишди. Бу сијаһыјаалма Бақы губернијасында јалныз Чавад гәзасынын һәр јериндә, Шамаһы вә Көјчај гәзаларынын бир һиссәсиндә кечирилмиш, Бақы губернијасында мөвчуд олан 123715 тәсәррүфатдан анчаг 37085-ни, јәни 29,97%-ни әһатә етмишди¹².

Тәсәдүфи дејилдир ки, С. Л. Авалнани јазырды: «...1916-чы ил кәнд тәсәррүфаты сијаһыјаалмасынын материаллары натамамдыр, онлар чох тәләсик, ичтимаи гүввәләрдән кениш истифадә етмәмәклә..., мұһарибәнин кәнд тәсәррүфатынын мәһсулдарлығына, үмумијјәтлә, кәнд тәсәррүфатына нечә тәсир етдијини өјрәнмәк мәгсәди илә топланылырды.»¹³

Бу әразидә әһали артымынын тәрәддүдләринә тәсир көстәрән амилләрдән бири дә һәјәтә кечирилән инзибати-әрази дәјишикликләри иди. Мәсәлән, тәкчә 1900-чү илдә, Шамаһы гәзасынын 9 кәнди Көјчај гәзасына верилмишди¹⁴. Кәтирилән фактлар вә сөјләдијимиз мұлаһизәләрә әсасланараг дејә биләрик ки, XX әсрин әввәлләриндә бурада дәвләт кәндлиләринин сајы 1900-чү илә нисбәтән даһа 15—20% артмыш вә тәдгиг олунан дөврүн сонунә јахын Көјчај гәзасында тәхминән 82—85 мин нәфәрә, Шамаһы гәзасында исә 95—96 мин нәфәрә чатмышды. Әһалинин белә јүксәк артымыны изаһ едәркән биз һәм чаризмин көчүрмә сијасәтинин, һәм дә, хусусән Күрбоју әразиләрдә техника биткиләр истеһсалынын сурәтлә кенишләнмәсинин нәтичәләрини әсас тутуруг.

XIX әсрин сонларында һаким даирәләрдә көк салмыш фикирләрдән бири Загафгазијаны Русијадан көчүрүләнләр үчүн кениш саһә һесаб етмәкдән ибарәт иди. Белә фикирләр һәлә ингилабдан әввәл јашамыш мұәллифләр тәрәфиндән дөфәләрлә тәкзиб олунмушдур¹⁵.

Доғрудан да, данышдығымыз дөврдә Азәрбајчанын торпаг фонду-нун бөлкү мәнзәрәсинә нәзәр салсаг, дәвләт кәндлиләринин ихтијарында сон дәрәчә аз торпаг олдуғунун шаһиди оларыг. Белә ки, XIX әсрин сонларында Бақы губернијасындакы¹⁶ бүтүн торпагларын чәми 29,2%-и (1.050263 дес), Јелизаветпол губернијасында¹⁷ исә анчаг 23,2%-и (917920 дес) дәвләт кәндлиләринин истифадәсиндә иди. Беләликлә, бу ики губернијанын бүтүн әразисинин јалныз 26%-и (1968183 дес) дәвләт кәндлиләринин әлиндә иди. 1912-чи илин мәлуматларына көрә дәвләт кәндлиләринин истифадәсиндә олан торпагларын да демәк олар ки, јарысы әкинә јарарсыз иди¹⁸.

Тәдгиг едилән гәзаларда да вәзијјәт тәхминән белә иди. Шамаһы гәзасында бүтүн торпагларын 35,2%-и, Көјчај гәзасында исә чәми 32,1%-и дәвләт кәндлиләринин истифадәсиндә иди¹⁹. Бу рәгәмләрин Азәрбајчан үзрә олан үмуми нәтичәдән (26%) бир гәдәр јүксәк олмасы һеч дә о демәк дејилдир ки, һәммин гәзаларда дәвләт кәндлиләри торпагла јахшы тәмин олунмушдулар. 1900—1904-чү илләрдә һәммин кәндлиләрин әлиндә олан торпаглар 1-чи чәдвәлдә көстәрилән шәкилдә бөлүнүрдү (десјатинлә)²⁰.

1-чи чәдвәл

Гәзалар	Бағлар			Әкинләр		Мешә вә коллуглар	Биңә-нәк-ләр	Отлағлар
	үзүм	мејвә	тут	Суварылан	Суварылмајан			
Шамаһы	638	98,5		65,6	16124	45616,7	622	2071
Көјчај	2076,3	165,1		2682,7	29120	48817	—	2019

Демәли, дәвләт кәндлиләринин әлиндә олан торпагларын јарыдан чохуну әкинә јарарсыз саһәләр тәшкил едирди. Бүтүн бунлар сүбүт едир ки, данышдығымыз дөврдә дә дәвләт кәндлиләринин торпаға еһтијачы кетдикчә кәскинләшир, торпагсызлашма просеси күчләнир, адам-башына вә һәр кәндли һәјәтинә дүшән торпағын мигдары азалырды.

80-чи илләрин орталарында Көјчај вә Шамаһы гәзаларында дәвләт кәндлиләринин торпагла тәмин едилмәси 2-чи чәдвәлдә верилән шәкилдә иди²¹.

2-чи чәдвәл

Гәзалар	Торпагсыз кәндлиләр		Бүтүн пај торпағы 2 дес-дәк олан кәндлиләр		Бүтүн пај торпағы 2-дес-дән 5 дес-дәк олан кәндлиләр		Бүтүн пај торпағы 5 дес-дән чох олан кәндлиләр	
	мүтләг рәгәмлә	%-лә	Мүтләг рәгәмлә	%-лә	Мүтләг рәгәмлә	%-лә	Мүтләг рәгәмлә	%-лә
Көјчај	629	1,2	24150	48,8	19587	39,6	5090	10,3
Шамаһы	1551	2,3	21470	32,4	33654	50,8	9551	14,4

Бу чәдвәлин II сүтунунда анчаг пај торпағы олмајан кәндләрдә јашајан кәндлиләр көстәрилмишдир. Бунлардан башга, пај торпағына малик олан кәндләрдә даһа 5210 торпагсыз кәндли (4287-си Көјчај, 923-ү исә Шамаһы гәзасында) вар иди. Бунлар да нәзәрә алынмагла торпагсыз кәндлиләр бүтүн кәндлиләрин Көјчај гәзасында 9,9, Шамаһы гәзасында исә 3,7%-ни тәшкил едирдиләр.

2-чи чәдвәлдән көрүндүјү ки, артыг 80-чи илләрдә дәвләт кәндлиләри ичәрисиндә үч ичтимаи груп ајдын сечилирди. Доғрудур, бизим әлимиздә кәндләрдә ајры-ајрылыгда һәр бир кәндли һәјәтинин торпагла тәмин олунмасыны әкс етдирән мәлуматлар јохдур. Биз дәвләт кәндлиләринин игтисади мәншәтини өјрәнән тәдгигатчыларын һәр бир кәнд үзрә чыхардығлары орта рәгәмләрә әсасланырыг.

Бүтүн Азәрбајчанда олдуғу ки, бу гәзаларда да торпагсыз кәндлиләр бүтүн кәндлиләрин аз бир һиссәсини тәшкил едирдиләр. Бурада да характерик һал азторпағлы кәндлиләрин чох бөјүк үстүнлүк тәшкил етмәси иди. Сөз јох ки, әкәр әлимиздә торпагларын һәјәтбәһәјәт бөлкүсү һаггында дәгиг мәлумат олсајды, бу бөлкүдә торпагсыз вә азторпағлы кәндлиләрин сајы хејли артмыш оларды.

2-чи чәдвәлдә әкс олундуғу ки, Шамаһы вә Көјчај гәзаларында пајына 5 десјатиндән чох торпаг дүшән кәндлиләр бүтүн дәвләт кәндлиләринин 10—14%-ни тәшкил едирдиләр.

Әкәр Көјчај гәзасында һәјәтләрин торпагла тәмин олунмасы бөлкүсүнә нәзәр салсаг ашағыдакы мәнзәрәнин шаһиди оларыг: торпагсыз

һәјәтләр—101 (1,3%), 10 дес-дәк торпағы олан һәјәтләр—2233 (29%), 10 десјатиндән 25 дес-дәк торпағы оланлар —3844 (49,9%) вә 25 дес-дән чох торпағы олан һәјәтләр—1214 (15,7%)²². Демәли, бурада да үч бөјүк соснал группашмаја көрә бөлкү тәхминән ејни илә сахланылыр.

Көрүндүјү кими, 80-чи илләрин орталарында дәвләт кәндиндә орта-баб тәсәррүфатлары һәләлик өзләринин нисбәтән сабит вә үстүн мөвгеләрини сахлајырдылар. Лакин артыг бу заман соснал тәбәгәләшмәнин сүр'әтләнмәјә башладығына, капиталист истәһсал мүнәсибәтләринин инкишаф етмә просесинин кетдијинә шүбһә ола билмәз. Бу дәврдә «дәвләт кәндлиләринин тәбәгәләшмә вә пролетарлашма просесинин сүр'әтләнмәси нәтичәсиндә јохсуллашмыш кәндлиләрин торпаглары тәдричән варлы кәндлиләрин әлиндә чәмләширди...»²³.

Өјрәнилән дәврүн әввәлләриндә Көјчај гәзасында адамбашына дүшән бүтүн торпагларын саһәси 2,59 дес. иди. Лакин бундан чәми 1,56 дес-ни әкин, 0,06 дес. исә бағ саһәси иди²⁴. Демәли, адамбашына дүшән торпағын 37,4%-и јарарсыз саһәләр иди. Әкин саһәләринин исә һәр ил һеч дә һамысынын сәпилмәдијини дә нәзәрә алсаг, онда кәндлиләрин торпагла нечә тә'мин едилдијини тәсәввүр етмәк олар. Мәсәлән, Күрбоју әкин торпаглары далбадал анчаг ики ил сәпилир, сонра исә Күрүн 5—7 илдә 1 дөфә олан јени дашгынына гәдәр динчә гојулурду²⁵. Бу гәзада һәр һәјәтә дүшән бүтүн торпагларын саһәси чәми 16,57 дес. иди. Бундан 9,6 дес-ни әкин, 0,46 дес-ни исә бағ саһәләри иди²⁶. XIX әсрин 80-чи илләриндә Шамаһы гәзасында адамбашына вә һәр бир кәндли һәјәтинә дүшән торпағын саһәси һәм Көјчај гәзасы, һәм дә үмүмгубернија үзрә олан мұвафиг кәстәричиләрә нисбәтән чохдур. Бурада һәр һәјәтә 22,14 дес. (10,52 дес. әкин, 0,39 дес. бағ), һәр адамбашына исә 3,2 дес. (1,6 дес. әкин, 0,06 дес. бағ) дүшүрдү²⁷. Көрүндүјү кими, бу гәзада да һәр бир һәјәт вә адама дүшән торпагларын јарыдан чохуну јарарсыз торпаглар тәшкил едирди. Әкин вә бағ торпагларынын саһәләринә көрә исә тәдгиг олуан гәзалар арасында тәхминән бәрәбәрлик мөвчуддур. Һәр һәјәтә вә адамбашына дүшән торпағын саһәсинә көрә бу гәзаларын кәстәричиләри үмүмгубернија кәстәричиләриндән дә аз фәргләнир.

Азәрбајчанын дәвләт кәндлиләринин торпагла тә'мин олунамасы вәзијәтинин ики әсрин кәсишдији дәврдә, хүсусән дә тәдгиг олуан дәврүн сонунда даһа да ағырлашмасы шүбһәсиздир. Бу, бир тәрәфдән әһалинин тәбии артымы, чаризмин көчүрмә сијасәтинин хүсусилә күчләнмәси, диқәр тәрәфдән дә кәнд буржуазијасы үнсүрләринин фәаллашмасы илә шәртләнир.

Чаризмин көчүрмә сијасәтинин дәвләт кәндлиләринин торпагла тә'мин олунама вәзијәтинә тә'сириндән данышаркәи гејд етмәлијик ки, биз һәләлик тәдгиг етдијимиз гәзалар үзрә билаваситә јерли кәндлиләрә аид олан торпагларда көчүрүләнләрин јерләшдирилдији фактына раст кәлмәмишк. Лакин Загафгазијанын диқәр јерләриндә јерли кәндлиләрин торпагларынын көчүрүләнләрин хејринә алындығы фактынын мөвчудлуғуну мұхтәлиф мұәллифләр дөфәләрлә кәстәрмишләр.²⁸ Бу әсәрләрдә гејд олунар ки: «Чаризмин көчүрмә сијасәти кәндлиләрин торпагсызлашмасы просесини сүр'әтләндирди»²⁹. В. И. Ленин көчүрмә сијасәтини гијмәтләндирәрәк јазырды: «Торпағын азлығы чәһәтдән Гафгаз кәндлиләринин вәзијәти Русијада кәндлиләрин вәзијәтиндән аз фәрглидирсә, онда суал олунар, Гафгазда әһали јерләшдирилә биләчәк торпаг фонду нарадан алыныр вә јерли кәндлиләри јерләшдирмәк әвәзин-

дә нә үчүн ораја башгалары көчүрүлүр?

Көчүрмә фонду јерлиләрин торпаг һүгүғуну биабырчасына позмаг јолу илә әмәлә кәтирилир вә Русијадан ораја әһали јенә һәммин милләтчилик принципи: «учгарлары руслашдырмаг» принципи хатиринә көчүрүлүр»³⁰. Кәндлиләрин торпаг тә'минатынын писләшмәсинин диқәр сәбәби данышдығымыз дәврдә әһалинин сүр'әтлә артмасы иди. Мәсәлән, 1886—1897-чи илләр әрзиндә Көјчај гәзасында кәнд әһалиси тәхминән 58%, Шамаһы гәзасында исә 7% артмышды³¹. Һалбуки, һәммин дәврдә Бақы губернијасынын кәнд әһалиси чәми 13,4% артмышды. И. Ф. Гогичајшвилинин мә'луматына көрә XX әсрин әввәлләриндә Бақы губернијасынын дәвләт кәндләриндә һәр һәјәтә орта һесабла 11 дес. јарарлы торпаг дүшүрдү вә бунун да анчаг 6,8 десјатини әкин саһәси иди³².

Јухарыда Көјчај гәзасы үзрә кәстәрдијимиз 58% һеч дә әһалинин анчаг тәбии артымынын нәтичәси дејилдир. Белә ки, 90-чы илләрин орталарында апарылан инзибати-әрази дөјишикликләри заманы Көјчај гәзасынын әһалиси тәхминән 29 мин нәфәр артараг, 105 мин нәфәрә чатмышды³³. Она көрә Көјчај гәзасы үзрә дә әһалинин үмүмгубернија артым фанзинин гәбул едилмәси һәгигәтә даһа үғун олар вә һәр 2 гәза үзрә пај торпагларынын мигдары да губернија үзрә олан кәстәричиләрә мұвафиг сүрәтдә азалмыш олар. Јә'ни, XX әсрин әввәлләринә јахын һәр бир дәвләт кәндлиси һәјәтинә Көјчај гәзасында 9—11 десјатин, Шамаһы гәзасында исә 16—18 десјатин торпаг дүшүрдү. И. Г. Антелава һағлы олараг гејд едир ки, азторпағлылығын сәбәбләриндән бири хәзинә торпагларынын кәндлиләр тәрәфиндән сатылмасы иди. Лакин фикримизчә, онун «дәвләт кәндлиләринин бөјүк күтләләринин *торпагсызлығы вә азторпағлылығынын әсас* (курсив бизимдир—*Һ. Һ.*) сәбәби соснал-игтисади һәјәтда феодал-тәһкимчи мүнәсибәтләринин күчлү галығларынын сахланылмасы иди»³⁴ фикри илә тамамилә разылашмаг олмаз. Гејд етмәк лазымдыр ки, феодал-тәһкимчи галығлары бүтүн Русија империясы үзрә мәнз дәвләт кәндиндә зәиф иди. Данышдығымыз дәврдә Азәрбајчанын дәвләт кәндиндә бу галығлар ја тамамилә јох дәрәчәсиндә иди, ја да зәиф иди. «...Дәвләт кәндиндә феодал мүнәсибәтләринин 4 әләмәтиндән 2-си мөвчуд дејилди, 2 диқәр әләмәт исә, јаваш-јаваш олса да, өз мөвгеләрини әлдән верирди»³⁵. Демәли, торпагсызлыг вә азторпағлылығын күчләнмәсинин сәбәбләрини, әксинә, капиталист мүнәсибәтләринин инкишафында ахтармаг лазымдыр. Пула еһтијачын артмасы, кәсбкарлығын кенишләнмәси, кәндлиләрин иш һејванлары вә әмәк әләтләриндән кетдикчә чох аралы дүшмәси, буржуа үнсүрләринин фәаллашмасы нәтичәсиндә торпаглар тәдричән кәндлиләрин әлиндән чыхырды. В. И. Ленин јазырды: «... Бир һалда ки, бүтүн ичтимаи истәһсал үзәриндә базар һөкмранлыг едир... онда һеч бир гадаған тәдбири... капиталы олан вә базара бәләд олан бир саһибкарын торпағы өз әлине кечирмәсинә мане ола билмәз»³⁶.

Торпагсызлыг вә азторпағлылығын күчләнмәси нәтичәсиндә кәндә гүтбләрә чәмләнмә просеси сүр'әтләнир, јохсул вә голчомаг тәбәгәләри ортабабларын «овулмасы» һесабына артырды. Торпагсызлашманын нәтичәләриндән данышаркәи Ф. Гогичајшвили јазырды: «...башлыча олараг азторпағлылығын нәтичәсиндә кәндлиләрин әксәријјәти тәдричән јохсуллашыр вә пролетарлашма јолуна дүшүрдүләр»³⁷. Гејд едәк ки, мұәллифи бу просес нәтичәсиндә чар хәзинәси кәлиринин азала би-

лөчәји тәһлүкәси нараһат едирди. Көрүндүҗү кими, капитализмин инкишафындан доғулан белә бир просес, һәтта јерли һаким синифләрин вә чар хәзинәсинин гејдинә галан адамлары белә тәшвишә салырды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы эрәфәсиндә дәвләт кәндлиләри ичәрисиндә азорпаглылыг чох кениш бир шәкил алмышды. Доғрудур, бизим әлимиздә 1916—1917-чи ил сијаһыјаалмаларынын конкрет олараг тәдгиг олуна гәзаларын дәвләт кәндлиләринә анд илкин анкетләри јохдур. Лакин архив материаллары вә дикәр мәнбәләр әсасында Көјчај вә Шамаһы гәзалары дәвләт кәндлиләринин торпагла тәминатынын мәнзәрәсини јаратмаг олар.

Тәдгиг олуна дәврүн сонунә јахын Азәрбајҗан кәнд әһалисинин (Нахчыван гәзасы чыхылмагла) ихтијарында олан бүтүн торпагларын үмуми саһәси 3,9 млн десјатинә бәрәбәр иди³⁸. Бунун 2,2 млн десјатини дәвләт кәндлиләринин истифадәсиндә иди.³⁹ Бу торпагларын чох бөјүк һиссәси исә јарарсыз торпаглар иди. Мәсәлән, 1910-чу илдә Бақы губернијасы дәвләт кәндлиләринин истифадәсиндә олан торпагларын 55,6%-ни отлаг вә коллуглар, 3,1%-ни бичәнәкләр, вә јалныз 41%-ни әкинләр вә бағлар (500 мин дес.) тәшкил едирди⁴⁰.

Әкәр 1916-чы илдә Бақы губернијасы кәнд әһалисинин сајынын 814800 нәфәр олдуғуну⁴¹ вә бунун да 70%-ә гәдәринин хәзинә торпағында јашадығыны нәзәрә алсаг, онда дәвләт кәндлиләри ичәрисиндә губернија үзрә адамбашына дүшән әкин торпагларынын саһәсинин 1 десдән дә аз олдуғу ајдынлашыр.

1916-чы илдә Көјчај гәзасынын Бәркүшад вә Күрдәмир саһәләриндәки 17851 кәндли тәсәррүфатынын (96585 нәфәр)⁴² истифадәсиндә чәми 32298 дес. әкин саһәси вар иди⁴³. Демәли, һәр бир тәсәррүфата 1,8 дес, һәр бир адамбашына исә 0,3 дес. әкин саһәси дүшүрдү.

Вә јахүд да: Шамаһы гәзасынын Абдулјан саһәсиндәки 1456 тәсәррүфатын (8045 нәфәр) һәр биринә 1,99 дес. (адамбашына 0,36 дес) әкин торпағы дүшүрдү⁴⁴.

Бүтүн дедикләримизи нәзәрә алсаг, онда XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә Көјчај гәзасында һәр һәјәтә дүшән торпагларын 2, адамбашына дүшән торпагларын 2,5, Шамаһы гәзасында исә һәр һәјәтә дүшән торпагларын 2,5, һәр адама дүшән торпагларын 2,6 дәфә азалдығыны көрәрик.

Сөз јох ки, һәр һәјәтә вә адамбашына дүшән торпагларын сүр'әтлә азалмасы илә јанаһы гүтбләрә чәмләнмә просеси күчләнир, капиталист мүнәсибәтләри даһа дәринләрә нүфүз едирди. 80-чи илләрин орталарында кәнддә мүһүм јер тутан ортабабларын мөвгеји зәифләјир, бунун әвәзиндә голчомаглар өз әлләринә кениш һүғуглар топлајырдылар.

1917-чи ил сијаһыјаалмасы үзрә апарылан һесабламаһара көрә голчомаг тәсәррүфатлары Көјчај гәзасында бүтүн кәндли тәсәррүфатларынын 8,26%-ни, Шамаһы гәзасында исә 7,26%-ни тәшкил едирди⁴⁵. Әкәр дәвләт кәндиндә капиталист мүнәсибәтләринин инкишафы үчүн даһа әлвәришли зәмин олдуғуну вә бу гәзаларда мәнз хәзинә кәндлиләринин бөјүк әксәријәт тәшкил етдијини нәзәрә алсаг, мә'лум олур ки, бурада голчомаг тәсәррүфатлары бүтүн тәсәррүфатларын онда бириндән чохуну тәшкил едирмиш. Демәли, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы эрәфәсиндә кәндин «торпаг гурулушунда капитализмә гәдәрки истәһсал мүнәсибәтләринин һөкмранлыг етмәсинә бахмајараг, бурада капиталист истәһсал үсулу әһәмијјәтли шәкилдә инкишаф етмишдир»⁴⁶.

¹ Сумбатзаде А. С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в.—Баку, 1958, јенә онун. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. — М., 1972 вә башгалары; Исмаилов М. А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX—начале XX вв. — Баку, 1964; јенә онун XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын кәнд тәсәррүфаты—Бақы, 1960; јенә онун. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. — Баку, 1982 вә башгалары; Мочалов В. Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в.—М., 1958; Талыбзаде И. А. Азәрбајҗанда 1913-чу ил аграр ислаһаты.—Бақы, 1965; Умаев А. А. Проникновение капитала в сельское хозяйство Азербайджана (виноградарство и хлопководство). 1883—1914 гг.: Автореф. дис... канд. истор. наук. — Баку, 1965 вә башгалары; Оруджев Г. А. Азәрбајҗанская деревня в 1907—1914 гг.: Автореф. дис... канд. истор. наук.—Баку, 1961; Алескеров Я. И. Землевладение и землепользование во владельческой деревне Азербайджана в пореформенный период: Автореф. дис... канд. истор. наук. — Баку, 1982 вә башгалары.

² Исмаилов М. А. Государственные крестьяне Азербайджана в конце XIX в.—Труды Института Истории АН АзССР, Баку, 1957, т. XI. Гасанов И. М. Аграрные отношения в государственной деревне в Азербайджане в конце XIX века (80—90-ые годы): Автореф. дис... канд. истор. наук.—Баку, 1965; Рафи-заде И. Материалы обследования государственной деревни Закавказья, 1884—1886 гг. как источник изучения аграрного развития Азербайджана (опыт количественного анализа по материалам Ленкоранского уезда): Автореф. дис... канд. истор. наук. — М., 1981.

³ МИЭБГКЗК. — Тифлис, 1887, VI ч., II һиссә, с. 15.

⁴ Јенә орада, с. 18—19.

⁵ Јенә орада, с. 26—29.

⁶ Јенә орада, с. 23—24; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков. 1886 г.—Тифлис, 1893; Һесабламаһар бизимдир—Һ. Һ.

⁷ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: XI. Бакинская губерния.—СПб., 1906, с. 4—5. Һесабламаһар бизимдир—Һ. Һ.

⁸ Сборник статистических сведений по Закавказскому краю. — Тифлис, 1902, т. 1, с. 279—289.

⁹ Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года (по подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями); II, Кавказ. — Петроград, 1917, с. 84.

¹⁰ Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, т. 1, с. 286.

¹¹ Предварительные итоги... с. 84.

¹² Јенә орада, с. 2.

¹³ Авалиани С. Л. Земельные комитеты и их задачи в разрешении земельного дела в России. — Петроград, 1917, с. 5.

¹⁴ Азәрб. ССР, МДТА, ф. 22, с. 3, иш 2126, вәр. 5:

¹⁵ Гогичаишвили Ф. Малоземелье среди крестьян Закавказья.—Кавказское сельское хозяйство, 1903, № 472—474.

¹⁶ Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края/сост. Кондратенко Е. — Тифлис, 1899, с. 8.

¹⁷ Јенә орада, с. 6.

¹⁸ Исмаилов М. А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX—начале XX вв. — Баку, 1964, с. 59.

¹⁹ Сборник статистических данных о землевладении... с. VII—VIII.

²⁰ Азәрб. ССР МДТА, ф. 43, с. 2, иш 1296, вәрәг 17—18, 54—59; с. 11, иш 8273, вәр. 136—137:

²¹ 2-чи чәдвәл Кондратенконун тәртиб етдији, јухарыда ады чәкилән мәчмүүнин I әләвәси вә Ј. С. Медведевич «Гејдји» («Гејд» И. Г. Анталаванын Государственные крестьяне Грузии в XIX веке» ады әсәринин II чилдиндән көтүрүлмүшдүр) әсасында тәртиб олунамүшдүр. Һесабламаһар бизимдир—Һ. Һ.

²² Анталава И. Г. Государственные крестьяне Грузии в XIX в. Пореформенный период (1864—1900). — Тбилиси, 1962, т. 2, с. 316—317.

²³ Исмаилов М. А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX—начале XX вв. — Баку, 1964, с. 75.

²⁴ МИЭБГКЗК, VI ч., II һиссә, с. 44.

²⁵ Сборник статистических данных о землевладении... прилож. I, с. 130—131.

²⁶ Сборник статистических данных о землевладении... прилож. I, с. 130—131.

- ²⁷ Жено орада, с. 202—203.
²⁸ Исмаил-заде Д. И. Русское крестьянство в Закавказье. — М., 1982, с. 178.
²⁹ Исмаилов М. А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX—начале XX вв. — Баку, 1964 с. 102.
³⁰ Ленин В. И. Эсерләрнин там куллийаты, 21-чи чилд, с. 366.
³¹ Несабламалары 1886-чы ил аила сийаһылары вә 1897-чи ил сийаһыјаалмасынын материаллары асасында апармышыг.
³² Кавказское сельское хозяйство, 1903, № 473, с. 856.
³³ Азәрб. ССР МДТА, ф. 44, с. 2, иш 565, вәрәг 1.
³⁴ Антелава Н. Г. Малоземелье государственных крестьян пореформенной Грузии — характер аграрной политики правительства. — В кн.: Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. М., 1961, с. 183.
³⁵ Исмаилов М. А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. — Баку, 1982, с. 74.
³⁶ Ленин В. И. Эсерләрнин там куллийаты, 21-чи чилд, с. 425.
³⁷ Кавказское сельское хозяйство, 1903, № 474, с. 972.
³⁸ ССРП МДТА, ф. 1276, с. 19 иш 988, с. 397.
³⁹ Жено орада.
⁴⁰ Жено орада, иш 581, вәрәг 20—21.
⁴¹ Предварительные итоги... с. 84.
⁴² Жено орада, с. 87.
⁴³ Жено орада, с. 84, 87.
⁴⁴ Жено орада.
⁴⁵ Умаев А. А. Об уровне развития капитализма в сельском хозяйстве в Азербайджане накануне Великого Октября. — Изв. АН АзССР. Сер. ист., филос. и права, 1982, № 7.
⁴⁶ Исмаилов М. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. — Баку, 1982, с. 145.

Г. Н. Гасанов

ЧИСЛЕННЫЙ СОСТАВ И ЗЕМЕЛЬНАЯ ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ КРЕСТЬЯН АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКА

(по материалам Шемахинского и Геокчайского уездов)

В статье на основе различных источников, часть которых привлекается впервые, рассматриваются численный состав и земельная обеспеченность государственных крестьян Азербайджана в конце XIX — начале XX века. На примере двух уездов анализируется динамика численности государственных крестьян. Введение в научный оборот дополнительных материалов позволяет глубже исследовать процессы социального расслоения среди государственных крестьян, определить уровень социально-экономического развития азербайджанской деревни накануне Великого Октября.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛЕР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБЭРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1985, № 3
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1985, № 3

Ш. Ф. ФӘРЗӘЛИЈЕВ

ХОЧА СӘ'ДӘДДИН ӘФӘНДИ ВӘ ОНУН «ТАЧҮТ-ТӘВАРИХ» ЭСӘРИ

Османлы дәвләтинин јаранмасындан (XIII әсрин сону) XVI әсрин I рүбүнүн сонларына гәдәр Түркіјә тарихини, һәмчинин Азәрбајчан—Түркіјә мүнәсибәтләрини мүнәјжән гәдәр ишыгландыран тарихи мәнбә-ләрдән бири дә Хоча Сә'дәддин Әфәндиин «Тачүт-тәварих» («Тарих-ләрин тачы») эсәридир¹. Һәмин эсәр мұасир түрк тәдигатчысы Исмәт Бармагсызоғлу тәрәфиндән мұасир түрк охучулары үчүн алашылачаг дәрәчәдә сәләшдирилмиш вә Анкара шәһәриндә 5 чилд китаб һалын-да чап олунмушдур. Китабын I чилдин әввәлиндә верилән «Кириш» һис-сәси Сә'дәддин Әфәндииниң ғыса тәрчүмеји-һалына вә «Тачүт-тәварих»ин мұхтәсәр мәзмунуна һәср едилминидир. «Кириш»и јазмыш мұәллифин ады көстәрилмәминидирсә дә кұман ки, о, Исмәт Бармагсызоғлунун өзү тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр.

Һ. 943/м. 1536—37-чи илдә Истамбулда анадан олмуш Сә'дәддин Әфәндииниң аиләси әслиндә узун илләр Исфаһан шәһәриндә јашамыш-дыр.² Османлы вә Сәфәвиләр арасында 1514-чү илдә баш верән илк бә-јүк дөјүшдән сонра Јавуз Султан Сәлимин Тәбриздән Истамбула кө-чүрдүјү алим, руһани вә сәнәткарлар арасында онун бабасы Мәһәммәд дә варды. Мәһәммәд гур'аны әзбәр билдији үчүн Һафиз Мәһәммәд ады илә танынмышдыр. Өзүнү бу бачарығы вә көзәл сәси сәбәбинә Султан Сәлимә таныдан Һафиз Мәһәммәд Османлы һөкмдарынын хошладығы шәхсләрдән бири олмушдур. Сә'дәддин Әфәнди јазыр: «Рәһмәтлик ба-бам ки, ...һәғмәләр охујан бүлбүл вә ән уча варлығын (јә'ни Султан Сә-лимин—Ш. Ф.) лүтфүнә јетмиш исфаһанлы Һафиз Мәһәммәддир...»³. Онун оғлуну, јә'ни Сә'дәддин Әфәндииниң атасы Һәсәнчаны исә султан өзүнә јахын сирдаш етмишдир. Үмүмијјәтлә, Һафиз Мәһәммәдин аилә-си Истамбулда «Тәбризи» вә ја «Тәбризли» ады алтында танынмыш-дыр⁴.

Сә'дәддин Әфәнди кичик јашларындан башлајараг мұхтәлиф елм-ләри өјрәнмиш, кәнчлијиндә бир мүддәт «Мурад паша» вә «Йлдырым» мәдрәсәләриндә, сонралар исә сарајда мұәллим вәзифәсиндә ишләмиш-дыр⁵.

III Мурад өлдүкдән сонра (1595) ону әвәз едән III Мәһәммәдин са-рајында мұхтәлиф вәзифәләрдә хидмәт едән Сә'дәддин Әфәнди султанын өзүнүн вә анасы Сафијә Султанын да бөјүк е'тибар вә һөрмәтиниң га-занмышдыр⁶. О, османлы ордусунун һәрби јүрүшләриндә дә иштирак етмиш, бир сыра фәтһнамәләри шәхсән өзү јазмышдыр⁷.

Сә'дәддин Әфәнди бир мүддәт сәдри-ә'зәм вә шејхүлислам вәзифә-ләрини дә ичра етмиш, 1599-чу илин октябр ајынын 3-дә 63 јашында икән вәфат етмишдир.

Хоча Сә'дәддин Әфәнди тарихчилијә башламаздан әввәл, гәләминиң ше'р саһәсиндә ишләтмиш, әрәб вә фарс дилиндән бә'зи эсәрләрин тәр-

чүмәси илә мәшгул олмуш, хәттатлыға да мејл етмишдир. Бүтүн бунла-
ра бахмајараг, ону шәһрәтләндирән шәјхүлисламлыг етмәси вә дәвләт
ишләриндә чалышмасы јох. «мүвәррих» (тарихчи) олмасы вә сонралар
«Хоча тарихи» ады илә мәшһурлашан «Тачүт-төварих» әсәрини јазма-
сыдыр.

«Тачүт-төварих» әсәрини муталиә етдикчә Хоча Сә'дәддинин он-
ларла мүхтәлиф дилли мәнбәдән истифадә етдијини көрүрүк. Мисал
олараг, Шәрәфәддин Әли Јәзди, Мөвлана Мүслиһиддин Лари, Салман
Савечи, Абдулла Һәтифи, Идрис Бидлиси, Ибн Шийнә, Ибн Һәчәр, Әл-
Әсғәлани, Әбдүррәһман Чами, Һәдиди Чәләби Фәрәчикли, Тачәддин Иб-
раһим ибн Хызыр, Чәләләддин Дәзвани, Молла Нәшри, Молла Лүтфи
вә с. мүнәллифләрин әсәрләрини кестәрмәк олар⁸.

Гејд олунмалыдыр ки, Хоча Сә'дәддин истифадә етдији китаблары
диггәтлә муталиә етмиш, онлардан әхз етдији һадисәләри өзүнүн тәһлил
сүзкәчиндән кечирмиш, јери кәддикчә онлара өз мүнәсибәтнин билдир-
мишдир. Мәсәлән, «Тачүт-төварих» әсәриндә охујуруг: «Бу күнләрдә,
фәзиләт мејданынын мәшһур тәрәннүмчүсү, елм вә һүнәрин шанлы рәһ-
бәри, јахшылыглар севән (рәббимиз өз лүтфүнү ондан әсиркәмәсин)
Мүслиһиддин Лари⁹ чох дәјәрли бир тарих китабы јазмыш вә ону чән-
пәтләр вәд едилмиш олан бөјүк султанымызын ады илә шәрәфләндирә-
рәк, шанлы отаға (јә'ни сараја—Ш. Ф.) әрмәган етмишдир. О, китабын
сон бөлүмүнү османогулларынын тарихи үчүн ајырмышдыр. Амма, о,
бү бөлүмдәки мәсәләләри бир-биринә гарышдырмаш, һадисәләрин мәг-
зини верәркән өлчүнү чох дар кәтүрмүш, бир нечә әһәмијјәтли мөвзүја
сәһһи јанашмындыр»¹⁰.

Хоча Сә'дәддин, бә'зән ад чәкмәдән, Османлы тарихини јазмыш та-
рихчиләрә гаршы гәзәбли ифадәләр ишләдир: «Османлы тарихини јаз-
маға башлајан бә'зи гафасыз јерли јазычылар...»¹¹, јахуд «Бир нечә дә-
јәрсиз түрк јазычысы дүјдүгларыны јазмагла бош јерә кағыз вә мүрәк-
кәб корламышлар.»¹² вә с.

Сә'дәддин Әфәнди фарс дилиндә әсәрләр јазан мүнәллифләрә дә
ара-сыра өз мүнәсибәтнин билдирмишдир. Мәсәлән, онун Шәрәфәддин
Әли Јәзди һаггында бир-биринә зидд фикирләри вардыр. О, әкәр әсә-
ринин бир јериндә ону «...догрусуну аиладан тарихчиләрдән Шәрәфәд-
дин Әли Јәзди»¹³ кими гәләмә верирсә, башга јердә «Мөвлана Шәрә-
фәддин Әли ап-ачыг фәгәт тәрәфкешлик јолуну сечмиш... пәһ-пәһ вә
[һадисәләри] шиширтмәјә јол вермишдир»¹⁴ јазараг, әввәлки фикрини
бир нөв линкар едир.

Сә'дәддин Әфәнддин тә'биринчә десәк «сөз бағынын тәзә дәмәти»
олан¹⁵ «Тачүт-төварих» әсәри тәкчә мүнәллиф ахтарышлары, муталиә-
ләри әсасында јаранмамыш, орада һабелә мүхтәлиф һадисәләрин ша-
һидләринин дедикләри өз әксини тапмышдыр. Белә шаһидләрин ән мө'-
тәбәрләриндән бири онун атасы Һәсәнчандыр. Мүнәллиф ешитдији мүх-
тәлиф хәбәрләри јаздығы заман, бә'зән һәмин хәбәрләрин сырф һәгигәт
олдугуну исрар етмәјәрәк, атасынын дедикләрини нәзәр чатдырыр:
«Амма, рәһмәтлик атам кими дүз хәбәр верәнләр дејирдиләр ки...»¹⁶;
«чанына рәһмәт, атам дејирди ки...»¹⁷, «рәһмәтлик атам дејир ки...»¹⁸
вә с.

Хоча Сә'дәддин ара-сыра бабасынын сөһбәтләриндән дә фәјдалан-
мышдыр. Мәсәлән, о, Ағгојунлу шаһы Бајсунгурун (1490—1492) атабәји
Суфи Хәлил илә әмир Сүлејман бәј Бичәнәоғлу арасында Тәбриздә баш

верән вә Суфи Хәлилин өлдүрүлмәси илә нәтичәләнән дојуш барәдә јә-
заркән билдирир: «Атамын атасы мәрһум Һәфиз Мәһәммәд Суфи Хәли-
лин јахын адамы кими һәмин савашда иштирак етдијиндән, о, һадисә-
ләр һаггында там мә'лумата маликдир»¹⁹.

Хоча Сә'дәддин бу әсәриндә јери кәддикчә әрәб, фарс вә түрк зәр-
би-мәсәлләриндән, аталар сөзләриндән истифадә едир²⁰. Орта әср та-
рихчиләринин јазы әһәһәләринә садиг галан мүнәллиф әсәриндә тез-тез
шә'р парчалары да кәтирир ки, онлар бу вә ја диһәр һадисәнин, јахуд
шәхсин габарыг хәусејјәтнин долгун әкс олунмасына көмәк едир. Бун-
лардан башга, әсәрдә мүхтәлиф истилаһлар (чизјә, хәрач, тимар) вәзи-
фәләр (дәфтердар, субаны, нишанчы, әмирахур, атабәј, ләлә, һәким-
башы)²¹ барәдә дә мүнәллиф мә'лумат верилмишдир. «Тачүт-төварих»-ни
диггәти чәлб едән хәусејјәтләриндән бири дә орада мүхтәлиф тарихи
мәктубларын әкс етдирилмәсидир. Онлара мисал олараг Фәтеһ Султан
Мәһәммәдин Узун Һәсәнә јолладыгы бир мәктубун²² вә Султан Сәлимин
I Шаһ Исмајыла көндәрдији 3 мәктубун²³ сурәтләрини кестәрмәк олар.
Хоча Сә'дәддин һәмин мәктублар барәдә мә'лумат верәркән ачыг-ашкар
османлы султанынын тәрәфини тутур, мәктубдакы Сәфәви һөкмдарынын
үнванына дејилмиш ағыр сөзләрә бир нөв бәраәт газандырмаға чалы-
шыр. Амма султанын мәктубунун мәзмунуна рәғмән I Шаһ Исмајылын
тәһгирәмиз чаваб мәктубуну әсәрдә вермәјән Хоча Сә'дәддин «...мәктуб-
да һәддиндән чох бош сөзләр вә лафлар» ишләндијини јазараг өз бир-
тәрәfli мүнәсибәтнин ачыг-ашкар билдирир²⁴.

Хоча Сә'дәддин Әфәндијә көрә гызылбашлар—шиә тәригәтинин тә-
рәфдарлары-мүсәлман дејилләр. Султан Сәлимин I Шаһ Исмајыла мәк-
тубундакы «Сән зүлм вә әзијјәт гапыларыны мүсәлманларын үзүнә
ачдын»²⁵ чүмләси дә сүнин мүсәлманларын шиә мүсәлманлара мүнәси-
бәтнин бариз ифадәсидир. Хоча Сә'дәддин өз өлкәсинин, мәнсуб олду-
гу синфин вә тәригәтин садиг нүмајәндәси кими гызылбашлара олан ниф-
рәтнин бә'зән гаргыш јолу илә дә билдирир: «Аллаһ онлары (јә'ни гы-
зылбашлары—Ш. Ф.) һәришан, бирликләрини дармадағын, көзләрини
кор, гулағларыны кар етсин»²⁶.

Хоча Сә'дәддин османлы әскәрләрини «зәфәрләрлә парылдајан әс-
кәрләр»²⁷, «чәнк базарынын гәссаблары»²⁸, «дин јолунун саваш әр-
ләри»²⁹, Түркијәни «севинчләр отағы Рум дијары»³⁰, османлы султанла-
рыны «башлара тач»³¹, «үфүгләр султаны, көзәл јарадышылы падшаһ»³²,
«аллаһын көлкәси»³³, «ады көзәл»³⁴, «дүшмәнләрини тәпәләјән»³⁵, «өл-
кәләр ачан, дүшмәнләр бағлајан»³⁶ вә башга тәшһебләрлә адландырды-
ғы һалда, ағгојунлулары «түркмән јолкәсәнләри»³⁷, «гафасыз түркмән-
ләр»³⁸, I Шаһ Исмајылы «шашгын шаһ»³⁹ вә с. тәһгирәмиз сөзләрә
тәғдим едир.

Хоча Сә'дәддин Әфәнди Османлы султаны Сәлимин ишғалчылыг си-
јасәтини ачыг-ашкар кестәрир: «Падшаһын... инчә көнүндә әчәм өлкә-
ләринин әлә кечирилмәси... зәрурәти бәрк јерләшмишди»⁴⁰.

«Тачүт-төварих»-ни ән дәјәрли һиссәси мүнәллифин «Сәлиминәмә»
адландырдығы вә китабын IV чилдиндә кедән һиссәдир⁴¹, чүнки ора-
дакы һадисәләр Хочанын бабасы, атасы вә башга шаһидләрин сөһбәт-
ләринә әсасән јазылмыш вә һәмчинин заманча мүнәллифин јашадығы
дөврә јахын илләри әһатә етмишдир.

Хоча Сә'дәддин Әфәнди Азәрбајчан-Түркијә сијаси мүнәсибәтлә-

риндә бөжүк рол ойнамыш ики бөжүк дөјүш барәдә әтрафлы мәлумат вермишдир ки, онлардан бири Султан Мәһәммәд Фатһлә Узун Хәсән арасында 1473-чү илдә олмуш Оглуғбәли дөјүшү, икинчиси исә Султан Сәлимлә I Шаһ Исмајыл арасында 1514-чү илдә баш вермиш Чалдыран дөјүшүдүр.

Мәлум олдуғу кими, Султан Мәһәммәд Ағгојунлу һөкмдары илә дөјүшә јолланаркән, чох бөжүк—100 минлик бир орду топламышды.

Хоча Сәдәддин Әфәндиини јаздығына көрә, «падшаһ Изник јолу илә Јенишәһрә доғру јолланды. Истамбулдакы кечид, гошунун кечмәси үчүн дар олдугундан, ора гавыгуллары үчүн ажрылды. Румели әскәри исә Чәлиболудакы кечиддән адлајарағ Јенишәһрә топланан орду јеринә кәлиб чатмышды.»⁴² Гејд етмәк лазымдыр ки, о заман османлы гошунунда одлу силаһ олмасына бахмајарағ⁴³, Султан Мәһәммәд бөжүк нараһатлығ һисси кечирирди. О, һәтта сәфәр әрәфәсиндә гармағарышығ јухулар да көрүрдү. Белә ки, Султан Мәһәммәд «сөз мәчлисиндә олан кишиләрә өз јухусуну сөјләди. Билик вә аңлајыш саһибләриндән бири јухуну мүкәммәл јозду. Зәфәрин керчәк олачағына ишарәт етди. Јуху да аллаһын көмәји илә керчәкләшди».⁴⁴

Хоча Сәдәддин һәммин дөјүшә хусуси фәсил һәср етмишдир. Мүәллиф османлы вә ағгојунлу гошунларынын дүзүмүнү, дөјүш тактикасыны, чинаһ башчыларынын кимләр олдуғуну вә с. һадисәләри әтрафлы шәрһ едир. Узун хәсәнин мәғлубијјәти илә нәтичәләнен бу «дөјүшдән сонра, ады көзәл падшаһ үч күн саваш јериндә динчәлди. Әсирләрин кимлијини өјрәнмәк әмрини верди. Билик вә сәнәт адамларыны... сәнәткарлары әфв едиб, онлары сәлтәнәтин дирәји олан Истамбула көндәрди. Онларын арасында әчәм Ирағындан олан Гази Маһмуд Шүрејһи илә Султан Хәсәнин нишанчысы⁴⁵ биллик вә сәнәтдә чох бачарығлы олан Сејид Мәһәммәд Мүниши дә варды. Онлара бәнзәр нечә сәнәткар вә билликли адамлар зәнчирә вурулуб падшаһын јанына кәтирилән вахт, о һамысыны... өз лүтфләри илә севиндирмишди»⁴⁶. Көстәрмәк лазымдыр ки, Тејмурләнк дә, әсир алдығы Азәрбајҗан сәнәткарларыны гәтл етмир, Бухара вә Сәмәргәндиин мүхтәлиф абидәләринин иншасында онлардан истифадә едирди.

«Узун хәсәнин ордусундан әлә кечирилән пул, гумаш вә гијмәтли әшјанын һәдди-һесабы дәфтерә сығмајачағ гәдәр чох иди. Күмүш галтағлы атлар, сечкин јарағлар, ешшәкләр, гатырлар, халы вә дөшәкләр, чадырлар... саја кәлмирди. Падшаһ бу јени мәһарәти үчүн танрыја шүкүрләр етдикдән сонра, бүтүн дүнјаја муштулуғ хәбәрләри илә мәктүблар көндәрди»⁴⁷.

Хоча Сәдәддин Әфәндиини мәлуматына көрә, «падшаһ бир әмр дә вермәклә хејирли бир иш етмиш олду. «Бүтүн гул вә көләләрин асылылығлары ләғв едилсин» дејән кими... 40 мин көлә бојунларындакы көләлик һалгасындан гуртулду. О сәфәри-һумајун үчүн јола чыхан... әскәрләрә о вахтларда хәзинәји-амирәдән 100 јүк ағча борч верилмишди. Һәр јүкү 100 мин османлы ағчасы олан бу борч, тәкчә бир сөзлә—«бүтүн борчларыны мән өдәдим» демәклә... әскәрин чијинләриндән көтүрүлдү»⁴⁸.

«Тачүт-тәварих»дән кәтирдийимиз бу мисаллар бир даһа сүбут едир ки, османлыларын ағгојунлулар үзәриндәки гәләбәсинин Түркіјә үчүн бөјүк тарихи әһәмијјәти олмушдур.

Хоча Сәдәддин Әфәндиини икинчи бөјүк дөјүш—Османлы вә Сәфә-

виләр арасындакы мәшһур Чалдыран дөјүшү һағгында вердији мәлумат атасы Хәсәнчанын данышығы әсасында јазылмышдыр. Хәсәнчанын демәсинә көрә, «дөјүш күнү, шаһын (I Шаһ Исмајылын—Ш. Ф.) јахын адамларыјла биркә бир тәпә үзәриндә дуруб, савашын келишини сәјр етмәкдә идик. Шаһ ордусунун гәлбинин (мәркәз һиссәсинин—Ш. Ф.) вә сағ ганадынын позулдуғуну, шаһын өзүнүн исә, адлы-санлы әскәријлә рум гошунунун сол ганады үзәринә һүчума кечиб 7 дөфә һәмлә етдијини вә һәр дөнүшдә атыны дәјишдирдијини көрүрдүк. Ахырда, күн батан вахт көрдүк ки, гызылбашларын галығлары бир јерә топлашыб һүчума кечдиләр, дөјүшдүләр, амма ахырда јенә дә араларында дағылышма көрүндү. Биз о вахт шаһын әсир алындығыны күман етдик. Бу о аң иди ки, шаһ јыхылмыш вә онун үчүн ат чәкмишдиләр⁴⁹. Бу арада шаһ гачды, амма бир нечә горучусуну дөјүш јериндә сахламышды ки, онлар да әсир алынды. Биз дә Тәбризә доғру гачдығ. Гачмағда икән, гаранлығ кечәдә гызылбашлара раст кәлирдик. Биз онлардан шаһы сорушанда «Шаһ ирәлидәдир. Тачлы ханымдан хәбәриниз varmы?» дејиб сорушурдулар. Нәһајәт, һалвачы оғлу һүсејн бәјлә гаршылашдығ. О, сонралар елчи сифәтилә Рума кәлиб, бир нечә ил Једдигүлләдә јатмышды. Арамызда јахын достлуғ, јолдашылығ мүнәсибәти олдуғу үчүн һадисәни ондан сорушдуғ. Шаһын јараланыб бир нечә нәфәрлә гачдығыны, Тачлы ханымы тапа билмәдији үчүн чох үзкүн вә көңлү сынығ олдуғуну вә ону Тачлыны ахтармаға көндәрдијини билдирди. Нәһајәт, биз чатыб Тәбриздә кизләндик»⁵⁰.

Хоча Сәдәддин Әфәнди гызылбаш гошунунун дөјүшә јолланма әһәсәсинә дә нәзәр салыр. О јазыр: «О јерин адәти белә иди ки, әскәрин фәрар етмәсинә мане олмағ үчүн онун чолуғ вә чочуғларыны да сәфәрә апарырдылар. Буна көрә дә гызылбаш ордусу пәри үзлү дилбәрләрлә долу иди»⁵¹.

Мәлум олдуғу кими, Чалдыран гәләбәсиндән сонра Тәбризә кирән османлылар орада чох аз галмыш, көрүнүр ки, гызылбаш гошунунун керри гајытма еһтималындан чәкинәрәк ораны тәрк етмәјә мәчбур олмушдулар. Османлыларын Тәбриздән чыхмаларынын бәһанәсини «пајызын кәлмәсиндә, јарпағ төкүмүнүн башланмасында, Тәбризин күллү бағчаларынын саралмасында» көрән мүәллиф «буна көрә дә, јер үзүнүн падшаһы 9 күндән артығ Тәбриз торпағларында көзләмәјиб, ордусуну гиш сојгунчусундан горумағ үчүн дөнүш јолуну тутду» јазыр⁵². Хоча Сәдәддинин кәтирдији дәлил, шүбһәсиз ки, бир баһәнәдир, чүнки османлы гошунунун Тәбриздән гајытмасы августун сону, сентјабрын әввәлине тәсадүф едирди вә гиша һәлә чох варды.

Хоча Сәдәддин Әфәнди Тәбриз шәһәрини «өлкәләрә баш тачы олан Тәбриз»⁵³ адландырарағ, Ширван һағгында «Ширван торпағларыны әлә кечирмәк чох ағыр бир ишдир»⁵⁴ јазыр.

«Тачүт-тәварих» әсәри шүбһәсиз ки, зәнкин мәлуматларла долу бир мәнбәдир. Һәммин әсәр јахшы оларды ки, мүәллифин гәләмә алдығы бир дилдә, јәни орта әсрләр түрк дилиндә дә нәшр олунајды. Китабын дилини сәдәләшдирән И. Бармагсызоғлу, шүбһәсиз ки, фајдалы иш көрмүшдүр. Лакин XVI әср мәнбәјинә команда⁵⁵, шанс⁵⁶, кредит⁵⁷ вә с. кими истилаһларын даһил едилмәси, мәтнин «сәдәләшдирилмәси», о гәдәр дә арзуолунан бир мәсәлә дејилдир, чүнки, мәтн үзәриндә апарылан «сәдәләшдирмә» әмәлијјаты онларла тарихи ифадәләрин мүасир сөзләрлә әвәз олунамасына кәтириб чыхармышдыр ки, бу да тәдгигатчы вә оху-

чулары орта эсрләрин бу вә ја дикәр истилаһындан ајры салмышдыр. Буна бахмајараг, «Тачүт-төварих» әсәринин, бу мөгаләдән көрүндүјү кими, Азербайчан—Түркијә мүнәсибәтләринин өјрәнилмәси бахымындан бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Әдәбијјат

¹ Hoca Sadettin Efendi, Tacüt-tevarih Mahinlaştıran Ismet Parmaksizoglu). — Ankara. 1979, 1—5 cilt.

(сонралар: «Тачүт-төварих»). Тәссүф ки, I Сүлейман, III Мурад вә III Мәһмәд дөв-
рүнү дә әһәтә етмәси нәзәрдә тутулан «Тачүт-төварих» әсәринин сонрақы чилдләри
мүәллиф тәрәфиндән, бизә мәлум олмајан сәбәбләрә көрә јазылмамышдыр.

² Тачүт-төварих, I ч., кириш, с. 2.

³ Тачүт-төварих, IV ч., с. 211. Нафиз-гур'аны әзбәр билән адамларә верилән ләгәб-
дир. (Бах: Islam Ansiklopedisi. — Istanbul, 1964, IX c., s. 64. (сонралар: Ислам
энсиклопедијасы).

⁴ Тачүт-төварих, Кириш, с. 3.

⁵ Јенә орада, с. 4.

⁶ Ислам энсиклопедијасы.—Истамбул, 1957, VII ч., с. 536. Венесијалы Сафијә Сул-
танын әсил ады Бағо олмушдур (Бах: Ислам энсиклопедијасы, VII ч., с. 535).

⁷ Ислам энсиклопедијасы, VII ч., с. 5.

⁸ Тачүт-төварих, I—IV чилдләр.

⁹ Мүслиһиддин Мәһмәд ибн Сәләһәддин әл-Лари (өлүмү: 1571) Дијарбәкрдә
мүфти олмушдур. Хоча Сәдәддинин хатырлатдығы әсәри «Тарихе-Лари» адыјла таны-
нан «Мир'атүл-әдвар вә мирғатүл-әхбар»дыр.

¹⁰ Тачүт-төварих, I, с. 18.

¹¹ Јенә орада, с. 120.

¹² Јенә орада, с. 121.

¹³ Јенә орада, с. 237.

¹⁴ Јенә орада, с. 245.

¹⁵ Јенә орада.

¹⁶ Тачүт-төварих, IV ч., с. 211.

¹⁷ Јенә орада, с. 212.

¹⁸ Јенә орада, с. 216.

¹⁹ Тачүт-төварих, III ч., с. 351.

²⁰ Тачүт-төварих, II ч., 63, 89; III ч., с. 47, 139.

²¹ Јенә орада, с. 124, 131, 134, 139, 135.

²² Јенә орада, с. 116.

²³ Тачүт-төварих, IV ч., с. 177—180, 186—187, 190—193;

²⁴ Јенә орада, с. 195.

²⁵ Јенә орада, с. 178.

²⁶ Тачүт-төварих, III ч., с. 351.

²⁷ Јенә орада, с. 49.

²⁸ Јенә орада, с. 50.

²⁹ Јенә орада, IV ч., с. 198.

³⁰ Тачүт-төварих, I ч., с. 231.

³¹ Тачүт-төварих, III ч., с. 51.

³² Јенә орада, с. 115.

³³ Јенә орада, с. 119.

³⁴ Јенә орада, с. 134.

Јенә орада, с. 127.

³⁶ Јенә орада, с. 140.

³⁷ Јенә орада, с. 112.

³⁸ Јенә орада, с. 113.

³⁹ Тачүт-төварих, IV ч., с. 208.

⁴⁰ Јенә орада, с. 221.

⁴¹ Јенә орада, с. 122—226.

⁴² Тачүт-төварих, III ч., с. 117.

⁴³ Јенә орада, с. 130.

⁴⁴ Јенә орада, с. 125—126.

⁴⁵ «Нишанчы» вәзифәси Ағгојунлу вә Сәфәвиләрдә «мөһрлар» демәкдир (Бах:
Чемерзин А. Турция, ее могущество и распадение.—СПб., 1878, т. I, с. 159).

⁴⁶ Тачүт-төварих, III ч., с. 134.

⁴⁷ Јенә орада, с. 136.

⁴⁸ Јенә орада, с. 136—137.

⁴⁹ «Тачүт-төварих» әсәринин мәдүматына көрә, дөјүшүн ән кәркин анларынын би-
риндә Шаһ Исмајылын әсир алынмағ тәһлүкәси варды. Лакин Хызыр аға Устачлу адлы
бир гызылбаш әскәри өзүнү тәһлүкә алтына саларағ өз атыны она вермиш вә шаһ һә-
мин тәһлүкәдән гуртулмушду (Бах: Тачүт-төварих, IV ч., с. 208; Эфендиев О. А. Азер.
байджанское государство Сефевидов.—Баку: Элм, 1981, с. 61).

⁵⁰ Тачүт-төварих, IV ч., с. 211.

⁵¹ Јенә орада, с. 209.

⁵² Јенә орада, с. 224.

⁵³ Тачүт-төварих, III ч., с. 338.

⁵⁴ Јенә орада.

⁵⁵ Јенә орада, с. 119.

⁵⁶ Јенә орада, с. 120.

⁵⁷ Јенә орада, с. 136.

Ш. Ф. Фарзалиев

ХОДЖА СА'ДАДДИН ЭФЕНДИ И ЕГО СОЧИНЕНИЕ «ТАДЖ АТ-ТАВАРИХ»

Одним из источников, широко осветивших историю османского государства со
дня его основания (конец XIII века) до I четверти XVI столетия, а также азер-
байджанско-турецкие взаимоотношения, является сочинение Ходжи Са'даддина Эфен-
ди «Тадж ат-таварих» («Корона истории»).

Наряду с краткими биографическими сведениями Ходжи Са'даддина Эфенди
в статье рассмотрен ряд вопросов, отраженных в его сочинении «Тадж ат-таварих».
Основное внимание при исследовании направлено на взаимоотношения Османской
империи с государством Ак-Коюнлу и сефевидским государством.

Сведения источника о Чалдыранской битве, происшедшей в 1514 году между
Султаном Селимом I и шахом Исмаилом I и другие политические события носят
в статье развернутый характер.

Г. Г. АХМЕДОВА

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ЕГИПЕТСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА (КОНЕЦ XIX ВЕКА)

Исследование системы философских и общественно-политических идей просветительства в странах Ближнего и Среднего Востока, всестороннее изучение практической деятельности передовых представителей просветительской общественной мысли продолжает оставаться актуальным и поныне.

Проблемы, связанные с просветительством, занимают одно из видных мест в идейном наследии основоположников марксизма-ленинизма. Большое внимание К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина к деятелям просвещения было обусловлено той огромной ролью, которую просветители играли в духовном развитии человечества в борьбе против мракобесия, рутины и застоя с одной стороны, и в формировании социалистического учения — с другой.

В. И. Ленин всегда отдавал должное прогрессивному идейному наследию прошлого и подчеркивал необходимость использования его положительного содержания в деле воспитания у членов общества высоких нравственных идеалов, в борьбе против националистических, космополитических и иных буржуазных тенденций в истории общественных движений.

Изучение наследия просветителей арабских народов имеет важное значение и для воссоздания картины исторического прошлого этих народов, выяснения специфики их культуры. Тем более, что деятельность просветителей совпала с периодом начального этапа формирования наций в арабских странах и оказала существенное влияние на становление и развитие национальной культуры, во многом определила ее содержание и особенности.

Без глубокого научного исследования просветительства невозможно в полной мере представить процесс формирования национальной культуры, выявить ее специфические черты и особенности, трудно понять процесс становления и развития духовного облика нации вообще.

Основная цель статьи заключается в выяснении социальной природы и идейно-теоретического содержания египетского просветительства, его значения и роли в процессе социально-экономического развития Египта, роста национального движения в стране, формировании прогрессивной египетской культуры и научно-философской мысли. Вместе с тем делается попытка определить место и роль просветительских идей в изобличении феодально-патриархальных отношений и устоев в этой стране, преодолении средневековой мусульманской идеологии, распространении научных знаний и передовой культуры.

Как известно, для просветительства присуще рассмотрение таких проблем, как проблема человека, исторического развития и общественного прогресса. В процессе борьбы против мусульманского богословия, служившего идеологическим оправданием феодальных отношений

и патриархальных порядков, просветители поднимали широкий круг философско-мировоззренческих проблем, стремясь к их решению.

В эпоху позднего средневековья арабские страны продолжали оставаться провинциями Османской империи. Французский путешественник Вольней, посетивший Египет в XVIII в., отмечает: «Всюду царит невежество, оно коснулось всех слоев общества, оно проявляется во всем: и в литературе, и в естественных науках, и в искусстве. Даже ремесла переживают упадок» [1, 117]. Такие знания, как филология, медицина, астрономия, математика, в которых арабы в VIII—XII вв. достигли больших успехов и значительно опередили Запад, ныне не только не развивались, но даже были частично забыты. Практиковалась придворная поэзия, интерес к арабской классической литературе предавался забвению. Фольклорная литература сохранилась и продолжала развиваться в городе и деревне.

С конца XVIII в. в экономике и культуре ряда арабских стран появляются признаки перемен. Существенные изменения в общественно-политической жизни арабских народов намечаются еще в середине XVIII в. Важную роль в процессе пробуждения стран Арабского Востока сыграли и контакты с европейскими странами, которые начали усиливаться в XVI—XVII вв. Так, при ливанском эмире Фахр ад-Дине (1572—1635) в Ливан приглашались европейские ученые различного профиля. А в учебных заведениях Франции при короле Людовике XIV учились марониты. Следует согласиться с мнением некоторых арабских исследователей, которые считают, что «контакты Востока с Западом явились важнейшей предпосылкой и преддверием культурного подъема» [1, 118].

К утверждению своего влияния в арабских странах, в том числе и в Египте, немалые усилия прикладывала и римская католическая церковь. Заметно оживляется в XVII—XVIII вв. в некоторых городах культурная жизнь, в Алеппо в Сирии работал высокообразованный епископ Г. Фархат (1670—1732). Под влиянием внутренних социально-экономических и политических сдвигов, и внешних факторов духовно-культурного характера пробуждается национальное самосознание ряда арабских народов, в том числе и египтян. В начале XIX в. арабские народы поднимаются на борьбу за свою независимость против господства французов, англичан и Османской империи. Нарастанию борьбы способствовали также рост торговых городов, возникновение городской буржуазии и буржуазной интеллигенции. В целом же просветительское движение у арабов, как и у египтян в частности, сложилось как продукт разложения феодально-средневековых отношений.

В основе этого процесса лежало втягивание арабов в водоворот капиталистического развития. С проникновением капиталистических отношений постепенно подтачивались устои патриархально-общинных отношений, ускорялся процесс ликвидации средневековой раздробленности, пробуждалось национальное самосознание. На основе складывающихся капиталистических экономических связей начинается формирование арабской нации. Шаг за шагом от средневековых пут освобождается национальная культура и проясняются контуры единого национального языка.

Немаловажную роль в духовной жизни арабского народа и в формировании арабского просветительства сыграло и то, что Египет, эта историческая колыбель арабской культурной и общественной мысли, —

стал одновременно и важнейшим культурно-политическим центром всех арабских стран. С произведений представителей арабской общественной мысли Египта в основном берет начало критика мусульманского фанатизма, призыв к свободомыслию и приобретению научных знаний.

В первой половине XIX в. в страны Арабского Востока начинают проникать идеи европейского просветительства, которые дают толчок зарождению в арабском обществе просветительского движения. Судьбы культуры и литературы в таких арабских странах, как Сирия, Ливан, Палестина, Ирак, а также в турецких провинциях, находятся в зависимости от их возможностей установления культурных контактов с Европой. При Мухаммеде Али, правившем Египтом в первой половине XIX в., помимо общеобразовательных открывались различные специальные школы. В 1906 году основывается Каирский университет.

В XIX в. иностранное влияние усиливается во всех областях жизни арабского общества. Зарождаясь и формирующаяся слабая национальная буржуазия вынуждена была вести борьбу на два фронта: против господства и деспотизма Османской империи и одновременно с политической и торгово-финансовой экспансией западного капитала. Поскольку основной регламентацией всей жизни мусульманина являлась в стране исламская религия, борьбу за утверждение просветительских идей пытались вести при помощи ислама, несколько реформированного, модернизированного, приспособленного к требованиям нового времени. Просветители стремились объяснить новые научные открытия, опираясь на Коран. Так, например, один из лидеров реформации Джамаледдин аль-Афгани (1839—1897) в трактате «Ответ безбожникам» проповедывал идеи единства мусульманского мира, т. е. панисламизм. Другой видный реформатор ислама Мухаммед Абдо (1819—1905) стремился реформировать мусульманскую религию посредством возвращения ее к первоначальным истокам или же «к истинному исламу». Именно в этих целях в 1898 г. был основан журнал «Аль-Манар» (Маяк). В 1900 г. под председательством М. Абдо в Египте было создано «Общество возрождения арабских наук».

Видный арабский просветитель сириец Абд ар-Рахман аль-Кавакиби (1884—1942) с позиций реформации и модернизации ислама рассматривал вопрос о форме политической власти. Идеалом государства аль-Кавакиби считал арабский халифат, где якобы будут господствовать принцип «социальной справедливости» и равенства всех людей перед богом. Вопрос о форме власти вновь затрагивается в работе аль-Кавакиби «Природа деспотизма». Аль-Кавакиби описывает последствия деспотизма для человеческого общества. Он выступал против чрезмерного богатства. Поскольку, по его мнению, «деспотизм разрушает материальные ценности, приводит к падению нравов и т. д. Мусульманский мир можно перестроить, если отцом его будет право, а матерью — свобода. В этом обществе «свободных людей» человек полностью распоряжается собой и всецело служит своему народу» [2, 24]. Аль-Кавакиби в просвещении народных масс видит главное средство борьбы с деспотизмом. За свои взгляды аль-Кавакиби неоднократно сидел в тюрьме.

С середины XIX в. в культурной жизни арабских стран, в том числе и Египта, заметную роль начинают играть научно-культурные общества. Первые общества, своеобразные клубы, объединявшие

ученых, литераторов и других деятелей культуры, появились в Сирии и Ливане. Основателями их были известные деятели арабского культурного возрождения Насиф аль-Язиджи (1800—1871), Бутрус аль-Бустани (1819—1883) и др.

Еще в начале 1842 г. аль-Бустани и аль-Язиджи создали первый кружок деятелей культуры, который в 1847 г. становится известным как «Сирийское общество приобщения к наукам и искусствам». В 1848 г. был принят Устав общества и утвержден список его членов. В него вошли представители известных фамилий — выходцев феодальных кругов, знатных и богатых купеческих семей. Среди членов общества были и иностранцы. В 1882 году в Бейруте основывается «Восточная академия», в которой работают такие известные просветители как Бутрус аль-Бустани, Селим аль-Бустани, аль-Язиджи и др.» [3].

В конце XIX — начале XX века появляются и литературные клубы. Например, «Восточное общество» (1877), «Рамсес» (1905) в Египте, а также «Клуб высших учебных заведений» (1906), «Дом наук» (1907). На заседаниях заслушивались доклады этих клубов и обществ, в которых содержались идеи арабского просвещения» [4].

В 1867 г. аль-Бустани основывает национальную школу, где преподавание ведется по новым программам. В 60—70-е гг. аль-Бустани издает ряд газет, например, «Нафир Сурийя» и др. Значительное место Б. аль-Бустани уделял вопросам женского образования. Отсутствие обученных грамоте женщин являлось, по его мнению, причиной их бездеятельности. «Природа щедро наградила женщину, — писал аль-Бустани, — всеми качествами, необходимыми для восприятия знаний: здравым умом, памятью, способностью учиться и обучать других. Она хорошо понимает разницу между добром и злом. Эти интеллектуальные и моральные силы даны ей не напрасно и не должны пропадать даром» [5, 571].

Решительно отстаивал необходимость равноправия женщин и другой египетский философ — Салама Муса. Он осуждал все то, что не давало женщинам возможности нормально жить и занимать подобающее ей место в обществе. Он говорил, что чадра лишает египетскую женщину возможности видеть мир: «Какая польза от чадры, которая вместо того, чтобы оберегать нравственную чистоту женщины, превратилась для нее в препятствие к познанию человеческой жизни, в преграду к просвещению. Половину населения составляют женщины, и они парализованы, глухи и слепы, закованы в цепи. Потому они необразованы, забыты, слабы, не могут принимать участия в жизни общества» [6, 17].

Салама Муса, по мнению многих арабских и европейских авторов, был выдающимся мыслителем, посвятившим свою жизнь поискам путей приобщения своего народа к общечеловеческому прогрессу и пытавшимся дать ответ на основные мировоззренческие вопросы своего времени, раскрывая прогрессивную роль деятельности просветителей в духовной жизни арабского народа, в развитии его культуры, в освобождении масс от отживших себя традиций прошлого, он пытался показать классовую и историческую ограниченность их мировоззрения, идеалистической в конечном счете характер их методологических позиций.

Свое дальнейшее развитие и сравнительно широкое распростра-

нение просветительские идеи среди арабов получают во второй половине XIX в. Решающую роль при этом сыграло ускорение обострения в стране социально-экономических противоречий, развитие национально-освободительного движения и общекультурный подъем в Египте и Сирии. Именно с этим периодом связана деятельность наиболее видных представителей арабского просвещения: Фараха Антуна, Лютфи Сейнда, Салама Мусы, Мустафы Камиля, Касима Амина, Исхака и др. Эти видные мыслители и деятели культуры сыграли важную роль в освобождении людей от власти отживших себя традиций, разоблачении феодальных отношений и патриархальных порядков.

Среди арабских просветителей известно имя и Ахмеда аш-Шидьяка (1805—1887). В газете «Аль-Джаваниб», которую он издавал в конце жизни в Стамбуле, нашли отражение взгляды арабских просветителей второй половины XIX в., в частности взгляд на роль религии в общественной жизни.

Аш-Шидьяк говорил о религии с нескрываемой насмешкой. Короткая и напряженная жизнь была у Сирийского просветителя, публициста Адиба Исхака (1856—1885). За свои радикальные взгляды А. Исхак подвергался преследованиям со стороны турецких властей. Именно по этой причине он переезжает в Египет, где и протекает его просветительская деятельность. А. Исхак — издатель газет «Мыср», «Тиджара», «Такаддум». В своих газетах он развивает взгляды просветителей на образование, торговлю, общественную жизнь. Поэт и публицист Вали ад-Дин Екун (1873—1921) — племянник правителя Египта Мухаммеда Али, отказавшись от блестящей карьеры государственного служащего, посвятил свою жизнь просветительству. Он выступал за социальный прогресс, высказывал критические замечания в адрес турецкого режима.

Однако на первое место он ставил социальные проблемы: «Надо обратиться к социальным проблемам. Для нас эти проблемы сейчас важнее, нежели политические» [1, 124]. Екун поддерживал идею эмансипации: конечно, снятие чадры и паранджи, женское образование. «Говорят, что образование девушек, — писал Екун, — ведет к падению нравов... Разве это не позорное наследие старины? Он не ограничивается критикой семейных устоев деспотизма и признает за женщиной право на участие в общественной жизни. Египет, Сирия, Ливан, хотя они и имели длительный и прямой контакт с Англией, в начале XX в. еще не были готовы к непосредственному восприятию идей буржуазного просветительства.

Три основные черты просветительства, которые выделяются В. И. Лениным в работе «От какого наследства мы отказываемся?» [7, 519], в той или иной форме и степени были свойственны и арабскому просветительству. Его представители со всей решительностью выступили против феодальной старины и застоя в общественной жизни и одновременно проповедывали идеи социального прогресса и преобразования общества по законам человеческой природы и разума.

Стремление вырваться из плена средневекового мракобесия, борьба с социальным, духовным и культурным застоем — это и есть основное содержание арабской просветительской мысли.

Египетское просветительство имеет общие черты с другими на-

правлениями просветительства как по содержанию выдвинутых задач, так и по своей классовой ориентации. Можно исходить из указаний Ф. Энгельса о том, что просветители никаких внешних авторитетов какого бы то ни было рода не признавали: «Религия, понимание природы, общества, государственный строй — все было подвергнуто самой беспощадной критике: все должно было предстать перед судом разума, либо отказаться от него. Мыслящий рассудок стал единственным мерилom всего существующего» [8, 16].

Просветительские тенденции среди арабов появляются на рубеже XVIII—XIX вв. Однако египетское просветительство получает наиболее широкий размах во второй половине XIX в.

В конце XIX в. капитализм в отдельных странах мира вступил в империалистическую стадию своего развития. На путь открытой политической борьбы с капитализмом вступает русский пролетариат. Эта борьба накладывает свой отпечаток на развитие египетской просветительской мысли, которая в первой половине XIX в. переживала свой расцвет, испытывала определенные противоречия в начале XX в. и постепенно уступала ведущую роль прогрессивной революционно-демократической идеологии.

Главная историческая заслуга египетского просветителя Салама Мусы заключается в том, что он, развенчав феодально-патриархальные отношения и схоластическую премудрость, пробудил народное самосознание и подготовил людей к восприятию новых, более прогрессивных идей.

Мировоззренческие идеи, поднятые египетскими просветителями, не являлись новым словом в развитии философской мысли в общечеловеческом плане. Народы и страны проходят сменяющие друг друга этапы исторического развития не одновременно. Закон неравномерности затрагивает как область социально-экономических, так и идеологических отношений. Поэтому при оценке философских или иных общественно-политических идей надо учитывать не только их научную значимость, но и ту «конкретно-историческую роль, которую они сыграли в переделке общественных отношений у того или иного народа в борьбе с отживающим в науке, в стимулировании умственной мысли» [9, 170].

Египетский просветитель Салама Муса подвергал острой критике хранителей этого тяжелого наследия прошлого — реакционное духовенство, купечество, нажившее свое состояние посредством ростовческих и торговых операций среди темных масс.

Салама Муса показал невежество и ограниченность реакционного духовенства, купечества, раскрывал царящий среди них дух алчности и стяжательства, разоблачал их эгоизм и жестокость по отношению к простым людям.

Идеалистические воззрения, неполное представление об объективных законах общественного развития являлись помехой для арабских просветителей в оценке социально-экономических причин отсталости, общественного неравенства. По мнению Салама Мусы, прогрессивное развитие является законом общественной жизни. Он предполагал, что движущей силой и критерием общественного прогресса является распространение знаний и просвещения.

«Если расцвет науки и просвещения открывает просторы для

прогрессивного развития общества и расцвета страны, то упадок науки и просвещения — преграда на пути распространения знаний, наоборот, ведут к задержке общественного развития, консервации отживших форм, разложению и гибели общества» [2, 29].

С этих позиций рассматривал Салама Муса причины отсталости и египетского народа.

Другой серьезной причиной отсталости и застоя египетского народа Салама Муса считал искоренение в его сознании исламских принципов и связанного с ними слепого подражания древним авторитетам. Эти факторы, как предполагал Салама Муса, привели к относительному отчуждению египтян от достижений современной науки и культуры, оставили их в стороне от социального прогресса, обрели их на отсталость и бедность.

Центральное место в программе египетских просветителей занимала проблема школы, обучения и воспитания подрастающего поколения.

Как уже отмечалось, возникновение просветительского движения среди египтян, как и у других народов, совпало с процессом формирования нации. В то же время всячески препятствовало пробуждению национального самосознания мусульманское духовенство, проповедующее, что египтяне не составляют самостоятельной нации, а принадлежат к единой мусульманской общности.

Салама Муса сознавал также роль и значение развития межнационального общения и использования достижений других мусульманских народов в области науки и культуры, производства и обмена.

«Для будущего нашего народа, для обеспечения его возможности управлять собственными делами и избавления его от вечного гнета, — говорил Салама Муса, — мы нуждаемся в европейских знаниях и просвещении, культуре и промышленности. Весьма полезна для нас учеба в европейских школах. Учение и просвещение можно заимствовать везде, где оно только есть. Знание и просвещение не знают ни национальных, ни языковых границ» [10, 19].

Одной из центральных в египетской просветительской идеологии была проблема человека, его нравственного облика и условий формирования личности.

Мусульманское религиозное мировоззрение представляет человека как безвольное божественное создание (Махлук), не способное к активной творческой деятельности, обреченное на вечную покорность и страдания. Этой принижающей человеческое достоинство идеологии ислама Салама Муса противопоставил идеи гуманизма, восхвалял человека и его разум, отстаивал его свободу и право на земное счастье.

Правда, при анализе не только Салама Мусой, но и другими просветителями проблемы человека и его природы, все еще даст о себе знать господствующее мусульманское мировоззрение. В их произведениях можно встретить утверждения о сотворении человека, как и всего остального, богом. В то же время эти традиционные взгляды не столько характеризуют их позицию в целом, сколько являются первыми шагами в выяснении сущности самой природы и человека.

В мировоззрении Салама Мусы зародились необходимые предпосылки для появления идеи о необходимости преодоления отсталости, приобщения к прогрессу и достижениям передовой культуры,

обеспечения расцвета личности. Наряду с просвещением и распространением знаний он развивал идею нравственного совершенствования людей с целью освобождения их от той морали, которую унаследовали от средневековых морально-этических отношений.

По мнению Салама Мусы, нравственность оказывает могучее влияние на жизнь общества, является цементирующим фактором в человеческих отношениях.

Что касается вопросов этики в творчестве С. Мусы, то нужно подчеркнуть, что она по своему содержанию была прогрессивной, по историческому значению явилась важным шагом на пути к освобождению от власти религиозной морали и средневековых патриархальных нравственных представлений. По убеждению Салама Мусы, в формировании человека, его духовного мира, физических и нравственных качеств решающую роль играет не происхождение, не социальная принадлежность, а обучение и воспитание.

В то же время Салама Муса ясно видел, что в условиях сохранения верности старым традициям становится невозможным формирование людей с широким кругозором, способных воспринимать новое и готовых к активной деятельности во имя блага всего народа и самой личности. В этой связи Салама Муса подвергал суровой критике «средневековую схоластическую систему обучения в египетских медресах, бичует царящий в них дух формализма, догматизма и оторванности от жизни» [11, 18].

Характер, мировоззрение и взгляды человека, считает Салама Муса, формируются под влиянием среды, в которой он живет. Здоровая среда воспитывает и уместенно, и нравственно здоровую личность, а нездоровая — искаленную.

«Люди не рождаются ни добрыми, ни злыми, ни гениями и ни невеждами. Как теми, так и другими они становятся в зависимости от того, как и в какой среде получают воспитание» [2, 51].

Позиция египетских просветителей по научным и мировоззренческим проблемам не была последовательной. В их идейно-теоретическом наследии обнаруживаются половинчатые суждения, противоречивые мысли, очень часто облекаемые в традиционную мусульманскую оболочку. Однако, говоря об их непоследовательности при решении мировоззренческих и социальных проблем, мы не должны забывать указания В. И. Ленина о том, что «исторические заслуги судятся не по тому, чего не дали исторические деятели сравнительно с современными требованиями, а по тому, что они дали нового сравнительно со своими предшественниками» [12, 178].

В условиях безраздельного господства мусульманской идеологии, они выступили с пропагандой прогрессивных для своего времени идей и взглядов, нанесли решительный удар по догматизму, мистицизму, подняли знамя рационализма, пропагандировали науку и научное познание. Деятельность египетских просветителей ознаменовала важный шаг в духовной жизни египетского народа, внесла существенное изменение в мировоззрение людей и явилась историческим прологом к коренному перевороту в развитии общественного сознания.

Решительные выступления Салама Мусы против средневекового религиозного мировоззрения и мусульманского богословия, критика

старых традиционных понятий и духовных ценностей, содействовали освобождению сознания людей от догматических оков, заставили трезво смотреть на происходящее вокруг и подготовили почву для проникновения в сознание народа научно-материалистических и революционно-демократических, а в дальнейшем марксистско-ленинских идей.

Существенный вклад внес Салама Муса в процесс преодоления национальной ограниченности, обосновал необходимость приобщения к достижениям других народов в области науки и культуры, промышленности и земледелия, отстаивал идею взаимопонимания и сближения с другими арабскими народами. В то же время в просветительстве нашло свое выражение вековое стремление арабского народа к национальному освобождению и равноправию. Обсудив пренебрежительное отношение к изучению истории и культуры египетского народа, сосредоточив внимание на жгучих проблемах развития национальной культуры, он положил начало научной разработке истории египетского народа, его литературного наследия и языка.

Таким образом, египетские просветители главной своей задачей считали просвещение народных масс, без которого невозможны какие бы то ни были реформы и изменения, движение вперед.

Примечания

- ¹ Ханна Аль-Фахури. История арабской литературы. — М., 1961, т. 2.
- ² Салама Муса. Тарбийят Салама Муса. — Каир, 1958.
- ³ Малоковский М. В. Начальный этап мусульманской реформации в Египте /Институт востоковедения АН СССР, 1953.
- ⁴ Левин З. И. О деятельности некоторых просветительских обществ в Сирии во второй половине XIX в.: Краткие сообщения института востоковедения АН СССР, 1958, XXXVI.
- ⁵ Аль-Хилаль. — Каир, т. 3.
- ⁶ Салама Муса. Аль-ад ва Аль-Паум. — Каир, 1956.
- ⁷ Ленин В. И. От какого наследства мы отказываемся? — Полн. собр. соч., т. 2.
- ⁸ Энгельс Ф. Анти-Дюринг. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 20.
- ⁹ Богданов Б. В. Ленинские принципы анализа истории философии. — М.: Наука, 1970.
- ¹⁰ Салама Муса. Аль-Адабу Аль-Шааб. — Каир, 1957.
- ¹¹ Аш-Шаргави. Салама Муса Аль-Инсан ва Мутафаккир. — Каир, 1968.
- ¹² Ленин В. И. К характеристике экономического романтизма. — Полн. собр. соч., т. 2.

К. Б. Әһмәдова

МИСИР МААРИФЧИЛИГИНИН ФОРМАЛАШМАСЫНА ДАИР (XIX әсрдин ахырлары)

Мәгалә әрәб өлкәләриндә милли формалашманын илк мәрһәләләринин ән актуал мәсәләләриндән биринә һәср олунмушдур.

Мәгаләдә илкин мәһбәләрә әсасланыларак көстәриләр ки, Мисир маарифчиләри тәкчә халгын мәдәни сәвијјәсинин жүксәлдилмәси уғрунда јох, һәм дә дини догматизмә, схоластик тәфәккүр тәрзинә гаршы барышмаз мубаризә апармыш, бунунла да милли мәдәнијјәтин формалашмасына һәлледиңи тәсир етмишләр.

Мәгаләдә Мисир чәмијјәтиндә һөкми сүрән феодал-патриархал мүнәсибәтләрин ифшасында, орта әср мүсәлман идеолокијясынын тәңгидиндә маарифчиләрин ролу тәһлил олунур.

Мәгаләнин кениш охучу күтләләри үчүн елми-практик әһәмијјәти вардыр.

М. А. ЈУСИФОВ

МОСУЛ АТАБӘЈЛӘР ДӨВЛӘТИНДӘ НАИБЛИК

Мосул атабәјләринин дәвләт гурулушунда мөвчуд олан вәзифәләр һаггында мәһбәләрдә пәрәкәндә һалда верилмиш мәлуматлары дүзкүн үмүмиләшдирмәдән һәмин вәзифәләри табели бахымындан тәјин етмәк мүмкүн дејил. Белә ки, Мосул атабәјләр дәвләтиндә трансформасија етмиш ән јүксәк вәзифәләр диқәс мүсәлман дәвләтләриндә мөвчуд олмуш мувафиг вәзифәләрдән фәргләндији үчүн онларын дәрин тәһлили тәләб олунур. Елә бунә кәрә дә дәвләт апаратында мөвчуд олан наиблик (нијәбә) вәзифәси һаггында тәфсилаты илә мәлумат вермәк зәруријјәти мејдана чыхыр.

Һәлә һакимијәтинин илк күнләриндән Имад әд-Дин Зәнки јахшы баша дүшүрдү ки, өз мәгсәдинә наил олмағ үчүн көһнә гурулушдан фәргләнән хүсуси дәвләт апараты тәшкил етмәлидир. Әлбәттә, идарәетмә ишләринин јенидән гурулмасы дәвләт апаратына кечмиш үсули-идарә илә әлағәси олмайән јени мәмүрларын чәлб олунмасыны тәләб едирди. Бу һалла јени дәвләт адалары өз тәјинатлары мугабилиндә Зәнкилән асылы олуб, онун сијасәтини итаәтлә вә сәмәрәли шәкилдә һәјата кечирмәли олачагдылар. Бүтүн бу һәгигәти дәриндән дәрк едән Имад әд-Дин Зәнки Мосула һаким тәјин олундуғу вахтдан дәвләтин идарә олунмасы үчүн зәрури олан ән мүһүм вәзифәләри өз јахын силаһдашлары арасында бөлүшдүрүр.

Һәрби диктатураја әсасланан Мосул атабәјләринин дәвләт апаратында ән мүһүм вәзифәләрә бир гајда оларағ јүксәк рүтбәли һәрби шәхсләр тәјин олунурду.

Дәвләтин дахили вә харижи сијасәтини кәләчәклә дүзкүн вә мәгсәдәүјүш шәкиллә һәјата кечирмәк үчүн јаратлыгы бу апаратын рәһбәрлијини о өз набиһә һәвалә едир. Бурада илк дәфә һөкмдарын сәлаһијјәтли вәкили (наиб әс-султан)¹ мәнасыны дашыјән наиб вәзифәси башға мүсәлман дәвләтләриндә дә тәсәдуф олунур. Лакин һәмин дәвләтләрдә наиб вәзифәси өз мәзмун вә маһијјәти етибарилә тамамилә башға мәна кәсб едир.²

Беләликлә, мүсәлман өлкәләри тарихиндә илк дәфә оларағ дәвләтдә јени вәзифә—наблик (нијәбә) тәсис едилр³. Зәнкини бу вәзифәни тәсис етмәйә сөвг едән башлыча сәбәбләрдән бири онун Мосулда аз олмасы илә бағлы олмушду. Өз вахтыны әсасән муһарибәләрдә вә һәрби сәфәрләрдә кечирән Зәнки дәвләт ишләрини идарә етмәкдә она јахындан көмәк едән бу вәзифә саһибинә кениш имтијазлар вермишди. Өлкәнин һәрби вә сијаси вәзијјәти илә әлағәдар оларағ јаранмыш бу вәзифә Мосул атабәјләр дәвләтиндән әввәл башға мүсәлман дәвләтләриндә мөвчуд олмамыш, сонралар исә Мосул вә Сурија атабәјләр дәвләтинин сијаси вә инзибати гурулушу әсасында јаранмыш Мисирдәки Әјјубиләр вә Мәмлүкләр дәвләтиндә кениш интишар тапмышды.⁴

Мәнбәләр бу вәзифәгә башчылыг едән шәхси Имад әд-Дин Зәнкинин Мосулдагы наиб (наиб Имад әд-Дин Зәнки фи-л-Маусил)⁵ адлан-дырмагла жанашы һәм дә ону Мосулун вә дәвләтә табе олан галаларын диздары (һәрби галанын рәиси) кими дә тәгдим етмишләр.⁶ Бу исә наибин дәвләтдә һәм һәрби вә һәм дә сијаси һакимијјәти өз әлиндә топ-ламасыны көстәрән ән дәјәрли фактлардан биридир. Мәнбәләрдә кон-крет шәкилдә наибин һансы вәзифәләри ичра етмәси тәфсилаты илә көс-тәрилмәсә дә тәдгигатчы үчүн дәјәрли мә'луматлара ишарә едилир. Бу исә бизә һәммин вәзифә һаггында үмуми тәсәввүр алмаға имкан верир.

Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Зәнкинин наиб Мосулун вә дәвләтә табе олан башга вилајәтләрин идарәетмә ишләри илә мәшғул олуб⁷, Зәнкинин Мосулда олмадыгы мүддәтдә башга дәвләтләрлә рәс-ми јазышмалар апарырды⁸. Бундан әлавә о, веркиләрин јыгылмасына,⁹ Мосулда һәрби истәһкамларын тикилмәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә, шәһәрин дүшмәндән мүдафиә олунмасы ишләринә рәһбәрлик едирди¹⁰.

О, ејни заманда, ордунун баш сәркәрдәси кими Зәнкинин әмри илә мүһабиләр апармаг имтијазына малик иди¹¹.

Беләликлә, мәнбәләрин вердији мә'луматлар, дәвләтин һәрби, сијаси вә иғтисади сәһәләрдә идарә олунмасында наибин нә кими кениш сәләһијјәтә малик олмасыны бир даһа ајдын шәкилдә ачыб көстәрир.

Әјјубиләр вә Мәмлүкләр дәвләтинин сијаси-инзибати гурулушунун формалашмасында Мосул вә Сурија атабәјләр дәвләтинин дәрин излә-рини көрән әл-Галгәшәнди бу вәзифә һаггында дәјәрли мә'луматлар ве-рәрәк јазыр ки, Әјјубиләр вә Мәмлүкләр дәврүндә наиб султанын јерини тутан вә дәвләтин бүтүн ишләриндә ону әвәз едән вәзифә саһиб ол-мушдур¹².

О, һәмчинин наиб «иккинчи султан» адландырараг, тә'јинатларын вә фәрманларын имзаланмасыны, гануналарын һәјата кечирилмәсини, вә-зирлијин вә кизли дәфтәрхананын ән мәс'ул ишчләринин онун тәрәфин-дән тә'јин олунмасыны гејд едир¹³. Јухарыдагы вәзифәләри илә жанашы наиб тәнтәнәли мәрәсимләрдә гошун һиссәләринин башында дурур, ди-ван әл-чејш (орду диваны) онун рәһбәрлији илә мүшавирәләр кечирир-ди.¹⁴ Вилајәт вә шәһәрләрә тәјин олунмуш валиләр вә һакимләр онунла һесаблашыр, бу вилајәт вә шәһәрләрин вәзијјәти һаггында она мә'лумат верирдиләр.¹⁵ Беләликлә, Мосул атабәјләринин мүасири олан тарихчи-ләрдән Ибн әл-Галанисин, Ибн әл-Әсирин вә әл-Исфәһанинин наблик вәзифәсинә даир вердикләри мә'луматлар әл-Галгәшәндиин әсәриндә өз үмумиләшдирилмиш тәһлилини тапдыгы үчүн бу вәзифәнин хүсусиј-јәтләрини ајдынлашдырмагда һәммин мәнбәјә мүрачигәт етмәјимиз һеч дә тәсадуфи олмамышдыр.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, дәвләтин идарә едилмәсиндә бөјүк сәлә-һијјәт саһиб олан Имад әд-Динин наиб тәбиидир ки, ганун вә гәрар-ларын һәјата кечирилмәсиндә кениш идарәетмә апаратына башчылыг етмишди. Мәнбәләрдә дәвләтин идарә олунмасында вәзир вә валиләрин наибин көмәкчиси олмасына ишарә едиләрәк јазылыр ки, јухарыдагы вәзифә саһибләринин тә'јинатында вә ишдән кәнар едилмәсиндә наиб мүһүм рол ојнајырды.¹⁶ Тәкчә Мосулун дејил, һәтта бир сыра башга ви-лајәтләрин валиләри дә наиб тәрәфиндән тә'јин олунурду. Бу барәдә әл-Исфәһанинин ашағыдагы мә'луматы да бизим фикримизи тәсдиглә-јир. Әл-Исфәһани јазыр ки, Зәнкинин Мосулдагы наиб Насир әд-Дин Чағры өлдүрүлдүкдән сонра Мосула гајыдан Зәнки онун вар-дәвләтини

мүсәдирә едәрәк вилајәтләрдәки валиләрини өз јахын адамлары илә әвәз етмишди¹⁷.

Демәли, мәнбәләр тәрәфиндән верилән јухарыдагы мә'луматлардан бир даһа ајдын олур ки, дәвләт апаратында јүксәк мөвгә тутан вәзифә саһибләри наибин башчылыгы алтында фәалијјәт көстәрирдиләр.

Беләликлә, Мосул атабәјләр дәвләтинин јаранмасы нәтичәсиндә Ја-хын вә Орта Шәрг мүсәлман дәвләтләри тарихиндә һәмишә бөјүк имти-јаза малик олан вәзирлик апаратыны¹⁸ артыг керидә гојан јени бир дәвләт апараты—наблик (нијбә) јаранмыш, сонралар исә Мисирдәки Әјјубиләр вә Мәмлүкләр дәвләтиндә кениш инкишаф јолу кечмишди¹⁹.

Чох марағлыдыр ки, наблик вәзифәси Мисирдәки Әјјубиләр вә Мәмлүкләр дәвләтиндән башга өз тәзаһүрүнү сонралар Орта Асијада-кы феодал дәвләтләри арасында да тапмышды. Мәсәлән, XV әсрин икин-чи јарысында өзүнү Хорасанын һакими е'лан едән Султан Нүсәјн Бај-гара да (1470—1506) дәвләт гурулушунда ән јүксәк мөвгә тутан наиб-лик вәзифәсини тәтбиг етмишди²⁰.

Гејд етмәлијик ки, кениш әразијә малик олан Мосул атабәјләр дәв-ләтинин идарә олунмасында она јахындан көмәк етмәк үчүн Имад әд-Дин Зәнки өзүнә ики наиб тә'јин етмишди. Бунлардан бири Мосул вә әл-Ҷазирәни, диҶәри исә мәркәзи Һәләб шәһәри олмаг е'тибарилә шимал Шам торпағларыны идарә едирди.²¹

Имад әд-Дин Зәнкинин Мосулдагы наибләриндән биринчиси Әбу Сә'ид Чағры ибн Јағуб әл-Һәмәдани, Насир әд-Дин (Динин мүдафиә-чиси) ләғәби илә мәшһүр олуб, 521—539/1127—1145-чи иллр арасында Мосулда наблик етмишди.²² О, Зәнкинин ән јахын силаһдашларындан олуб, онун 1127-чи илдә Мосула һаким тә'јин олунмасында мүһүм рол ојнамышды²³.

Чағрынын халга гаршы әдаләтсиз вә рәһмсиз мөвгә тутмасыны хә-бәр верән мәнбәләрдә ејни заманда онун ганунсуз јоллар васитәси илә өзүнә вә јахын гоһумларына мал-дәвләт јығмасы да гејд олунур²⁴. Ла-кин Чағрынын өлүмүндән сонра Мосула гајыдан Имад әд-Дин Зәнки онун вә әтрафындагы гоһум-әғрабасынын мал-дәвләтини мүсәдирә едәрәк дәвләт хәзинәсинә көндәрир²⁵.

Имад әд-Дин Зәнкинин Чағры һаггында сөјләдији—«О, мәнән горх-са да аллаһдан горхмур»²⁶ ифадәси дә Чағрынын өз вәзифәсиндән суи-истифадә едәрәк халга гаршы әдаләтсиз сијасәт жүрүтмәсинә ишарә едир.

Бунунла белә, гејд етмәк ләзымдыр ки, јухарыдагы мәнфи чәһәт-ләри илә бәрәбәр Чағры дәвләтин идарә олунмасы ишиндә бөјүк тәч-рүбәјә малик олуб, онун тәһлүкәсизлијини горујуб сахламагда вә сәрһәд-ләрини кенишләндирмәкдә мүһүм һәрби вә сијаси хидмәтләр көстәр-мишди. Белә ки, наблик етдији мүддәт әрзиндә о, Мосул шәһәринин ди-варларыны мөһкәмләндирмиш вә әтрафында хәндәкләр газдырмышды.²⁷ 1133-чү илдә исә хәлифә әл-Мүстәршид-биллаһын Мосула олан һүчүму-нун гаршысыны алараг, шәһәри хәлифә гошунунун һәмләләрини дәф едә биләчәк сәвијјәдә мөһкәмләтмәјә наил олмушду²⁸. О, ејни заманда һәр-би бачарыгы сәјәсиндә Мосулун шималында јерләшән күрд галалары-нын әксәријјәтини истила едәрәк дәвләтин тәркибинә дахил етмишди²⁹.

Бачарыглы дәвләт хадими олан Имад әд-Дин Зәнки, Чағрынын ју-харыда садаладығымыз кејфијјәтләрини нәзәрә алараг, онун дәвләтдә ән јүксәк вәзифә тутмасы илә разылашмыш, бу вәзифәдән кәнар едил-мәсини ләзым билмәмишди.

Бүрэдэн бэлэ нэгиччэе кэлмэк олар ки, нибэ нисбэтэн эһали илэ даһа сых элэгдэе олан Мосул валилеринин халгла эдалетсиз рэфтары ола билсин ки, тарихчилери Чагрыны зулмкарлыгдэ төгсирлэндир мөжэ сөвг едэн сәбәбләрден бири олмушдур.

539—563/1145—1167-чи үллэр арасында Мосулда найблик етмиш Зејн әд-Дин Әлһини мәнбәләр әдаләтли, зүлмдән гачан вә өз вә'динә әмәл едән бир шәхсијәт кими гәләмә верирләр³⁵.

Имад әд-Дин Зәнкийин өлүмүндөн (1146) sonra онун оғланлары Сейф әд-Дин Гази (1146—1149) вә Гүтб әд-Дин Мәвдуд (1149—1169) заманында да Мосулда наблик вәзифәсиндә галан Зейн әд-Дин Әлинин доғрудан да бу дөвләтин тарихиндә бөјүк һәрби, сијаси вә мәдәни хидмәтләри олмушдур. О, өлкәдә гуручулуғ ишләринә вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафына бөјүк әһәмијјәт верәрәк чајлар үзәриндә көрпүләр, әкин тарлаларыны сувармағ үчүн исә чохла сүн'и суварма көлләри тикдирмишдир. Бу көлләрин көмәји илә әкин јерләри гурағлығ кечән вахтларда су илә тә'мин олунурду³⁸. Дини вә елми очағлара фикир верән Зейн әд-Дин Мосулда бир нечә рибат вә мәдрәсә дә тикдирмишдир³⁹. Бу мәдрәсәләрдән ән мәшһуру онун ады илә бағлы олуб, Зейн әд-Дин мәдрәсәси адланыр⁴⁰.

70

524/1129-чу илдэн Зэнкинин өлүмүнэ гэдэр Һэлэбдэ наиблик едэн Севэр ибн Ајтжанн дөврүн бачарыгы Һәрби сәркәрдәләриндән олуб, шимал Шамын идарә олунамасында Зәнкијә јахындан көмәк етмишди. Һэлэбә кәлмәмишдән әввәл Дәмәшг атабәји Тач әл-Мулук Бoryнын јанында хидмәтдә олан Севәр 1129-чу илдә араларында баш вермиш әдавәт нәтичәсиндә Дәмәшги тәрк етмәјә мәчбур олур. Зәнки тәрәфиндән Һэлэбдә бөјүк еһтирамла гәбул олуан Севәр онун тәрәфиндән дөвләтин Һэлэбдәки наибн тә'јин едилир.⁴¹

Оуну бу хидмәтләри Зәнки тәрәфиндән жүксәк гиймәтләндирилмиш, она һәләб вилајәтиндә чохлу игга торпаглары верилмишди⁴³.

¹ *Әбу Шәмә*. *Китаб әр-равдатейн фи әхбар әд-дауләтејн ән-Нуријә ва әс-Салаһијә*, I.—Ғаһирә, 1956, с. 92 (сонралар—*Әбу Шәмә*); *Әһмәд ибн Әли әл-Ғалғәшәнди*. *Субһ әл-әшә фи син'ат әл-нишә*, V.—Ғаһирә, 1963, с. 453 (сонралар—*әл-Ғалғәшәнди*).

Һүсејн Әмин. Тәрих-әл—Ирағ фи-л аср әл Сәлчуги Бағдад, 1965, с. 199 (сонралар—
Һүсејн Әмин

4. *Әл-Ғалғәшәнди*, IV с. 5. 16–17; V, с. 453–454; *әл-Мәғризи*: *әл-Мәва'из* ва *әл-н'тибар* бизикр *әл-хитәт* ва *әл-әсар*. III—Лүбнән, с. 150 (сонралар—*әл-Мәғризи*) *Ибн Хәлдун*. *Мугаддәмә, әт-таба' әр-раб'иа*—Бејрут—Лүбнән, с. 239 (сонралар—*Ибн Хәлдун*); *Дүрејд абд әл-Ғадыр*. Салаһ әд-Дин *әл-Әјжуби*—Бағдад, 1976, с. 409–410 (сонралар—Дүрејд абд әл-Ғадыр).

⁶ *Ибн әл-Әсир*: *эт-Тарих әл-бәһир фи әд-даулә әл-атабәкијјә* (би-л-Маусил) — Гаһрә, 1963, с: 35 (сөврәләр—*Ибн әл-Әсир: эт-Тарих әл бәһир*); *Әбу Шәмә*, I, с. 76.

⁹ Ибн эл-Галаниси, с. 281—282; Ибн эл-Эсир. эт-Тарих эл-бәһир, с. 147; Ибн

¹² *Эл-Галгәшәнди*, IV, с. 5; V, с. 453

71

- ¹³ Жен орада, IV, с. 16—17.
¹⁴ *эл-Галгәшәнди*, IV, с. 16—17; *эл-Мәғризи*, III, с. 145, 148.
¹⁵ *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 118; *эл-Галгәшәнди*, IV, с. 16—17.
¹⁶ *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 119; *эл-Бундари*, с. 212; *Ибн Хәлликән*, I, с. 124; *Ибн әл-Имад әл-Һанбәли*. Шәһәрәт әз-зәһәб фи әхбар мән зәһәб, II/4.—Ғаһирә, 1350 һ., с. 121—122 (сонралар *әл-Һанбәли*)
¹⁷ *эл-Бундари*, с. 207.
¹⁸ Бу һагда бах: *әл-Нүвәйри*. Ниһаят әл-әрб фи фунун әл-әдәб, әс-сифр әс-сәдис.—Ғаһирә, с. 92—129; *Ибн Хәлдун*, с. 238; *Муһаммед Һамди әл-Мәнәви* *әл-Визара ва-л-вү-зара* *ф-л-әср әл-Ғаһим*.—Мисир, 1970, с. 9—39; *Һүсејн Әмин*, с. 186—194; *Буниятов* З. М., с. 177—179; *Ағаджанов С. Г.*, с. 67—73.
¹⁹ *эл-Галгәшәнди*, IV, с. 5, 16—17; V, с. 453—454; *эл-Мәғризи*, III, с. 139, 150; *Ибн Хәлдун*, с. 239; *Дурейд абд әл-Ғадыр*, с. 409—410.
²⁰ *Бартольд В. В.* Мир Али Шир и политическая жизнь: Соч. — М., 1964, т. 2, 4, II, с. 233, 241.
²¹ *Ибн әл-Әсир*, *әл-Кәмил*, XI, с. 100; *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 84.
²² *Ибн Хәлликән*, I, с. 123.
²³ *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 34—35.
²⁴ *Ибн әл-Ғаләнис*, с. 281—282; *Ибн Хәлликән*, I, с. 123.
²⁵ *эл-Бундари*, с. 207; *Ибн Хәлликән*, I, с. 124.
²⁶ *Ибн Мунғиз*. Китаб әл-н-тибар, һаррарәһу ф. һитти. Матба' чәми' ат Парнистон *әл-Виләјәт әл-муттәһидә*, 1930, с. 156—157 (сонралар.—*Ибн Мунғиз*)
²⁷ *Ибн Хәлликән*, I, с. 123.
²⁸ *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 47; *Ибн Хәлликән*, I, с. 123
²⁹ *Ибн әл-Әсир*, *әл-Кәмил*, XI, с. 15.
³⁰ *Ибн Хәлликән*, I, с. 124; *әл-Һанбәли*, II/4, с. 121—122.
³¹ *Ибн әл-Әсир*, *әл-Кәмил*, XI, с. 102; *эл-Бундари*, с. 207; *Абд әл-Ғадыр Әһмәд Тулеј-мат*. Музаффар әд-Дин Кук-Бори, әмир Ирбил.—Мисир, 1963, с. 26 (сонралар—*Әһмәд Тулејмат*)
³² *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 15.
³³ *әл-Һанбәли*, II/4, с. 209
³⁴ Жен орада
³⁵ *Ибн әл-Ғаләнис*, с. 281; *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 135; *Әбу Шәмә* I/2, с. 384—385; *Сибт ибн әл-Чаузи*. Мир'әт әз-зәмән фи тарих әл-ә'јан, VIII/I—Ғедәрәбад, 1951, с. 272—273 (сонралар—*Сибт ибн әл-Чаузи*)
³⁶ *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 72—73.
³⁷ *Ибн Мунғиз*, с. 156—157.
³⁸ *Сибт ибн әл-Чаузи*, VIII/I, с. 272—273; *Әһмәд Тулејмат*, с. 47—48.
³⁹ *Ибн әл-Әсир*, *әт-Тарих әл-бәһир*, с. 136; *Әбу Шәмә*, I/2, с. 385; *Сибт ибн әл-Чаузи*, VIII/I, с. 272—273.
⁴⁰ *Сәид Дивәчи*, *әл-Маусил фи-л-әһд әл-атабәки*.—Бағдад, 1958, с. 137.
⁴¹ *Ибн әл-Әсир*, *әл-Кәмил*, XI, с. 40; *Ибн әл-Әдим*, II, с. 245.
⁴² *Ибн әл-Ғаләнис*, с. 240—241, 255—256; *Ибн әл-Әдим*, II, с. 245, 252, 254, 260—261, 275—276; *Стефан Рансимен*. Тарих әл-һуруб әс-салибијә, II, Нагаләһу илә әл-луға *әл-арабијә* *әл-Баз әл-Арини*.—Бејрут, 1968, с. 310—311, 314.
⁴³ *Ибн әл-Әдим*, II, с. 245.

М. А. Юсифов

ИНСТИТУТ НАИБОВ В ГОСУДАРСТВЕ АТАБЕКОВ МОСУЛА

На примере государства мосульских атабеков в статье рассматривается вопрос трансформации и эволюции института наибов (нийаба), который пришел на смену визирата. На основе данных средневековых источников анализируется сущность этого института и определяется его роль и место в государственном аппарате. Этот институт постепенно вытеснил на второй план визират, обладавший до недавнего времени большими полномочиями на Ближнем и Среднем Востоке.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
 Тарих, фәлсәфә вә һуғуғ сәријасы, 1985, № 3
 ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
 Серия истории, философии и права, 1985, № 3

Г. М. Әһмәдов

ГУТГАШЕН РАЈОНУ ӘМИРВАН КӘНДИНДӘ АРХЕОЛОЖИ ТАПЫНТЫЛАР

1981-чи илдә Гутгашен рајонунун Әмирван кәндиндә торпаг ишләри көрүләркән археоложи материаллар тапылмасы һагда Азәрб. ССР ЕА Тарих Институту Археоложија вә Етнографија секторуна Тәл'әт Мәр-данзәдәнин имзасы илә мәктуб кәлмишиди.

Һәмин мәктубла әлағәдәр Әмирван кәндинә е'зам олундум вә та-пынтыларын изинә дүшдүм. Мә'лум олду ки, материаллар кәндин јахын-лығында, Узунтала адлы јердә колхоз үчүн сенаж гујусу газыларкән тапылмыш вә Әмирван кәнд орта мәктәбинә верилмишиди. Материал-ларла таныш олдуғдан сонра мәктәбин тарих мүәллимн Ә. З. Бурзујев-лә бирликдә Узунталаја кетдик. Булдозерлә сенаж гујусу газыларкән тапынтыларын үзә чыхмасынын билаваситә иштиракчысы олмуш 8-чи синиф шакирдн С. Б. Јусифовла сәһбәт етдик, сенаж гујусуна бахдыг. Гују 4 м ениндә олмагла шәрг-гәрб истигамәтиндә газылмышдыр. Ма-териаллар 2,5—3 м дәринликдән чыхмышдыр. Гујунун шимал вә чәнуб диварынын кәсијиндә гәбир изләри ајдын билинр. Лакин гәбирләрин әксәр һиссәси булдозерләр, галаны исә јерли әһали тәрәфиндән тәмами-лә дағдыдылмышдыр. Материаллары биоложија мүәллимн Илјас Әлијев топлајыб мәктәбә кәтирмишиди. Гәбирләрин истигамәтини вә онлардан һансы аваданлығын тапылдығыны дегиг мүәјјәнләшидрә билмәдик. С. Б. Јусифовун дедијинә кәрә чәнуб диварда олан гәбирдән гара килдән дү-зәлдилмиш габлар (I табло, 1, 2, 8) вә бир балта (II табло, 1), шимал дивардакы гәбирдән исә гырмызымтыл-боз рәнкли сахсы габлар (I таб-ло 3—7, 9, 10, 12), бир дәмир балта (II табло, 2), дөрд әдәд дәмир низә учу (II табло, 3—7, 9), бир дәмир ғылынч тижәси (II табло, 9) вә бир дө-мир «јаба» (I табло, 8) тапылмышдыр.

Әразини кәзәркән ики мүхтәлиф күпүн ағзынын ғырыгларыны да тапдыг.

Тапылан материаллар сенаж гујусу газылан әразидә гәдим-гәби-ристанлыг јерләшијинә шүбһә јери гојмур. Узунталанын материаллар тапылан саһәсинә јерли әһали «һүндүр» дејир. Буранын ени тәғрибән 70—100 м., узунлуғу исә 1 км-дир. Әрази һәр тәрәфдән мешә илә әһатә олунмушдур. Шәрг тәрәфдән Дәстәмаз чајы, гәрбдән исә Өрпун архы ахыр. Гәбиристанлыгдан тәғрибән 100—150 м. шималда јашајыш јери ахыр. Гәбиристанлыгдан көрүнмәкдәдир. Бурада ди́к басдырылмыш вәзијјәтдә галығынын изләри көрүнмәкдәдир. Бурада ди́к басдырылмыш вәзијјәтдә ичәрисн бош күп олдуғуну да сөјләдиләр. Лакин онун јерини тапмаг мүмкүн олмады. Раст кәлдијимиз сахсы габ ғырыглары гәбирләрдән тапылан материалла јахынлыг тәшкил едир.

Тәсвир етдијимиз әрази јашајыш үчүн чох әлверилиши тәбни-чоғра-фи вә стратеги мөвгәјә маликдир.

Узунтала јашајыш јери вә гәбиристанлығынын өјрәнилмәси кәлә-

чәјин ишидир. Мәгаләдә мәгсәдимиз бурадан тапылан материаллары тәгдим етмәк вә онларын дөврүнү ајдынлашдырмагдыр.

Узунталадан чәми 24 эшја тапылмышдыр. Бунлар сахсы габлар вә дәмир силаһлардан ибарәтдир.

Килинә көрә сахсы габлар ики група бөлүнүр: гара рәнкли габлар вә гырмызымтыл-боз рәнкли габлар. Нәр ики груп габлар дулус чархын-дан истифадә едилмәдән әлдә һазырланмышдыр. Гара рәнкли габларын килиндә мүәјјән гәдәр гарышыг вар, гырмызымтыл-боз рәнкли габлар исә бир гәдәр нарын килә маликдир. Онлар нисбәтән јахшы биширилмишдир. Гара рәнкли габлар парылдајанадәк шүјрәләнмишдир. Сахсысы көврәкдир. Гырмызымтыл-боз рәнкли габларын үстү өтәри сыгалланмыш вә ағ ангобла өртүлмүшдүр.

Гара рәнкли габларын тапылмыш парчаларындан мәлүм олур ки, онлар тәкајаглы вазын отурачагындан (I табло, 8), вазын каса һиссәсинин јасты формалы гулшундан (I табло, 1) вә ағзынын гырыгындан (I табло, 2) ибарәтдир.

Гырмызымтыл-боз рәнкли габларын чешиди исә мүхтәлифдир. Бунларын ичәрисиндә тәкајаглы ваз, енлибоғаз бөјүк габын гапагы (I табло, 11), галындивар дајаз касавари габ (I табло, 9), тәкајаглы вә тајгулп сүддан бичимли ағзы олан новчалы габ, (I табло, 7), саја отурачагы, тәк гулпу вә лүләји олан габ (I табло, 12), күп ағзынын гырыглары вардыр. Гапагын габын ичәрисинә дахил олан чыхыгы вар (гапагын үстдән диаметри 22 см, чыхыгын диаметри исә 18 см-дир), үстдән ортада даирәви гулп јапышдырылмышдыр. Белә гапагын там охшары Јалојлутәпәдән¹ вә Нүјдүдән² тапылмышдыр. «Сүддан» бичимли вә үчкүл ағызлы (I табло, 6) габларын вә лүләкли габын нәр үчүндә новча вә лүләјә нисбәтән гулп солдан јапышдырылмышдыр. «Сүддан» бичимли габын көвдәсинин енли даирәсинә, үчкүл ағызлы габын чијиндә үч јерә, лүләкли габда исә лүләјин ики тәрәфинә мәмәчикләр јапышдырылмышдыр. «Сүддан» бичимли габын новчасындан ајдын олур ки, новча илә габын боғазы арасында сүзкәч дә олмушдур (II табло, 10). Бүтүн бу нөв габларын да Јалојлутәпә мәдәнијјәтинә аид олмасы шүбһә ојатмыр³. Ејни сөзү дајаз касавари габ (I табло, 9) вә тәкајаглы вазлар (I табло, 3—5, 7, 8) һаггында да демәк олар. Тәкајаглы вазларын һәм гара, һәм дә гырмызымтыл-боз килдән һазырланмыш нүмунәләри Јалојлутәпә мәдәнијјәтини әһатә едән әразидә кениш јајылмышдыр вә бу мәдәнијјәтин сәчијјәви габларындандыр. Белә габларын характеристикасы мөвчуд әдәбијјатда кенишлији илә верилдијиндән⁴ онун үзәриндә дајанмага еһтијач јохдур.

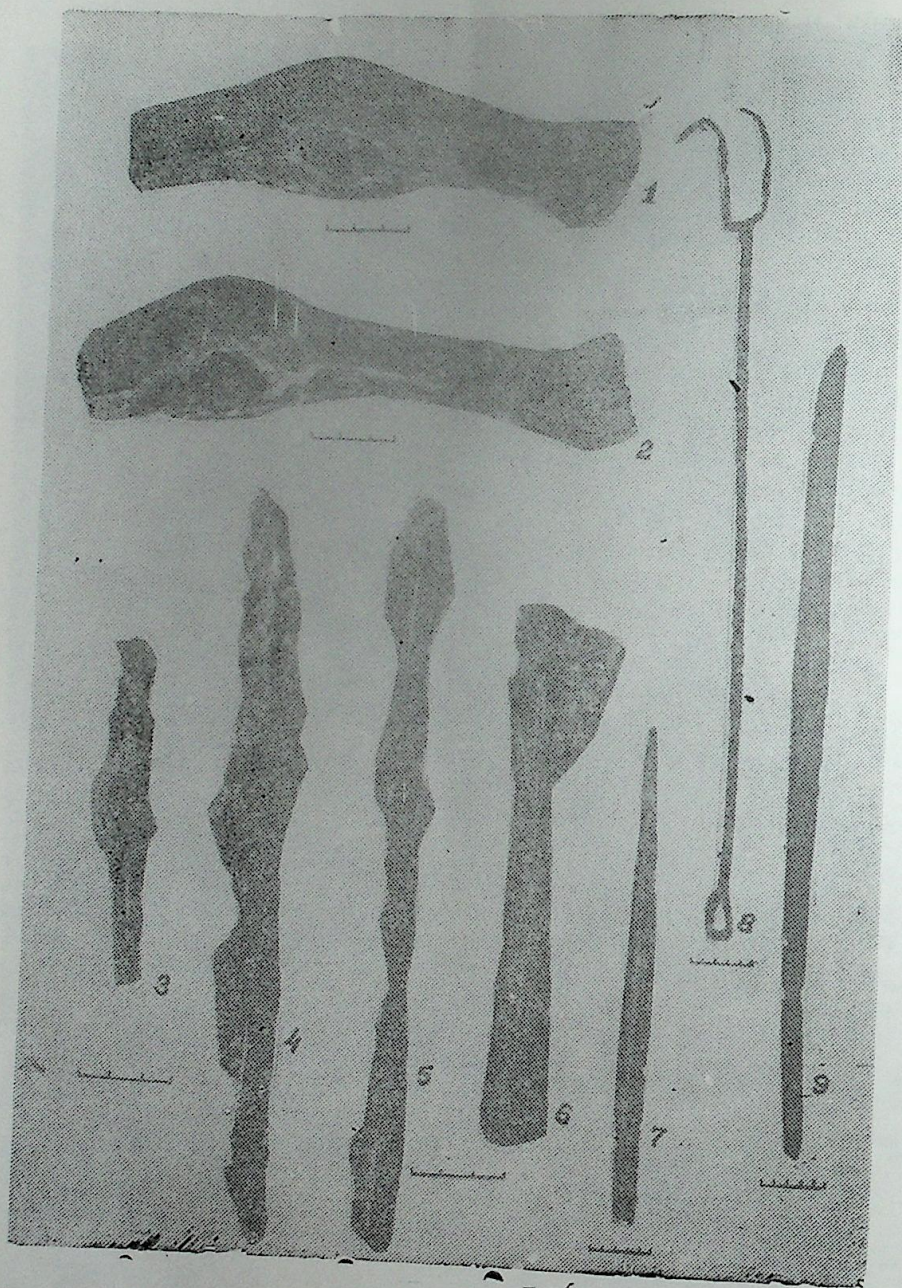
Узунталадан тапылан метал эшјаларын, демәк олар ки, һамысы дәмир силаһлардан ибарәтдир. Тәк бир әдәд учлары әјри гошадимдикли дәмир јаба формалы эшјанын силаһ олдуғу шүбһә доғурур. Онун дәстәјинин учу асмаг үчүн чәфтәвари шәклә салынмышдыр. Димдијинин учларынын әввәлдән әјри дүзәлдијини, јахуд булдозерин ағзында әјилдијини демәк чәтиндир. Әкәр димдикләр әјри дүзәлдилмишсә, ондан ковға кими истифадә едилдијини күман етмәк олар. «Јабанын» үмуми узунлуғу 75 см, о чүмләдән димдикләринин узунлуғу 16 см-дир. Онун нәр јери дөјмә үсулу илә дөрдкүнч шәклә салынмышдыр (II табло, 8).

Силаһлар 2 әдәд һәрб балтасы, 5 әдәд низә учу вә 1 әдәд гылынч-

дан ибарәтдир. Гылынч вә балталар дөјмә, низәләр исә төкмә үсулу илә һазырланмышдыр. Балталарын нәр икиси ејни формададыр.

Бунлардан биринин узунлуғу 20 см, галынлығы 1,5 см, ени 3,5 см, ағзынын ени 6 см, чәкичинин ени 4 см, дәстәк үчүн дешијинин диаметри

2,5—3 см-дир. Дешик овал формалыдыр. (II табло, 1) Дикэринин узунлуғу 20 см, ени 2,5—3,5 см, ағзынын ени 7 см, чэкичинин ени 3,5 см, дэс-тэк дешижинин диаметри 2—2,5 см, галынлығы 1,5 см-дир. Бунун да сап кечирилэн дешији овал формалыдыр. (II табло, 2). Бу нөв балталар Гаф-газда хэлэ дэмир дөврүнүн орталарындан мәлумдур⁵. Узунтала балта-ларынын эн јахын охшары Чечен-Ингуш МССР эразисиндэки Несторов

габиристанлығындан тапылмышдыр. Ј. И. Крупнов һәмин гәбиристанлығын дөврүнү е. э. VI—IV әсрләрә аид едир⁶.

Дэмир гылынч, тижәнин дэстәклә бирләшән һиссәсиндән сынмышдыр. Тижә ортадан башлајараг уча доғру керижә азча әјилир вә ағзы нис-батән енләнир. Гылынчын учу кәсәр тәрәфиндән даралараг сивриләшир. Гылынчын галмыш узунлуғу 63 см, ени 3—3,5 см, галынлығы 0,5 см-дир (II табло, 9). Белә гылынчын саламат галмыш охшары гоншу Исмајыл-лы рајонунун Шәкили гәбиристанлығындан тапылмышдыр. Ерамыздан әввәл VI—II әсрләрә аиддир⁷.

Низәләрин, демәк олар ки, һамысы ејни формаја маликдир. Онла-рын тижәси узун дәфнә јарпағы шәклиндәдир, ортадан бүтүн тижә боју (уч-дан күпүнәдәк) һәр ики үзләриндә чыхығы вар. Анчаг дэстәк кејдири-лән һиссәси, јәни күпү бору формасындадыр (II табло, 3—7). Онлар-дан тәк биринин күпү саламат галмышдыр. О, тижәнин јарпағына доғру кетдикчә даралыр. Кениш јердә диаметри 1,5 см, узунлуғу 11 см-дир. (II табло, 6).

Низә учлуғлары узун вә гыса олмасына вә јарпағынын енли вә дар-лығына көрә фәргләнир. Ән узун јарпағы олан низә учу 30 см-дир. Онун јарпағынын ән кениш јердә ени 3 см-дир. Учу шишдир (II табло, 7). Низәләрдән ән енлијарпағлығынын ени 6 см-дир. Онун јарпағынын бир һиссәси саламат галмышдыр. Һәм дә бу низә о бирләриндән фәргли ола-раг ромбвари формаја маликдир. (II табло, 6).

Тәсвир етдијимиз низә учларынын эн јахын охшарлары е. э. I ми-ниллијин сон рүбүнә аид олан Нүјүдү гәбиристанлығындан тапылмыш-дыр.⁸

Беләликлә, Узунталадан тапылан материаллар, бурадакы јашајыш јери вә гәбиристанлығын антик дөврә аид олдуғуну сөјләмәјә әсас верир. Һәмин материаллар бу абидәнин Јаләјлутәпә мәдәнијјәтинә аид јени об-јект кими археоложи чәһәтдән һәртәрәfli тәдгиг олунмасы вачиблији-ни гаршыја гојур. Кәләчәкдә бурада апарылачаг археоложи газынты-лар Гафгаз Албанијасынын антик дөвр мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн гүјмәтли материал верә биләр.

Әдәбијат

- ¹ Исмизаде О. Ш. Ялойлутепинская культура. — Баку, 1956, табл. XXXII, рис. 3.
- ² Османов Ф. Л. Гафгаз Албанијасынын мадди мәдәнијјәти—Баку, 1982, табло X, 4, табло XI, 7.
- ³ Исмизаде О. Ш. Көстәрилән әсәри, XVI, XI XXIII таблолар.
- ⁴ Јенә орада, I—II фәсилләр: Османов Ф. Л. Көстәрилән әсәри, с. 75—89.
- ⁵ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960, с. 277—279.
- ⁶ Јенә орада, с. 277, шәк. 45.
- ⁷ Бах: АСЕ, III ч., с. 163, шәк. 8.
- ⁸ Османов Ф. Л., Ибраһимов Ф. Ә. Нүјүдүдән тапылмыш антик дөвр Албан силаһ-лары һаггында—Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Тарих, фәлсәфә вә һүгүт серијасы), 1976, № 4, с. 55—56, 59—61, табло I—III.

Г. М. Ахмедов

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ В СЕЛЕ АМИРВАН КУТКАШЕНСКОГО РАЙОНА

В 1981 году в местечке Узунтала около села Амирван Куткашенского района во время земляных работ случайно были обнаружены археологические находки. При обследовании местности выяснилось, что здесь расположены поселение и некрополь, площадь которых составляют примерно 10 га. Из разрушенных буль-

дозером грунтовых погребений в некрологе найдено 24 предмета, в основном керамические и металлические изделия.

Среди керамики большое место занимают фрагменты черно- и сероглиняных ваз на одной и трех ножках, сероглиняных кувшинов типа «молочника», а также сероглиняная крышка, сосуд с трубчатым носиком и другие фрагменты, характерные для ялойлутепинской культуры.

Металлические изделия состоят из двух боевых топоров, семи наконечников копий, одного меча и одного виллообразного предмета.

Весь комплекс амирванских находок датируется периодом с IV в. до н. э. по I в. н. э.

Дальнейшее изучение амирванского поселения и некрополя даст многое для выяснения истории и культуры Кавказской Албании античного времени.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛЕР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБЭРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1985, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1985, № 3

Н. Ф. ЧӘФӘРОВ

БОРСУНЛУДА ИЛК ТУНЧ ДӨВРҮ КУРГАНЫ

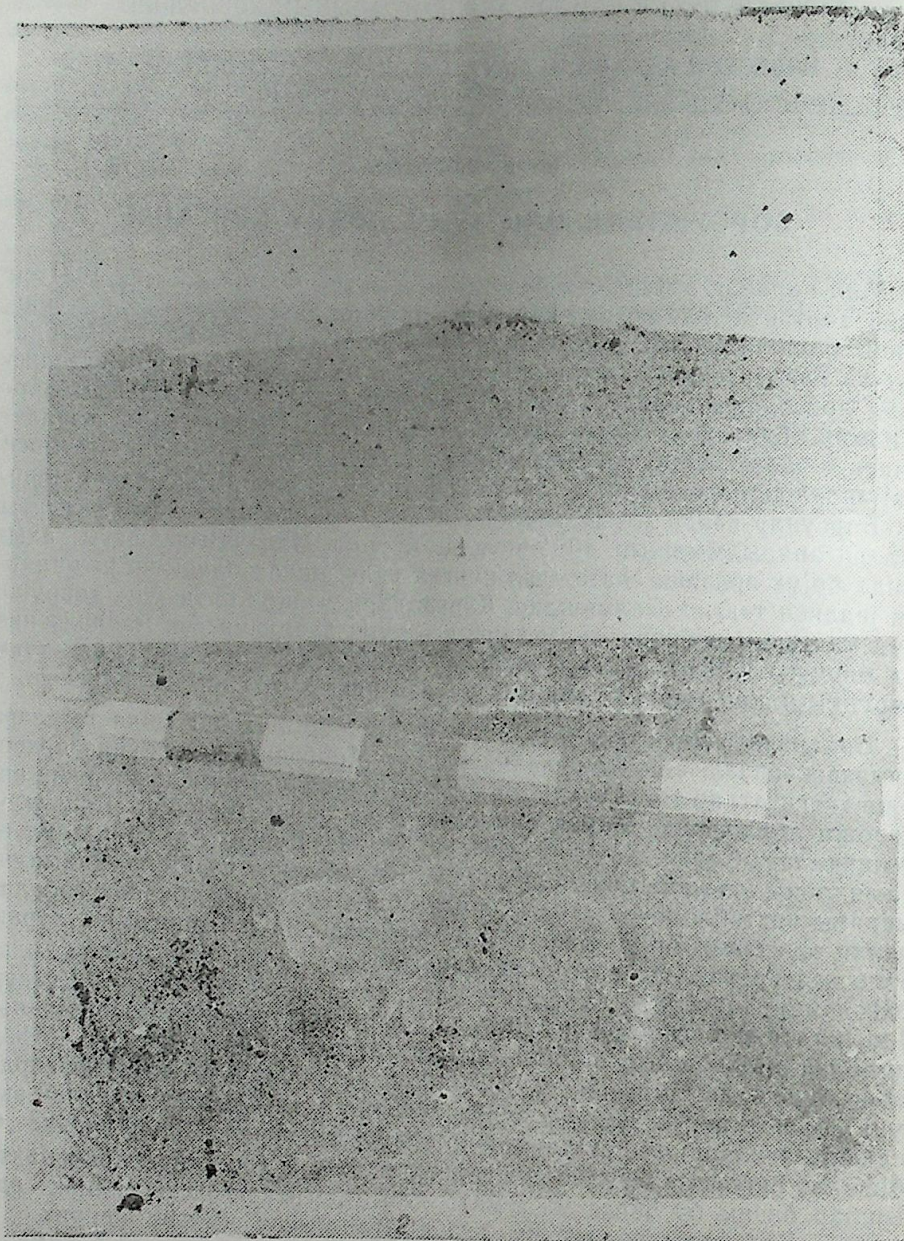
Мил-Гарабағ археоложи экспедициясынын икинчи дәстәси 1981-чи илдән Тәртәрчај һөвзәсиндә кениш вә планлы археоложи тәдгигат ишләринә башламышдыр. Бунун нәтичәсиндә Мирбәшир, Бәрдә, Мардакерт вә Гасым Исмајылов рајонлары әразисиндә чохсајлы вә мүхтәлиф типли археоложи абидәләр ашкар олунмушдур. Илкин арашдырмаларда һәммин абидәләрин хроноложу чәһәтдән е. э. III миниллијин әввәлләриндән башлајараг еркән орта әсрләрә гәдәрки бир дөврү әһатә етмәси мүәјјәнләшдирилмишдир. Бу абидәләрдән, һәләлик Мирбәшир рајонунун Бурсунлу кәнди јахынлығындакы курганларда археоложи газынты ишләри апарылмышдыр. 1981-чи илдә бурада, Инчәчајын ашағы ахынында бөјүк әразини әһатә едән курган чөлү ашкар олунмуш вә онлардан једдисе тәдгиг едилмишдир. Курганлардан бири орта тунч дөврүнә, бири илк тунч дөврүнә, галанлары исә тунч дөврүнүн сон мәрһәләсинә аид олунур. Тәгдим олунан мөгәләдә һәммин курганлардан бири—тунч дөврүнүн илкин мәрһәләсинә аид олунан һаггында данышылачагдыр.

Билаваситә Бурсунлу илк тунч дөврү курганы һаггында гејдләрә кечмәздән әввәл, абидәнин дахил олдугу Мирбәшир рајонунда археоложи тәдгигатлар тарихинә нәзәр салмаг истәрдик. Рајон әразисинин археоложи абидәләрлә зәнкин олмасына бахмајараг (рајонун Бурсунлу, Дәмирчиләр, Саров, Хорузлу, Евоғлу, Гајнаг, Буруч, Ачыкәррәванд вә с. кәндләри әтрафындакы курганлар групу, Евоғлу вә Гајнаг јахынлығындакы чохтәбәғәли јашајыш јерләри буна сүбүтдур), бурада һәләлик һәминки мүнтәзәм археоложи газынты ишләри, һәтта кәшфијат характерли тәдгигатлар да апарылмамышдыр. Һәр һалда бизә мәлум олан археоложи әдәбијатда бу һагда мәлумата тәсадүф етмәмишик. Дүздүр, 20-чи илләрин ахырлары вә 30-чу илләрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын мүхтәлиф рајонларына тәшкил олунан археоложи вә этнографик сәфәрләрин бир гисми Мирбәшир (о заман Тәртәр) рајонундан кечиб кедирди. Буна көрә дә һәммин рајонун әразисиндә олан мөһтәшәм курганлар экспедиция үзвләринин нәзәрини чәлб етмәјә билмәзди. Лакин нәдәнсә бу абидәләр һаггында мүәјјән сөз дејилмир. Ола билсин ки, сонракы ахтарышлар бизим бу һагда мәлуматымызын дәгигләшмәсинә көмәк едәчәкдир. Биз һазырда мәлум әдәбијата әсасән чыхыш едирик.

Беләликлә, Мирбәшир рајону үчүн ајрылмыш бошлуг Азәрбајҗанын археоложи хәритәсиндә һәләлик долдурулмамышдыр.

Бурсунлуда тәдгиг олунмуш курганларын үмуми сјаһысында 7 №-ли алтында гејдә алынан бу курган Инчәчајын сағ саһилиндә, Бурсунлу кәндинин чәнуб-шәрг гуртарачагында јерләшир (I табло, 1).

Курганын һүндүрлүјү 1 м, диаметри 12 м-дир. Өртүк мүхтәлиф һәчмли чај дашларындан, хырда чынгыл вә шабалыды рәнкли торпагдан ибарәтдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, курган јерләшән саһәнин тәркиби

кәч вә хырда чынгыл гатындан ибарәтдир. Шабалыды торпаг дәфн мәрасими заманы бураја башга јердән (ән узағы 1,5—2 км мәсафәдән) кәтирилмишдир. Курганын әтрафы кромлехлә әһәтәләнмишдир. Курган өртүју алтында, мәркәз һиссәдә дүзбучаглы гурулуша малик гәбир камерасы ашкар олунмушдур. Гәбир һәм конструкция хусусијәтләри вә һәм дә дәфн мәрасиминин өзүнәмәхсуслуғу илә диггәти чәлб едир. Камеранын ичәриси шабалыды торпаг, кәч вә мүхтәлиф өлчүлү

чај дашлары илә долмушдур. Гәбрин диварлары јерли әһалинин «кил даш» адландырдығы јушмаг тәркибли дашла һөрүлмүшдур. Дашларын галынлығы 5—6 см, узунлуғу 20—25 см-дир. Һөркү ишиндә бәркидичи бири дә гәбрин кәнарларынын бөјүк һәчмли чај дашлары илә ики чәркә «һашијәләнмәсидир». Бу хусусијәтләргә—гәбрин диварынын һөрүлмәси вә һашијәләнмә Азәрбајҗанын бу тип абидәләриндә илк дәфә мүшаһидә олунур. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Борсунлуда тәдгиг олунмуш башга гәбир абидәләринин¹ дә дивары учма тәһлүкәсини арадан галдырмаг мәгсәдилә бәркидилмишдир. Бунун үчүн кәчдән бәркидичи материал кими истифадә едилмишдир. Шамхор рајонунда тәдгиг олунмуш Осман бозу курганларында исә гәбир диварларынын бәркидилмәсиндә тилинә јарыа бөлүнмүш ағач дөшәмәләрдән истифадә олунмушдур². Демәли, гәбир диварларынын бәркидилмәси, үмумијәтлә, јени һал олмаса да Борсунлу курганында мүшаһидә олунан үсүл јенидир.

Борсунлу курганында мүшаһидә етдијимиз башга јенилик дә диггәти чәлб етмәјә билмәз. Чох да бөјүк олмајан гәбир камерасында үч тәбәғәли дәфн мәрасими һәјата кечирилмишдир. Бу һагда охучуда даһа әтрафлы тәсәввүр јаратмаг мәгсәдилә газынты просесинин кедишини олдуғу кими тәсвир етмәји лазым билирик. Тәсвир үст тәбәғәдән башла-ныр.

Гәбрин шимал һиссәсиндәки дивара јахын саһә тәмизләнәркән 40 см дәринликдә боз рәнкли, назик диварлы габын сыныглары ашкар олунду (I табло, 2). Сыныглары бәрпасы сәјәсиндә онун гурулуш һаггында там мәлүмат вермәк олар. О, биноник формда маликдир. Үзәри һәр ики тәрәфдән сәлигә илә ангоблаиышдыр. Боғазы еңли вә силиндрикдир, ағзы кениш, отурачағы дар вә јастыдыр. Ағзынын кәнары илә чијинини бирләшдирән лентвари гулпу сынмышдыр. Боғаз һиссәсиндә илк тунч дөврү габлары үчүн характерик олан батыг вардыр. Галмыш һүндүрлүгү 14 см, ағзынын диаметри 15 см, отурачағынын диаметри 5,5 см-дир (IV табло, 3).

Бурадан чәнуба доғру һиссә тәмизләнәркән сағ јаны үстә, бүкүлү вәзијәтдә дәфн олунмуш инсан скелети ашкар олунду. Скелет чох пис галмышдыр. Кәч гатынын тәркибиндәки іејичи маддәләр онун бүтүнлүклә чүрүмәсинә сәбәб олмушдур. Скелетин вә сахсы габын алт һиссәсинә хырда дашлар дөшәнмиш вә кәчлә суванмышдыр. Бунунла да, илк бахышда бураны гәбрин дөшәмәси кими гәбул етмәк оларды. Лакин гәбирдә инсан скелетинә вә сахсы габа белә дәринликдә (40 см) тәсадүф олунмасы шүбһә доғурмаја билмәзди. Буна көрә дә дөшәмәнин алт һиссәсинин јохланылмасы гәрәра алынды.

Гәбрин 80 см дәринлијиндә, мәркәзә јахын һиссәдә гара рәнкли габ сыныглары ашкар олунду (II табло, 1). Бәрпа нәтичәсиндә онун силиндрик боғазлы габ олдуғу мүәјјәнләшдирилди. Ағзынын кәнары азачыг кәнара мејллидир. Чијни илә ағзынын кәнарыны бирләшдирән гулпу сынмышдыр. Үзәри галын ангобла өртүлмүшдур. Көвдәдән ашағы һиссәси боғаза нисбәтән даһа галындыр (IV табло, 5). Һаггында данышдығымыз габдан гәрбдә кичик күпәчијин бир һиссәси тапылды. Боғазы силиндрик, көвдәси шаршәкилли. ағзынын кәнары дүз олуб кәнара мејллидир. Үзәри ангоблаиышдыр (III табло, 3).

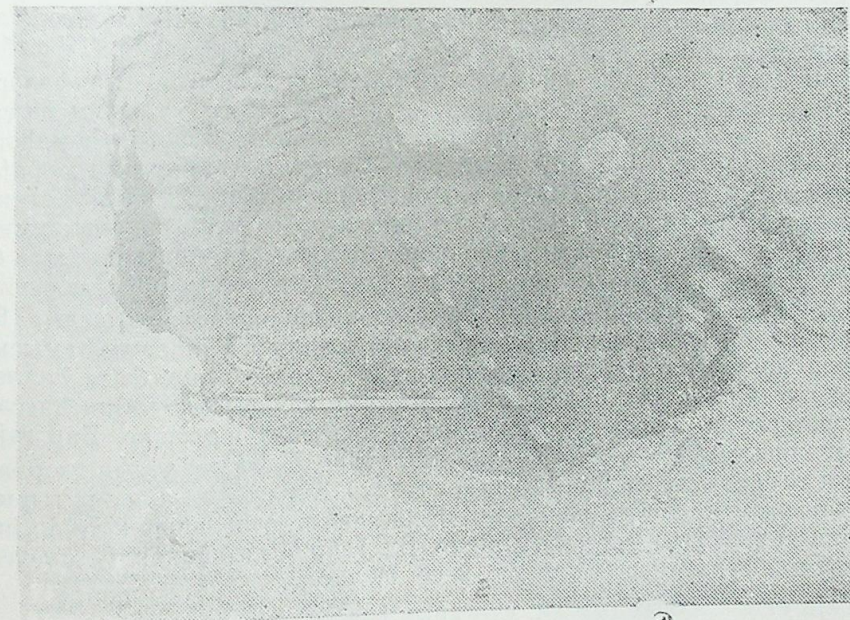
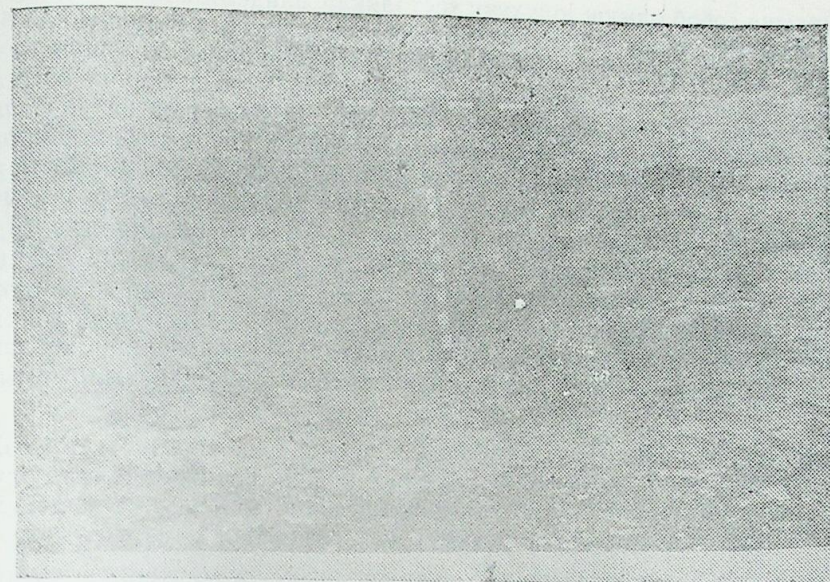
Диггәтлә апарылан тәмизләмә ишләринин нәтичәсиндә бу тәбәғәдә 8 өлүнүн дәфн олундуғу мүәјјәнләшдирилди. Өлүләрин дәфн олунмасын-

да ваһид гәјда көзләнилмәмишдир. Онларын бир гисми чох бү-
күлү вәзијјәтдә, бәзиләри отурулмуш, дикәри исә гәјдасыз тулланыб
галмышдыр. Һәм өлүләрин чох сых дәфи олунмаасы, һәм гәбрә долмуш
дашлар вә һәм дә әсас гатын тәркибиндәки кәчин тә'сириндән сүмүкләр
чоһ пис галмышдыр. Одур ки, анатомик мұәјинә үчүн кәллә көтүрмәк
чәһдимиз баш тутмады. Беләликлә, икинчи тәбәгәдә 8 өлү вә онларын ја-
һында ики сахсы габын олмасы мұәјјәнләшдирилди. Үст һиссәдә ашкар
олунмуш скелетин алтындакы кәч гатышыг даш дөшәмәсинә кәлдикдә
исә, онун ејни заманда ашағыда дәфи олунмуш скелетләрин алт һиссә-
мә'лум олду. Икинчи тәбәгәдә ашкар олунмуш скелетләрин алт һиссә-
си јохланыларкән буранын да кәч гатышыг даш дөшәмә илә өртүлдүјү
ајдынлашдырылды. Дөшәмәдән дәринлијә доғру апарылан газынты иш-
ләри нәтичәсиндә гәбрин ашағыја давам етмәси мұәјјән олунду. Бу һал,
һәмчинин диварын һөркүсүнүн ашағы һиссәдә тутулмасы илә мұәјјән-
ләшдирилди. Нәһәјәт, дөшәмәдән ашағы һиссәдә инсан сүмүкләринә тә-
садүф олунмасы бизим бүтүн шүбһәләримизә сон гојду: бура үчүнчү,
ахырынчы тәбәгәдир. Марағлыдыр ки, бурада дөшәмә чох сәлигә илә
һамарланмыш, кичик өлчүлү јасты чај дашларындан сәки салынмыш-
дыр. Бундан сонра дәфи мәрәсими һәјата кечирилмишдир. Бу тәбәгәдә
гәбрин бүтүн саһәсини башдан-баша тутан 10 өлүнүн дәфи олундуғу ај-
дынлашдырылды.

Јухарыдакы тәбәгәдә олдуғу кими, бурада да скелетләр чох пис гал-
дығындан онларын сајы јалныз кәлләләрә әсасән мұәјјәнләшдирилди.
Үчүнчү тәбәгәдә дәфи олунмуш өлүләрин јанында 8 сахсы габ ашкар
олунду. Онлардан 4-ү гәбрин күнчләриндә тапылды. Бу хусусијјәтин өзү
дә Азәрбајҗанын һәмдөвр абидәләриндә илк дәфә гејдә алыныр. Онлар
мүхтәлиф һәчмли күпәләрдән ибарәтдир. Галан сахсы габлар камера-
нын мәркәз һиссәсиндә тапылмышдыр (II табло, 2). Беләликлә, үстдән
үчүнчү, ахырынчы тәбәгәдә 10 өлү вә 8 сахсы габын мөвчудлуғу мұәјјән-
ләшдирилди. Гәбрин ахырынчы дөшәмәјә гәдәр үмуми дәринлији 1,4 м-ә
бәрәбәр олду.

Көрүндүјү кими, Борсунлуда тәдгиг олунмуш илк тунч дөврү кур-
ганы бир чох хусусијјәтләри илә (дашөртүк, дүзбучағлы гәбир камера-
сы, материал охшарлығы) Азәрбајҗанын һәмдөвр абидәләринә охшаса
да, онлардан мұәјјән гәдәр фәргли әламәтләрә дә маликдир. Әввәлчә,
гәбрин гурулушу һаггында. Гәбрин диварлары јумшаг дашла, чох сә-
лигә илә һөрүлмүшдүр. Бунун ики сәбәби ола биләр: а) гәбрин дивар-
ларынын учма тәһлүкәсини арадан галдырмағ үчүн; б) гәбрә јашајыш
бинасы характери вермәк үчүн. Ахырынчы күманын һәгигәтә нә гәдәр
јахын олдуғу барәдә мұбаһисә етмәк истәмәсә дә, тикинти ишинин бүтүн
сәриштәси илә апарылан һөрмә ишләри көстәрир ки, гәдим әчдадлары-
мызын «ибтидан» ме'марлығын инчәликләринә бәләд олмалары һаггын-
да мұбаһисә етмәјә дәјәр. Јери кәлмишкән хатырладағ ки, Осман бозун-
дакы 4 №-ли курганын гурулушу да ағыллы дүшүнүлмүш планлы ишин
нәтичәси кими гијмәтләндирилмишдир.

Инди исә гәбирдәки дәфнин коллективлији вә дәфнин үч тәбәгәли ол-
масы һаггында. Көрүндүјү кими, бурада ашағыдакы биринчи тәбәгәдә
10, икинчидә 8 вә үчүнчүдә 1 өлү дәфи олунмушдур. Гәбрин дөшәмәси вә
һәр тәбәгәдәки өлүләрин үстү кәч гатышыг даш өртүклә бағланмышдыр.
Беләликлә, биринчи (ашағыдан) тәбәгәнин үстүнү өртән лај икинчи тә-
бәгәнин дөшәмәсиндән ибарәт олмуш, бу тәбәгәнин үстүнү өртән лај исә

1 — Табло

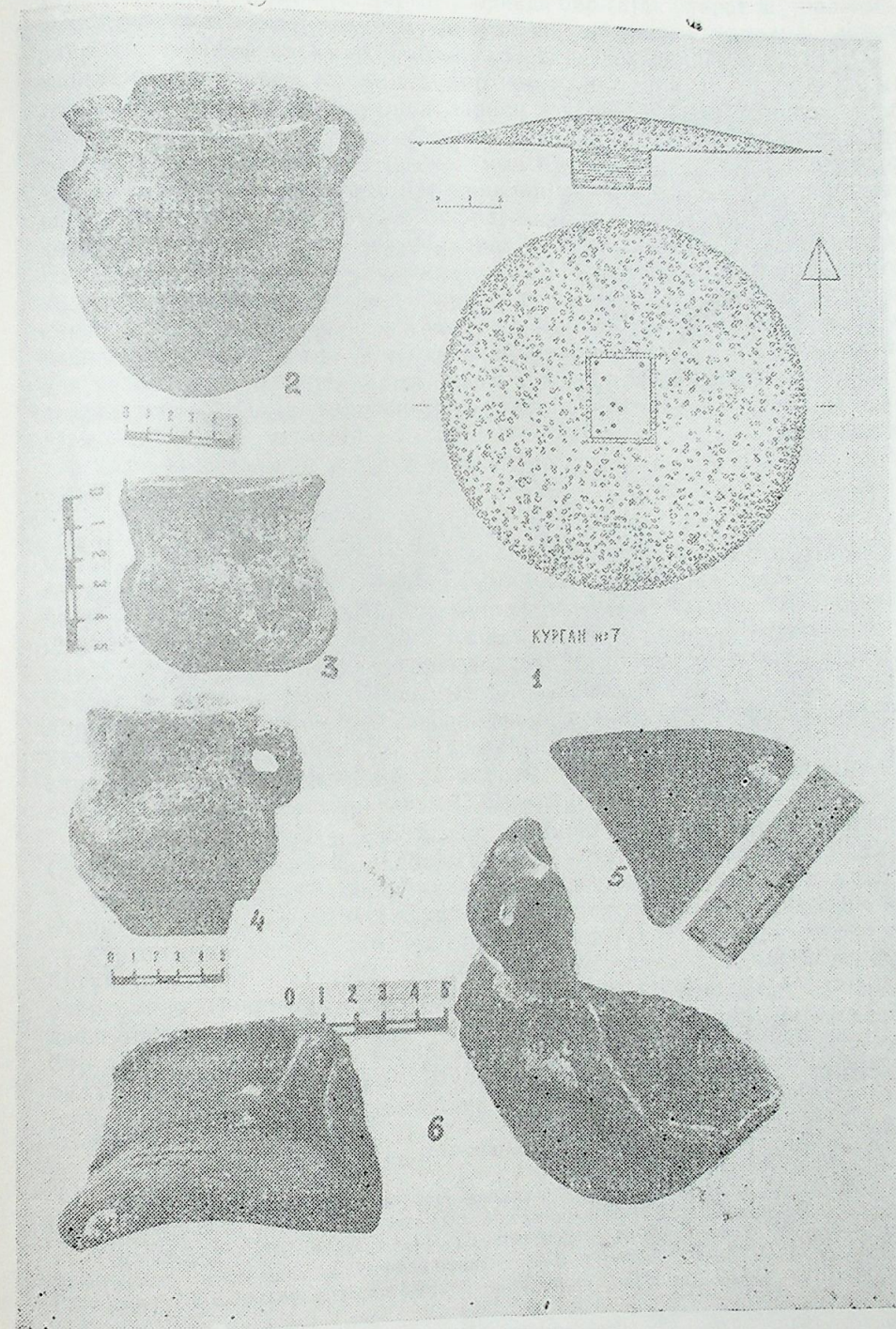
үчүнчү тәбәгәнин дөшәмәси ролуну ојнамышдыр. Нәһәјәт, ахырынчы
тәбәгәнин дә үстү ејни тип гатышыгла бағланмышдыр. Гәбирдәки белә
күтләви дәфнин нә илә бағлы олмасы бөјүк марағ доғурур. Белә дәфи
үч сәбәблә бағлана биләр: биринчи һалда гәбир аиләви склеп ролуну
ојнаја биләрди. Белә һалда гәбирдә мүхтәлиф вахтларда вәфат етмиш
аилә үзвләри дәфи олунмалы иди. Икинчи һалда коллектив дәфи күтлә-

ви гырғына сәбәб олмуш јолухучу хәстәликлә, епидемија илә бағлана биләрди. Нәһајәт, үчүнчү һалда тајфаларарасы тоғгушма нәтичәсиндә баш вермиш гырғын белә күтләви дәфини һәјата кечирилмәсинә шәраит јавермиш оларды. Бизчә, садаланан сәбәбләрдән јалныз икинчи һәгигәтә ујғун кәлә биләр. Белә ки, аиләви склеп үчүн даһа кениш вә мөһтәшәм гәбир камерасы һазырланмалы, онун үстү сабит бағлы олмалы, кириш јолу ачылмалы вә бу јол һәр дәфәки дәфидән сонра јенидән керметик бағланмалы иди. Бунларын һеч биринә бизим абидәдә тәсадүф олунмур. Үчүнчү сәбәб елә бәри башдан, малди-мәдәнијјәт нүмунәләри нәзәрдән кечириләркән рәдд олунур. Бурада бир әдәл дә олса дөјүшлә бағлы материалла тәсадүф олунмамышдыр. Бундан башга, абидәнин хронологичәһәтдән анд олдуғу дөвр—с. ә. III миниллијин башланғычы тајфаларарасы тоғгушмаларын интенсифләшдији вахтдан хејли әввәлдир. Бу дөвр дә күтләви гырғына сәбәб олачағ фактлар һәләлик гејдә алынмамышдыр.

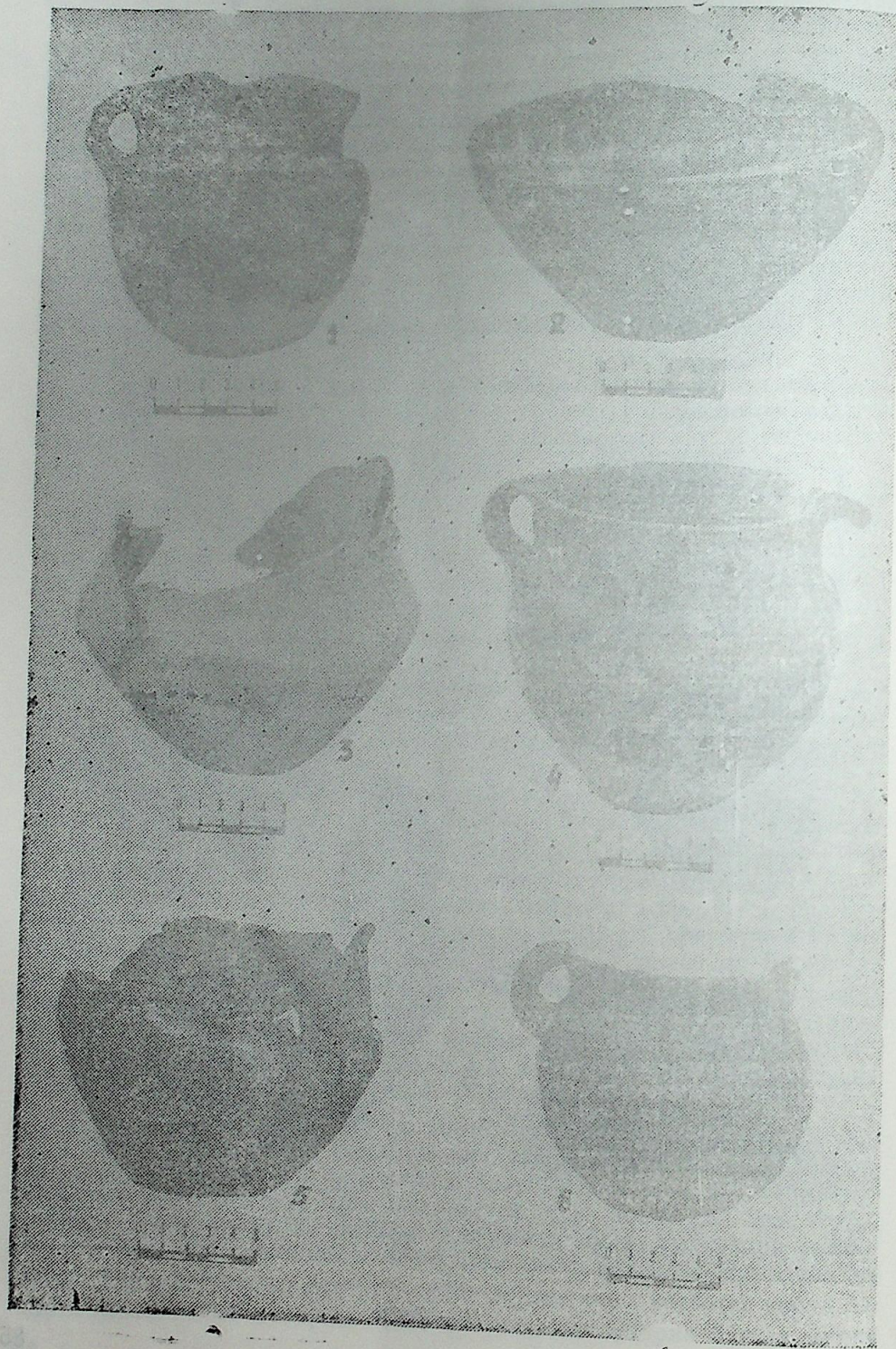
Беләликлә, икинчи сәбәб тајфа үзвләринә баш вермиш гара бәлә, епидемија белә күтләви дәфинә сәбәб ола биләрди. Гәбирдән ашкар олунмуш археоложи материалларын ејнилији дәфини ғыса вахт әрзиндә, ејни дөврлә һәјата кечирилдијинә сүбүтдур.

Көрүндүјү кими, кургандан тапылмыш археоложи материаллар мүхтәлиф тип кил габлардан ибарәтдир. Онлар бир-бириндән бә'зи әләмәтләри илә фәргләнсә дә илк тунч дөврү материалларына мәхсүс хүсусијәтләри габарығ әкс етдириләр. Онларын әксәр һиссәси боз вә гара рәнклидир. Јалныз хејрә типли бир габ гырымзы рәнклидир (IV табло, 2). Јухарыдан ики тәбәгәнин габлары һағгында әввәлки саһифәләрдә мә'лумат вермишдик. Гејд етмәлијик ки, ашағы тәбәгәдә тапылмыш сахсы габлар да мүхтәлиф чаларлары нәзәрә алмасағ онларла һәмаһәнкдирләр. Одур ки, бу габлар һағгында үмуми мә'лумат вермәклә кифәјәтләnmәји ләзым билирик. Габлар әлдә һазырланмышдыр. Әксәријјәтинин килинин тәркиби гум данәлидир. Аз бир гисм сәлигә илә ишләnmишдир. Бир гајда оларағ габларын диварынын көвдәдән ашағы һиссәси боғазына нисбәтән хејли галындыр. Отурачағ һиссәләрдә бу галынлығ даһа габарығ һиссә олунур. Боғаз һиссәләри цилиндрик вә алчағдыр. Боғаздан көвдәјә кечид чох ајдын ифадә олунмушдур. Габларын һамысында гулп мөвчуддур. Гулплар әксәријјәт е'тибарилә гоша, бә'зи һалларда тәкдир. Онлар чох һалда габын ағзынын кәнары илә чијин һиссәни бирләшдирир, бә'зән исә боғазла чијин арасында јерләшир. Бир гајда оларағ гулплар лентвари гурулуша маликдир. Бә'зи габларын үзәриндә очағын тә'сириндән һис ләкәләри мөвчуддур. Бир гисм габларда гырмызымтыл ләкәләрә дә раст кәлинир. Керамика нүмунәләринин хејли һиссәсинин дивары ики, үч тәбәгәлидир. Бу, габларын биширилмә хүсусијәтләри илә бағлыдыр (III табло, 2—6; IV табло, 1, 2, 4, 6).

Гејд етмәк ләзымдыр ки, курганын һәр үч тәбәгәсиндә ашкар олунмуш сахсы габлар бүтүн хүсусијәтләри илә ејнилик тәшкил едирләр. Бу габлар Загафгазијада, о чүмләдән Азәрбајҗанда с. ә. III миниллик дә кениш јайылмыш Күр-Араз мәдәнијјәти үчүн характерик олан бүтүн хүсусијәтләри өзүндә әкс етдириләр. Нәм дә керамика нүмунәләри морфоложи әләмәтләри илә һәмин мәдәнијјәтин илкин мәрһәләсиндә өзүнә јер тутур. Тәдгигатчыларын әксәријјәтинин рә'јинә көрә, нисбәтән кобуд һазырланмыш, галын диварлы лентвари гулпа, цилиндрик боғазла малик

II — Табло

III — Табло

керамика мә'lуматы Күр-Араз мәдәнијјәтинин мәһз еркән мәрһәләси үчүн характерикдир³. Һәммин габларын үзәриндә бир гәјдә олараг шүјрәләнмә, «метал парылтысы» јохдур. Бу дөврдә шаршәкилли гулплара демәк олар ки, тәсадүф олунмур. Габлар үзәриндә чох надир һалларда на-хышлама изләнилир. Керамика бир чох әләмәтләри илә һәлә енеолит дөврү материалларынын нишанәләрини өзүндә сахлајыр. Садаладығымыз хусусијјәтләр 7 №-ли курган материаллары үчүн дә характерикдир. Бунлары нәзәрә алсаг 7 №-ли курганын Күр-Араз мәдәнијјәтинин еркән пилләсиқә, даһа доғрусу е. ә. III миниллијин әввәлләринә аид олмасына шүбһә јери галмыр. Бу фикир Азәрбајчанда тәдгиг олунмуш башга һәм-дөвр абидәләрин вердији нәтичәләрлә дә мөһкәмләнир. Степанакертдә Һүммел тәрәфиндән тәдгиг олунмуш 103, 119 вә 125 №-ли курганлар бу-на мисал ола биләр⁴. Бу курганларда да бә'зән үч тәбәгәли дәфн мәра-симинә тәсадүф олунур. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дәфнләр мүх-тәлиф дөврләрә анддир. Бунула белә, бу курганларын орта тәбәгәсин-дән тапылмыш материалларын бизим абидәнин мадди-мәдәнијјәт нүму-нәләри илә ејнилији вә үмумијјәтлә дәфн мәрасиминдәки охшарлыг диг-гәти чәлб етмәјә билмәз. Белә ки, бизи марагландыран тәбәгәдә коллек-тив дәфн вә өлүләрин үстүнүн кил гатышыг даш тәбәгә илә суванмасы гејдә алынмышдыр.

Шамхорда тәдгиг олунмуш Осман бозу курганлары да мүәјјән әлә-мәтләри вә хусусилә материалларын охшарлыгы чәһәтдән Борсунлу кур-ганы илә ајдын сәсләшир. 1 №-ли Осман боз курганында коллектив дәфн вә өлүләрин үстүнүн суванмасы мүшаһидә олунмушдур⁵. Үмумијјәтлә, Осман бозунда тәдгиг олунмуш 1,4 вә 5 №-ли курганын⁶ материаллары илә Борсунлу материаллары арасындакы бөјүк охшарлыг тәсадүфи һе-саб олуна билмәз. Садаладығымыз абидәләрдән башга бизим материал-лар һәмчинин Минкәчевир⁷ вә Гәбәләнин⁸ еркән тунч дөврү абидәләри-нин вердији материалларла да ејнилијә маликдир. Охшар абидәләрин садаланмасыны давам етдирмәк оларды, лакин охучуну јормамаг үчүн бунларла кифәјәтләнмәји лазым билирик.

Беләликлә, Борсунлуда тәдгиг олунмуш илк тунч дөврү курганы Степанакерт, Минкәчевир, Гәбәлә вә Осман бозу абидәләри илә бирлик-дә Күр-Араз мәдәнијјәтинин илкин мәрһәләсинин мүвафиг пилләсиндә өзләринә әсаслы јер тутмуш олурлар. Билаваситә Борсунлу илк тунч дө-врү курганына кәлдикдә исә гејд етмәлијик ки, јухарыда садаладығымыз бүтүн чәһәтләрә бахмајараг, бу абидә Азәрбајжанын һәмдөвр абидәләри ичәрисиндә өзүнәмәхсус јер тутур. Хусусилә, ејни дөврлү үч тәбәгәли дәфн мәрасими вә гәбрин конструктив әләмәтләри бу өзүнәмәхсуслуғу бир даһа габарыг бирузә верир. Борсунлу курган чөлүндә тәдгигатлара һәлә јеничә башланмышдыр. Шүбһәсиз ки, кәләчәк тәдгигатлар бизи јени нәтичәләрлә севиндирәчәкдир.

Әдәбијјат

¹ Борсунлуда тәдгиг олунмуш бүтүн абидәләр һаггында «Археоложи салнамә» күд-лијјатына әтрафлы мәғалә јазылмышдыр. Мәғаләдә абидәләр кениш шәрһ олунур.
² Джафаров Г. Ф., Кесаманлы Г. П., Нариманов И. Г. Археологические и этно-графические изыскания в Азербайджане (1978 г.)—Баку, 1982, с. 9—11; Их же. Раскопки Шамхорской археологической экспедиции (1978 г.). МАО, 1979, с. 514—515.

³ Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века.—М., 1975, с. 193; Кушнаре-ва К. Х., Чубинишвили Т. Н. Древние культуры южного Кавказа.—Л., 1970, с. 81.

⁴ Гуммель Я. И. Раскопки в Нагорно-Карабахской автономной области в 1938 году.—Изв. АН СССР, 1939, № 4, с. 82—88, табл. V, VI; *Его же*. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана.—М.—Л., КСИИМК, 1948, вып. XX, с. 15—21, рис. 6, 8; *Его же*. Из памятников материальной культуры древнего Азербайджана.—ВДИ, 1940, № 1, с. 212—213, рис. 5.

⁵ Кесаманлы Г. П., Джафаров Г. Ф., Бабаев И. А. Раскопки Шамхорского отряда Шамхорской археологической экспедиции (1977 г.).—В сб.: Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1977 г.). Баку, 1981, с. 7—11.

⁶ Жень орада; Джафаров Г. Ф., Кесаманлы Г. П., Нариманов И. Г. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1978 г.), с. 9—11.

⁷ Асланов Г. А., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. Древний Мингечаур.—Баку, 1959, с. 26—27.

⁸ Казиев С. М. Габела курганлары və ədudandyrma adəti.—Азерб. ССР ЕА Хəбərлəri (Тарих, фəлсəфə və hугуг серијасы), Бакы, 1969, № 3, с. 42—46.

Г. Ф. Джафаров

КУРГАН ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ У СЕЛ. БОРСУНЛУ

Статья посвящена исследованию кургана эпохи ранней бронзы, выявленного у сел. Бурсунлу Мир-Баширского района на правом берегу реки Инджачай. Курганная насыпь состояла из крупных речных булыжников вперемешку с гравием и черноземом. Высота насыпи — 1 м при диаметре 12 м. Под насыпью, в центре выявлена прямоугольная в плане могильная камера, стенки которой облицованы каменными плитами мягкой породы, а края окаймлены крупными булыжниками в два ряда. Интересна и сама форма погребального обряда. Здесь выявлено трехслойное захоронение. В первом (нижнем) слое обнаружены останки десяти покойников, а также обломки восьми глиняных сосудов; во втором слое — восемь захороненных и два сосуда; в верхнем — один покойник и обломки одного сосуда. Дно могильной ямы выровнено с большой тщательностью, а каждый слой замурован мелкой речной галькой на гажевом растворе. Таким образом, верхняя замурованная часть первого слоя одновременно является основанием второго и т. д.

Погребальный инвентарь состоит исключительно из керамических сосудов — горшков, кувшинов, и мисок. Большинство сосудов снабжено двумя, иногда одной петельчатой ручкой, которые в основном соединяют венчик с плечиками. Керамика — ручной работы, часто грубовата, в тесте много крупнозернистого песка. Обжиг неравномерный, имеются следы закоптения. Стенки, особенно нижняя часть, довольно толстые, днища плоские и уже, чем венчики. Поверхность сосудов — черного, серого, иногда красного цветов.

По мнению исследователей, эти черты характерны для раннего этапа куро-аракской культуры, и мы относим Бурсунлинский курган к этому времени. Наши материалы имеют аналоги среди памятников Азербайджана эпохи ранней бронзы в Степанакерте, Мингечауре, Кабале, Шамхоре (Осман бозу), которые также относятся к начальному этапу куро-аракской культуры.

АЗƏРБАЙҘАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХƏБƏРЛƏРИ
Тарих, фəлсəфə və hугуг серијасы, 1985, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1985, № 3

Г. А. ГУЛИЕВ, Э. А. КЕРИМОВ

О НЕКОТОРЫХ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СЕЛЬСКОГО ЖИЛИЩА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ЗА ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

За годы Советской власти с изменением социально-экономических условий образа жизни сельского населения республики огромному преобразованию подверглось и народное жилище.

От старого, царского режима в наследство остались разнообразные формы и типы сельского народного жилища, которые по своей конструкции и строительным материалам имели многообразные локальные названия.

Основным жилищным фондом сельской местности в первые годы Советской власти были дома, построенные в дореволюционный период, поэтому они характеризовались различными архаическими элементами (особенно в горной зоне Азербайджана) и были представлены разнообразными типами и формами. Достаточно сказать, что в быту еще сохранялись такие древнейшие типы жилища, как пещеры, полужемлянки, карадамы и др.

Поэтому, учитывая сложность и многогранность типологии сельского жилища, мы не затрагиваем этот вопрос в статье, он требует более глубокого исследования.

В развитии народного жилища Азербайджана наблюдается 3 периода: 1920—1930-е, 1940—1950-е и 1960—1970-е годы. Если первый период характеризуется сохранением еще дореволюционного типа жилища и его реконструкцией, то во втором периоде происходит процесс преобразования старых и строительства новых жилищ. В третьем периоде в строительстве жилищ наблюдается коренное изменение в направлении типологии, внутренней структуры и внешнем оформлении, что было связано со значительным изменением социально-экономической жизни населения.

Преобразование народного жилища в 20—30-х годах было связано с большими трудностями. Восстановление народного хозяйства, нехватка строительных материалов и кадров, устойчивость патриархальных пережитков в семейном и домашнем быту тормозили этот процесс. В это время только шла кампания за освобождение усадеб колхозников от глухих фасадов и глиняных, хворостных и других оград и замены их более удобными и простыми изгородями, а также замена некоторых архаических форм жилищ (карадамы, пещерные жилища) более удобными.

В эти годы в сельских местностях для крестьян выделялись земельные участки, размеры которых определялись решением собрания большинства сельчан. Например, в Автаранской и Алазань-Агричайской долинах размеры усадебных участков составляли 0,5—1 га [1, 20]. В дальнейшем размеры участков определялись на основе правил примерного Устава сельскохозяйственной артели — 0,25—0,5 га.

Основные материалы для строительства жилых домов в 30-х годах были традиционные: камень, камыш-сырцевой кирпич, дерево, черепица и др. Все больше встречаются дома с удобствами, с двумя комнатами на каждом этаже. Одна из нижних комнат служила кладовой, другая — для богатых нужд, а одна из верхних комнат считалась гостиной.

В интерьере сохранились ниши вдоль стен, обычно выше роста человека, сильно выступающие полки (рэф, зех) с расставленной декоративной посудой. Окна находились на незначительной высоте от пола, что было обусловлено спецификой домашнего быта.

В эти годы в сельской местности преобладали традиционные жилища, отвечающие тогдашним требованиям домашнего быта.

В западной части республики, в частности в Таузском районе, еще в 30-х годах сотрудниками экспедиции Секции истории материальной культуры АзФАН были обнаружены 5 типов жилищ, из которых четыре — полуподземного типа [2, 73].

Такое же положение наблюдалось и на Мугани в середине 20-х годов, где сельское население компактно расположилось по берегам Куры и Аракса: в центральной Мугани тогда находилось 30 населенных пунктов (русских и азербайджанских) [3, 103]. Кроме того, на орошаемых землях осели переселенцы из прикуринских селений [3, 103—104]. В результате бывшие кишлаки постепенно были превращены в земельные участки и вместо землянок начали строить более удобные каменные жилища.

Традиционные типы народного жилища сохранились и в других низменных районах. Например, в Бардинском, Агдамском, Агджабединском и в других районах бытовали еще карадамы, которые постепенно заменялись наземными жилищами, по своей конструкции еще далеко не совершенными. «В большей своей части это — плетенки из камыша, обмазанные глиной, земляной пол которых находился или на уровне с землей или ниже на 15—30 см» [2, 73].

А. С. Вартапетов, обследовавший народное жилище и строительные кадры Нагорного Карабаха в 1933 году, отмечает, что некоторые селения здесь уже не имели карадамов, за последние 15—20 лет население перестало строить их. «Те карадамы, которые сохранились от далекого прошлого, в связи с коллективизацией сельского хозяйства и в связи с ростом благосостояния колхозников исчезают» [4, 103].

Но следует отметить, что в некоторых районах, в частности в Куба-Хачмасской зоне, народное жилище отличалось высокоразвитой техникой строения, с умелым использованием местного строительного материала, с прекрасно разработанной конструкцией перекрытия и благоприятным разрешением вопроса инсоляции [2, 74; 4, 199]. Касаясь этого вопроса в 1936 г. относительно Гильского района (ныне Кусарский), А. Алекперов писал: «Каждый дом имеет террасу и ряд балконов, охватывающих наружные фасады дома, что особенно важно для перенесения этого типа жилищ в низменные районы» [2, 74].

История подтвердила эти высказывания. Многие переселенцы из горной части этой зоны в низменную часть Хачмасского района и вдоль Баку — по Яламинской шоссе и железной дороге — вплоть до 70-х годов сохраняли конфигурацию своих первоначальных горных жилищ с незначительными изменениями, а после 70-х годов начали реконструировать их или строить новые.

Таким образом, полевые этнографические материалы, собранные во всех зонах республики, дают возможность констатировать наличие в 30-х годах различных типов народного жилища в Азербайджане: простых архаических типов в низменных районах (Гобустан, Ширван и др.), сравнительно сложных — в районах Малого Кавказа, более развитых, удобных двухэтажных домов — в Куба-Хачмасской зоне и районах Большого Кавказа.

Процесс обновления, реконструкции старых и строительства новых удобных жилищ временно приостановила Великая Отечественная война.

Следует отметить, что в первые послевоенные десятилетия во многих зонах республики сохранялись еще традиционные типы жилища, отвечающие местным бытовым и климатическим условиям. Примером могут служить селения Кубинского (народов шахдагской группы), Лерикского (в зоне Зуванда, сел. Госмалиян и другие дома под названием «таты»), Лачинского (Зерти, Бюлүлдуз, Минкент и др.), Кельбаджарского, Кедабекского, Ярдымлинского районов. Но это вовсе не значит, что там не велось строительство новых жилищ. Во многих селениях указанных районов наблюдалось массовое строительство новых жилых домов. В связи с развитием в республике производства таких строительных материалов, как обожженный кирпич, черепица, шифер, цемент, доски, камень-кубик и других, а также с развитием железнодорожного и автомобильного транспорта, ростом материального благосостояния и культурного уровня сельского населения происходили интенсивные глубокие изменения и в жилом фонде. Исчезали из быта такие строительные материалы, как камыш, прутья, кировая смола на Апшероне (она заменялась битумом), саманный раствор (часто заменялся цементом, известью) и т. д.

Третий период охватывает 60—70-е годы, когда началось массовое строительство новых типов и форм жилища. Они бытуют в различных вариантах: одно- двухэтажные, трехкамерные в едином блоке со служебно-бытовыми и хозяйственными помещениями и отдельно от них, с фасадными и боковыми частями-эйванами.

Стройматериал многих домов — комбинированный: в двухэтажных домах нижний этаж каменный. Следует отметить, что численность двухэтажных домов год за годом возрастает. Особенно много их было построено за последние десятилетия. А в ряде селений количество их преобладает.

В горных районах республики, как и в прошлом, предпочтение отдается каменным домам. В Кельбаджарском, Лачинском, Кубатлинском и Казахском районах карадамы постепенно были превращены в хозяйственные помещения.

Если еще до 40-х годов XX века деревянный пол в жилищах составлял исключение, то теперь в большинстве домов полы деревянные. В строительстве используется камень-кубик: из него возводят не только фундамент, но и стены. Распространенным строительным материалом является также красный кирпич. Его используют в строительстве дымохода, а также для перегородок.

Общим правилом для современного частного жилищного строительства является расположение дома либо немного отступив от крас-

ной линии (если двор окружен оградой), либо непосредственно по линии улицы (в этом случае перед домом устраивается небольшой палисадник). Основную часть дома строят из кубика и покрывают шифером (ворота и двери красят разной краской — белой, голубой и красной). Обычно в каждом доме от двух до четырех комнат (столовая, спальня, комната для гостей и детская). В связи с ростом материального и культурного уровня, намечается тенденция строительства многокомнатных двухэтажных домов.

Если в прошлом жилища в основном, по традиции, строили фасадом на восток или северо-восток, то в современный период, в связи с развитием земледелия и приближением земельных, в частности хлопковых, полей к жилищам, дома стараются строить задней стеной к полю, а фасадом — к приусадебному участку.

Внутренняя планировка дома, его убранство, отражают не только степень благосостояния, социальную принадлежность, но и культурный уровень семьи. Одна или две кровати, стоящие в общей комнате или спальне, обычно пышно убираются: на них кладут пуховые постельные принадлежности, которые сверху покрывают покрывалом (шелковым, пикейным или шерстяным). В таком же порядке убирается постель в комнате для гостей. Этот обычай вообще характерен для сельского уклада жизни и является традиционным для азербайджанского народа. Как и в прошлом, наличие большого числа постельных принадлежностей служит предметом особой гордости хозяйки и является символом гостеприимства.

Во внутреннем убранстве жилых помещений азербайджанцев большое значение имеют ковры (халча), обладающие высокими художественно-декоративными достоинствами. Лучшими коврами устилаются прежде всего гостиные комнаты. Ими украшаются стены. Кроме местных ковров, которые считаются одними из лучших на Востоке, в домах азербайджанцев встречаются импортные фабричные ковры. Лучшие ковры и паласы бережно хранятся и переходят из поколения в поколение. Часто они входят в состав приданого невесты.

В домах колхозников старые предметы быта — подставки, полки, и другие, не отвечающие современным вкусам и требованиям, заменены современной мебелью. В домах обычно на окнах и дверях висят занавески, на столах — скатерти, полы выкрашены, стены покрашены краской, оклеены обоями или побелены. В связи с ростом благосостояния сельчан различные вышивки получили ныне большее, чем прежде, распространение. Шкафы, буфеты, украшают вышитыми салфетками, на диванах и диван-кроватях можно увидеть различные покрывала, заменяющие чехлы, в любом доме можно найти любимые сельчанами цветы.

В прошлом своеобразным украшением комнаты считалась всевозможная медная и глиняная посуда, у богатых крестьян — посуда фабричного изготовления. Эти предметы в настоящее время значительно утратили былое назначение украшения дома, сохранив только свое утилитарно-хозяйственное применение.

Декоративную роль в домашнем убранстве играют теперь портреты вождей, родных, прикрепляемых часто к коврам, различные фабричные фаянсовые и стеклянные, а также фарфоровые изделия. Большинство этих изделий до недавнего времени выставлялось на столе, в гостиной комнате. Этот порядок объясняется тем, что азербайджан-

цы, отказавшись от полочек и ниш, еще недостаточно широко пользовались шифоньерками, шкафами, куда могли бы убрать всю дорогую и декоративную посуду, неиспользуемую в повседневном обиходе семьи.

Наряду с большими изменениями быта и культуры сельских жителей продолжают бытовать некоторые предметы домашнего обихода, что связанные с определенными традициями: маленькие матрасики (наличэ, дошэкчэ и мутакка), используемые, главным образом, пожилыми людьми для сидения на полу. Хочется отметить, что они очень удобны для отдыха.

Особое внимание в Азербайджане придается убранству и украшению гостиной (гонаг отагы). Эта добрая старинная традиция сохраняется, только в другой интерпретации. Если в прошлом эти комнаты были устланы разноцветными коврами, паласами, на полу стелили маленькие матрасы, клались подушки для отдыха и гостей, то теперь она обставляется самой хорошей мебелью, телевизором и другими средствами массовой информации. Кровать в этой комнате убирается лучше, чем в других. Гостиная в отсутствие гостей не подлежит использованию. Своей чистотой, привлекательностью, опрятностью и богатым убранством она отражает материальное положение, социальную принадлежность, культурный уровень, эстетический вкус, кругозор хозяина дома. В гостиную, а также в жилые дома по обычаю не входят в обуви, ее снимают у двери в передней.

Новым для современного сельского домостроения является обшивка потолка досками или фанерой, которые впоследствии красятся масляной краской. Особенно распространены голубые и синие краски, для пола — красная.

Благодаря социалистическому переустройству сельского хозяйства и подъему материального благосостояния, особенно возрос спрос сельских тружеников на новые предметы потребления. Сейчас почти в каждом доме имеются мебельный гарнитур, никелированные кровати, столы, шкафы, швейная машина, радиоприемник, телевизор, кушетка, стулья, книжные шкафы, фабричные ковры, чемоданы, котонная мебель, меховые шапки, чувалы, мафраши, различные сумки, сетки и т. д. Из старых предметов домашнего обихода продолжают бытовать сундуки, которые в прошлом служили для хранения одежды, теперь уже используются для хранения предметов домашней утвари. Стол и стулья составляют неперенный элемент обстановки дома сельского труженика. Стол в жилой комнате всегда ставится у стенки, обычно между двумя окнами. Этот порядок объясняется желанием оставить побольше свободного пространства для выполнения различных работ. Столы обычно накрываются клеенкой, а поверх нее скатертью.

Для примера можно описать трехкомнатную квартиру одного из механизаторов Бардинского района. Самая большая комната отведена под гостиную, вторая — спальня, третья — общая. В доме имеются цветной телевизор, два радиоприемника, разнообразная мебель, холодильник, в каждой комнате на стенах ковры ручного производства, фарфоровый сервиз.

Квартира хлопкороба Кюбры Алневой также состоит из трех комнат с аналогичным разделением; имеются телевизор, стиральная, швейная машины, диван, кровати, сервант, шкаф, много постельных

принадлежностей, три больших ковра, два из которых висят на стенах, один — на диване.

В быту сельчан широко распространены также электроприборы. Характерно, что и пожилые члены семьи, в отличие от прошлого (когда они спали на полу), теперь пользуются диван-кроватями или кроватями.

В большинство районов за последние годы проведен газ, все селения электрофицированы. Несколько раз в год, особенно перед праздником весны (бахар байрамы), в домах проводят генеральную уборку: из комнат выносят всю одежду и ковры для чистки. Белят внутренние и наружные стены дома, моют окна, стирают, пол и потолок покрывают краской и т. д. Можно констатировать тот факт, что в отличие от прошлого по убранству и наличию предметов быта, сельские дома теперь почти не отличаются от городских. Разница заключается в том, что в сельском жилище наблюдается преобладание постельных принадлежностей, ковров и паласов, а также традиционной посуды.

В настоящее время дом сельского жителя состоит из жилых комнат (число их зависит от материального состояния хозяина, а также этажности) и служебных помещений, в некоторых районах объединенных в единый блок. В отдельных районах, особенно когда дом двухэтажный, служебные помещения находятся во дворе, вне жилого дома (Апшерон, Нахичеванская АССР, Нагорный Карабах и др.). В комплексе жилого дома входит ряд служебно-бытовых помещений: дехлиз, кухня, чурек эви (или чурек дамы) — кладовая для хранения лаваша (один из видов местного хлеба) и других продуктов зимой [5], одун дамы (помещение для хранения дров и другого топлива), тендирхана (помещение для выпечки хлеба в тендире) [6].

До революции дома богатых азербайджанцев состояли из гостиной, жилой комнаты главы семьи, комнаты для матери и отца, комнаты для старшего сына, комнаты для старшей дочери и др. Эта традиция теперь не сохраняется. Только в некоторых семьях, особенно среди интеллигенции, для детей школьного возраста выделяется отдельная комната для занятий.

В прошлом в комплекс дома входила так называемая зимняя комната, где в некоторых зонах в зимнее время сооружали кюрсю (печь).

В зависимости от размера, формы дворового (усадебного) участка жилые комплексы располагаются линейно, Г-, П- и Т-образно, по квадратному и прямолинейному плану.

Формы и конструкции крыш идентичны с дореволюционными. В настоящее время преобладают железная и шиферная двухскатная или четырехскатная кровля (последняя в прошлом была широко распространена главным образом в Шеки-Закатальской зоне).

В некоторых районах дома строятся на высоком фундаменте (сэкили, кюрсулу ев). Учитывая непосредственную связь жилой комнаты с двором (или усадьбой), наличие во дворе служебных помещений, санитарного узла, огорода, можно отметить, что такие дома создают удобства для хозяйки, которая в летнее время всю домашнюю работу производит во дворе. Здесь же проходит и досуг членов семьи.

Такие дома строят из обожженного кирпича или булыжника

(особенно цокольную часть), что в значительной степени способствует предохранению зданий от сырости и быстрого разрушения.

Веранда характерна как для традиционного, так и для современного народного жилища Азербайджана, но размер ее меняется в зависимости от климатических условий. Если в низменных районах веранды (эйваны) строятся более широкими (часто застекленными) и с обеих сторон дома (парадной и дворовой), то в предгорных районах они встречаются только с солнечной стороны. Здесь обычно летом принимают пищу или отдыхают. Веранда, обращенная во двор, имеет хозяйственное назначение, здесь летом готовят еду, ведут домашнее хозяйство и т. д. Таким образом, эйваны Азербайджана имеют не только бытовое, но и хозяйственное значение; они используются как летнее помещение для защиты от солнца и дождей. Кроме того, они создают двухстороннюю ориентацию дома.

Как в старых, так и новых домах, встречаются балконы, поддерживаемые выступающими балками междуэтажных перекрытий. В большей части балконов подбалка не имеет опоры. Строятся они во всю длину фасада, бывают различной ширины. Балконы также являются, по существу, частью жилой площади, позволяющей жителям 4—6 месяцев находиться на воздухе.

В зависимости от величины дома в нем обычно бывает 2—3 окна. Они располагаются на высоте 40—50 см от пола, что объясняется спецификой домашнего быта: некоторые крестьяне иногда, не пользуясь столом и стульями, по привычке отдыхают и обедают на полу, на разостланных паласах и коврах. При такой специфике быта целесообразно устраивать низкие окна. Размеры окон различны. Подоконники и рамы — деревянные. Окна в новых домах обращены не только во двор, но и на улицу, а двери комнат на балкон или галерею. Привлекает внимание тот факт, что повсеместно в республике сохраняется традиция изолированности жилых комнат друг от друга и всех комнат от гостиной.

В низменных, особенно хлопководческих и садоводческих районах, в связи с повышенным благосостоянием и наличием железнодорожных линий и шоссе дорог имеется возможность широко применять для настила полов доски. Однако несмотря на это, даже в новых домах, построенных за последние 10—15 лет, еще встречаются полы, залитые известью с песком или алебастром (Нахичеванская зона).

В настоящее время очаг утратил свое былое значение. Зимой дома отапливаются при помощи железных печей и пилэтэ, труба их выводится через дымоход. Пилэтэ складывается из обожженного кирпича. Размеры ее примерно 80×40×30. Топливом везде служат дрова [7]. Обычно очаг мало давал тепла, поэтому членам семьи приходилось даже в помещении носить верхнюю одежду. В настоящее время при помощи железных печей и пилэтэ в комнате поддерживается постоянная температура. Широкое применение в быту многих сельских жителей получили природный газ и соляные печи.

В настоящее время во всех районах республики ведется интенсивное жилищное строительство. Значительные работы проводятся и по благоустройству населенных пунктов: строятся водопроводы, каналы, артезианские колодцы, получившие особое распространение в

Карабахской и Мильской степях. За период с 1946 по 1963 гг. в селах Азербайджана соорудили 191 тыс. жилых домов [8, 157—158].

Во многих селах созданы строительные бригады, состоящие из искусных мастеров строительного дела.

Народными мастерами и ныне придается важное значение ориентации по странам света, а также по направлению господствующих ветров. Лучшей ориентацией считается южная, восточная и юго-восточная, причем в этих направлениях стараются ориентировать как селение в целом, так и отдельные постройки. Дом, обращенный жилищными помещениями на север или запад, можно встретить лишь как исключение. Глухая стена дома почти всегда обращена к северу или западу. Дом располагается обычно около главных ворот, выходящих на улицу, но некоторые расположены и в глубине двора.

Высота жилых комнат второго этажа достигает более 3 м, что не встречалось раньше. Площадь комнат в настоящее время чаще всего не превышает 16—20 кв. м, но в новых домах встречаются и комнаты превышающие 35—40 кв. м (Западная зона).

Связь между этажами осуществляется с помощью наружных лестниц, расположенных как в пределах галерей, так и вне ее.

Традиционная сельская архитектура и внутреннее убранство народного жилища постепенно теряют свой первоначальный, т. е. традиционный вид. Многие сельские постройки не только видоизменялись, но и потеряли свое практическое значение. Утратили свое значение и старые общественные и производственные сооружения — кузнечные мастерские, мельницы, саманлыг, гумно (хырман), амбары, сарай и т. д. Все это связано с историческим процессом, происходящим в азербайджанской деревне в связи с бурным развитием сельскохозяйственного производства и интенсивным ростом культурной и духовной жизни. При изменившихся условиях жизни старое народное жилище и веками складывавшийся быт значительно потеряли свое практическое значение и отошли в область прошлого. В новой же архитектуре и быте сельского населения мало сохранилось от традиционного прошлого. Новые жилые дома колхозников и совхозных рабочих, дома культуры, библиотеки, клубы и всевозможные производственные сооружения строятся по современным проектам, разработанным архитекторами с учетом новейших достижений в этой области. Ввиду этого традиционная архитектура и быт быстро исчезают. Современной архитектуре, на наш взгляд, необходимо развиваться на основе традиционной народной архитектуры, опираясь на ее многовековой опыт и полезные традиции в области создания более удобного жилища.

Безусловно, что в народном жилище азербайджанцев сконцентрированы лучшие навыки и традиции строительной культуры многих веков. Пережив столетия, они совершенствовались в деталях, развивались с учетом предшествующего опыта и передавались из поколения в поколение. Многие из них и теперь не утратили своего значения: южная или юго-восточная ориентация жилищ, рациональное использование и выбор местности для строительства, учет климатических особенностей зоны, техника устройства крыш, эйванов, навесных балконов, способы подготовки лесных материалов, некоторые черты убранства жилищ и др.

В послевоенные годы развернулась большая работа по составлению проектов нового сельского жилища, которые не получили широкого применения в практике индивидуального домостроительства на селе. Причина такого явления заключается, на наш взгляд, в том, что проектные организации республики в большинстве случаев не учли новые бытовые, хозяйственные и духовные запросы сельских жителей. Здесь необходимо всесторонне исследовать наследие прошлого в домостроительстве, учитывать все то прогрессивное, что существует в традиционном народном жилище.

Примечания

¹ См.: Земельный кодекс Азербайджанской ССР. — Баку, 1925, п. 125, 128—129, 176.

² Алекперов А. Секция истории материальной культуры за первый год работы: Тр. АзФАН, т. XXI. Сер. истор.—Баку, 1936.

³ Авдеев Г. М. Современная Мугань.—Баку, 1925.

⁴ Варганетов А. С. Очерк жилищ и строительных калров Нагорного Карабаха (материалы поездки в Карабах летом 1933 г.): Тр. АзФАН, т. XXV. Сер. истор.—Баку, 1936.

⁵ В некоторых районах Азербайджана, в частности в Кубатлы-Зангеланской зоне, Нахичеванской АССР и теперь лаваш выпекается на месяц и более. В этом же помещении хранилось консервированное мясо, топленое масло, сыр, фрукты в свежем виде, маринованные овощи и фрукты в кувшинах, сушеная зелень и т. д.

⁶ В Нагорной части Кубинского района (среди народов шахдагской группы) тендиры в старых домах находятся пока внутри жилого помещения.

⁷ В некоторых зонах в качестве топлива употребляется кизак (Нахичеванская, Кубатлы-Зангеланская).

⁸ Народное хозяйство Азербайджанской ССР: Стат. сб. — Баку, 1965.

И. А. Гулијев, Е. Ә. Кәримов

СОВЕТ НАКИМИЈАТИ ИЛЛЭРИНДЭ АЗЭРБАЙДЖАНЛЫЛАРЫН ЈАШАЈЫШ ЕВЛЭРИНДЭ ОЛАН ДЭЈИШКЛИКЛЭРИН БЭ'ЗИ ЕТНОГРАФИК АСПЕКТЛЭРИНЭ ДАИР

Мәгалә Азәрбајҹанда Совет һакимијәти илләриндә халҹ јашајыш евләринин сахланма дәрәҹәсинә вә план гурулушларынын дәјишилмәсинә һәср едилмишдир. Совет һакимијәтинин илк илләриндән башлајарағ күтләви јашајыш евләринин тикилмәси илә әлағәдар, ән'әнәви јашајыш евләринин әксәријјәти јардымчы вә ја тәсәррүфат биналарына чеврилир.

Истәр ән'әнәви вә истәрсә дә јени евләрин дахили саһманында да бәјүк дәјишкликләр бәни верир. Мәгаләдә кәндлә јанашы шаһәр евләринә дә диггәт верилир.

в) конкрет елмләрин наилијјәтләринин ријәзијјат гаршысында јени

Үмүмелми анлајышлары гәбул едән мүәллифләр ичәрисиндә дә он-
ларын маһијјәти вә тә'сир даирәсинин изаһында ваһид фикир јохдур, бу
анлајышларын үмумилик дәрәчәси вә тә'сир шәранти мүхтәлиф чүр
баша дүшүлүр. Б. В. Бирјуков үмүмелми анлајыш дедикдә «...бир сыра
елмләрдә тәтбиг едилән» анлајышлары баша дүшүр⁸. Готта көрә исә

«... жалпыз табият һадисәләринә тәтбиг едилән, лакни чәмијјәт һаггында-
кы елмләрдә вә идракда мәһсуллар ишләмәјән категоријалары үмүмелми
һесаб етмәк олмәз.»⁹ «Үмүмелми анлајышлар бир чох хусуси елмләрдә
истиһадә едилмәләри мәһасында ән үмүми олсалар да, ејни заманда өз
спесиһик хусусијјәтләринә көрә фәлсәфи категоријалардан әһәмијјәтли
дәрәчәдә фәрғләнирләр»¹⁰. Д. И. Дубровски вә В. В. Вержбитски исә
үмүмелми анлајышлара истиснасыз олараг бүтүн елмләрдә истиһадә
едилән анлајышлары аид едирләр.¹¹ Бир-бириндән аз-чох дәрәчәдә фәрғ-
ләнән бу чүр фикирләри садаламаг мәсәләнин мәғзинин анлашылмасын-
да һеч бир ајдынлыг јаратмадығындан сөјләниләнләрлә кифәјәтләнәрәх
онлары тәһлил едәк.

Кәтирдиймиз гәбилдән олан фикирләрин мүғәјисәси көстәрир ки,
мүһәһисә предметли характердән даһа чох «үмүми» анлајышына вери-
лән мүхтәлиф мәһалар әсасында апарылыр. Мүәллифләрдән бир гисми
үмүмелми анлајыш дедикдә, «бүтүн елмләрдә фәалијјәт көстәрән» ан-
лајышлары баша дүшүрләр. Мәсәләјә бу чүр мүнәсибәтлә разылашмаг
олмәз, чүнки әслиндә бурада «үмүми» вә «ән үмүми» анлајышлары ејни-
ләшдирилыр. Ән үмүми анлајышы нә заманча, нә дә мәканча фәалијјәт
шәранти мәһдуд олмајән ганун вә категоријалары иһадә едир ки, бун-
лара да биз фәлсәфи ганун вә категоријалар дејирик. Дикәр мүәллиф-
ләр үмүмелми анлајыш дедикдә, «бир сыра елмләрдә фәалијјәт көстәрән»
анлајышлары баша дүшүрләр. Бурада да бир гејри-мүәјјәнлик дујулу-
р. «Бир сыра» елмләр дедикдә һансы елмләр нәзәрдә тутулу-
р, бу елмләр бир-бирилә нечә әлағә вә мүнәсибәтдәдир? вә с. суаллара чаваб јохдур.

Үмүмелми анлајыш дедикдә ики вә даһа чох елмдә фәалијјәт көстә-
рән анлајышлар баша дүшүлмәлидир. Онларын фәалијјәтини шәртлән-
дирән ики мүһүм амил вардыр: елмләрин интегрәсијасы вә бу әсасда да
елми билијин синтези. Һәм елмләрин интегрәсијасы, һәм дә елми били-
јин синтези ики әсасда баш верән просесләрдир: мүхтәлиф елмләрин
предметләриндә ортаја чыхан үмүмеликләр вә бу зәминдә дә мүхтәлиф
елмләрдә истиһадә едилән үмүмелми методларын јаранмасы, тәкмилләш-
мәси вә тәтбиги. Өз нөвбәсиндә үмүмелми метод вә нәзәријјәләрин јә-
ранмасы да үмүмелми методларын формалашмасы вә фәалијјәтини шәрт-
ләндирир, чүнки бу нәзәријјә вә методлар үмүмелми анлајышлар вәси-
тәсилә иһадә олунурлар.

Хусусенелми, үмүмелми вә ән үмүми анлајышларын (фәлсәфи кате-
горијаларын) нисбәти мәсәләсинин һәллиндә мүһүм методоложи әсас
ролуна В. И. Ленинин тәк, хусуси вә үмүминин диалектикасы һаггында-
кы мәһһур мүддәасы ојнамалыдыр. В. И. Ленин јазыр: «...Әксикләр
(ајрыча үмүмијә әксдир) ејнијјәт тәшкил едир: ајрыча үмүмијә доғру
апаран әлағәдән башга бир һалда мөвчуд дејилдир. Үмүми жалпыз ајры-
чада, ајрычанын вәситәсилә мөвчуддур. Һәр бир ајрыча (бу вә ја башга
тәрздә) үмүмидир. Һәр бир үмүми ајрычанын (һиссәчији вә ја тәрәфи,
јахуд маһијјәти) дидир. Һәр бир үмүми бүтүн ајры-ајры предметләри жал-
пыз тәғрибән әһатә едир. Һәр бир ајрыча үмүмијә натамам даһил олур
вә и. а. вә и. а. Һәр бир ајрыча башга нөв ајрычаларда (шејләрлә, тәза-
һүрләрлә, просесләрлә) минләрлә кечидләр вәситәсилә әлағәдардыр вә
и. а. Артыг бурада зәрурәтин, табиятин объектив әлағәсинин етс үнсүр-
ләри, анлајышынын рүшејмләри вардыр.»¹²

Кәтирдиймиз мүддәа бахымындан ријәзи анлајышларын табияти-

нә нәзәр салаг. Ријәзи билијин өзүнүн табиятиндә олан үмүмелик ри-
јәзи анлајышларын һәчминә вә мәзмунуна чидди тәһсир көстәрир вә он-
ларын да үмүмилијини кетдикчә дәринләшдирир вә кенишләндирир.
Дикәр елмләрин ријәзиләшмәси, јәһни ријәзијјәтин башга билик сәһәлә-
ринә нүфуз етмәси сәјәсиндә ријәзи анлајышларын фәалијјәт даирәси
кенишләнир, ријәзи методлар башга сәһәләрә дә тәтбиг едилир. Ријәзи-
јјәтин «функција», «диференсиал», «интеграл», «чохлуғ» вә с. кими үмү-
ми анлајышлары халис ријәзи сәһәләр олан диференсиал вә интеграл
һесабы, ријәзи анализ, һәндәсә вә с. јанашы физика, механика, биолоки-
ја, игтисадијјат, соснолокија вә башга сәһәләрдә дә мүвәфғәијјәтлә ис-
тиһадә едилир. Демәли, бу гәбилдән олан ријәзи анлајышлар һәм ријә-
зијјатдахили (ријәзи билик чәрчивәсиндә), һәм дә ријәзијјатхаричи
(ријәзи биликдән кәнарда) үмүмилијә маликдир. Доғрудан да, ријәзи
анлајышларын формалашмасы вә инкишаф мәрһәләләринә нәзәр салсаг
көрәрик ки, онлар биринчи нөвбәдә мәһз ријәзи нәзәријјәләр чәрчивә-
синдә үмүмилијә малик олур, сонра исә дикәр елмләрә тәтбиг олунма дәр-
рәчәсиндән асылы олараг ријәзијјатхаричи үмүмелик кәсб едирләр. Би-
ринчи мәрһәләдә үмүми ән үмүмидән жалпыз үмүмелик дәрәчәсинә көрә
фәрғләнирсә, икинчидә һәм үмүмелик дәрәчәсинә көрә, һәм дә һәчминә,
бәзән исә анлајыш мәзмуну илә предмет мәзмуну (анлајышын идеализә
олунмуш мәзмуну илә онун бу вә ја дикәр мәрһәләдәки конкрет мәзмуну
арасында) арасында јаранмыш зиддијјәтә көрә фәрғләнирләр. Мәсәлән,
диференсиал анлајышы ән әввәл диференсиал вә интеграл һесабы
чәрчивәсиндә, сонраки инкишафда ријәзи билик чәрчивәсиндә үмүмили-
јә малик олмуш, ријәзијјәтин дикәр елмләр сәһәсинә нүфуз етмәси нә-
тичәсиндә үмүмелми характер алмышдыр. Ријәзи билик даһилиндә ди-
фенсиал анлајышынын үмүмилији илә бу анлајышын ријәзијјатдан
кәнар үмүмилији арасындакы фәрғли чәһәт ондан ибарәтдир ки, бирин-
чи үмүмелик тәкчә анлајышын предмет мәзмунуну әһатә етдији һалда,
икинчи үмүмелик онун һәм предмет, һәм дә анлајыш мәзмунуну әһатә
етмәклә фәлсәфи характер дашыыр.

Анлајышларын үмүмелик дәрәчәсинин мүәјјән едилмәси әсаслы су-
рәтдә идрәк объектинин сечилмәсиндән, онун конкретлијиндән асылы-
дыр. Идрәк объектинин дәјишмәсиндән асылы олараг анлајышларын
үмүмелик дәрәчәси дә дәјишир. Мәһз буна көрә дә үмүмелми анлајыш-
ларын үмүмилији дәјишкән, мүтәһәррик вә динамикдир. Диалектик ма-
териализмин категоријалары исә объектин һәчминдән, шәрантдән асылы
олмајараг һәмишә вә һәр јердә ән үмүмидирләр, јәһни онларын фәали-
јјәти һәм мәканча, һәм заманча гејри-мәһдуддур.

Ф. Енkelс гануналарын идрәк мәнтигиндән бәһс едәркән јазыр ки,
бу просесдә тәфәккүр тәкчә мұһакимәләрдән хусуси мұһакимәләрә, ора-
дан да үмүми мұһакимәләрә јүксәлир. Бу сәвијјәдә табиятин мүтләғ вә
үмүми гануналары кәшф едилир. Фикри давам етидирәк мәнтиги сонә
чатдырсаг сөјләмәлијик ки, кәшф едилмиш үмүми гануналардан тәфәккүр
ән үмүми, фәлсәфи гануналарын кәшфинә јүксәлир. Хусуси, үмүми вә ән
үмүми анлајышларын нисбәти дә ејни чүрдүр. Бурада да тәфәккүр јүк-
сәлмә просесиндәдир, демәли, хусуси елми анлајышларда баш верән мәз-
мун вә методоложи дәјишкәликләр онларын үмүмелми сәвијјәјә јүксәл-
мәсинин әсасыны тәшкил едир. Үмүмелми анлајышлар да мүәјјән сәвиј-
јәдән сонра фәлсәфи категоријалар сәвијјәсинә јүксәлә биләр. «Үмүм-
елми анлајыш фәлсәфи категоријаја о һалда чеврилә билир ки, бир тә-

В. Г. АХМЕДОВА

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ КАК ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ

Проблема информации в человеческом обществе, социальной информации в частности, является актуальной и малоразработанной. Последнее скорее всего связано с ее многоаспектностью, с одной стороны, и проникновением информационности во все без исключения сферы жизни современного общества — с другой. Особое значение приобретает социальная информация в процессе философского осмысления нового этапа развития советского общества — совершенствования развитого социализма, концепция которого была разработана на основе выводов XXVI съезда КПСС на ноябрьском (1982 г.) и июньском (1983 г.). Пленумах ЦК КПСС, дополнена и усовершенствована в последующих партийных документах и выступлениях руководителей партии и государства.

Общество зрелого социализма является закономерным этапом в становлении и развитии коммунистической общественно-экономической формации. Все протекающие в нем процессы носят диалектически противоречивый характер и, следовательно, возрастает значение научного осмысления всех этих социальных явлений. Темпы общественного прогресса при социализме все больше зависят от интеллектуального потенциала общества, от развития науки. Социализм и наука неразделимы, и в коммунистическом строительстве роль науки все время возрастает. Только социализм сделал возможным использование науки в интересах всего народа. С другой стороны, только опираясь на новейшие достижения науки о природе и обществе, можно успешно строить социализм и коммунизм.

В статье мы делаем попытку рассмотреть общественные науки как один из основных источников социальной информации и проанализировать причины и степень важности данного явления.

В связи с этим необходимо определить объем понятий «социальная информация» и «общественные науки» и выявить их взаимосвязь.

Надо сказать, что все еще не существует единого общепринятого определения понятия социальной информации. Некоторые авторы считают социальной информацией знания об общественных процессах и закономерностях, а чаще — лишь о фактах. Другие связывают социальную информацию с сознанием, с логическим мышлением. Однако В. Г. Афанасьев и А. Д. Урсул говорят о нетождественности понятий «социальная информация», «мышление», «знание». Понятие «социальная информация» (мышления, знания. — В. А.) лишь аспект, связанный прежде всего с передачей и преобразованием знания в обществе» [1, 64]. «Социальная информация», — подчеркивает Г. Т. Журавлев, — связана с общественной деятельностью человека по преобразованию внешнего мира, общественных отношений и самого себя, включая сознание» [2, 39]. Учитывая это, В. Г. Афанасьев

⁴ Штофф В. А. О статусе общенаучных понятий. — В кн.: Проблемы диалектики... с. 25.

⁵ Гуцин А. Д. Интеграционные процессы в науке (вместо предисловия). — В кн.: Проблемы диалектики... с. 7.

⁶ Гришкин И. И. Общенаучные понятия и их роль в преподавании материалистической диалектики. — В кн.: Проблемы диалектики и вопросы методологии ее преподавания в высшей школе. Л., 1978, с. 73.

⁷ Готт В. С., Семенов Э. П., Урсул А. Д. Становление общенаучных понятий и их соотношение с категориями материалистической диалектики. — В кн.: Проблемы диалектики... с. 17.

⁸ Бирюков Б. В. Кибернетика и методология науки. — М., 1974, с. 202.

⁹ Готт В. С., Семенов Э. П., Урсул А. Д. Становление общенаучных понятий и их соотношение с категориями материалистической диалектики. — В кн.: Проблемы диалектики... с. 18.

¹⁰ Шаисламов Ш. А. Общенаучные понятия и их роль в развитии категорий диалектики. — В кн.: Диалектика и современное научное познание. Ташкент, 1983, с. 169.

¹¹ Дубровский Д. И., Вержбицкий В. В. Категория информации. — Философские науки, 1976, № 1, с. 149.

¹² Ленин В. И. Эсэрлєринин там куллийжаты, 29-чу чилд. 1981, с. 336—339.

¹³ Шаисламов Ш. А. Общенаучные понятия и их роль в развитии категорий диалектики, с. 172.

¹⁴ Жєнə орада, с. 172—173.

Н. З. Гусейнов, Дж. Т. Ахмедли

К ГНОСЕОЛОГИЧЕСКОМУ СТАТУСУ ОБЩЕНАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ

В статье критически разбирается современный статус общенаучных понятий. Выдвигается мысль о том, что общенаучные понятия определяются посредством их отношения к понятию «общего». Как отмечается в статье, под общенаучными понимаются понятия, применяемые в двух и более науках.

Соотношение частнонаучных и общенаучных понятий философских категорий, а также их диалектика рассматриваются как диалектика отдельного, особенного, общего и всеобщего.

В статье наряду с методологическим и теоретическим значением общенаучных понятий, рассматриваются также их гносеологические функции.

и А. Д. Урсул трактуют понятие «социальная информация» как «аспект и результат отражения обществом как самой социальной формы движения материи, так и всех других форм в той мере, в какой они используются обществом, вовлечены в орбиту общественной жизни» [1, 64].

Хотя углубленное познание природы социальной информации только начинается и каждая из вышеприведенных концепций имеет право на существование, определение понятия «социальная информация», которое дается А. Д. Урсолом, по нашему мнению, можно считать наиболее адекватным современному уровню знания об этом явлении. «Информация, получаемая и используемая людьми в различных сферах деятельности, является социальной по своей природе, ибо ее движение формируется и направляется обществом... Как только информация попадает в сферу деятельности человека и используется им, она становится социальной по своей природе. Социальная информация является высшим, наиболее сложным и многообразным видом среди всех других видов информации, неотъемлемым свойством и специфической чертой социальной формы движения материи» [3, 194].

Предметом общественных наук в широком смысле слова является общество, человеческая действительность, создаваемая деятельностью людей. Вся эта деятельность в той или иной форме, прямо или косвенно отражается в сознании людей, познается ими, ибо люди не могут жить и действовать в обществе, не создавая о нем определенных представлений. Научное знание об обществе является высшей формой социального знания, так как общественные науки способны относительно адекватно отразить не только внешнюю форму, но и внутреннюю сторону социальной реальности, не только явления, но и сущность, не только эмпирическую последовательность событий, но и находящуюся за ним закономерность. Эта способность отражает человеческую действительность, создаваемую деятельностью людей, делает общественные науки одним из основных источников социальной информации.

Сама природа социалистических производственных отношений, основой которых является общественная собственность на средства производства, обуславливает необходимость сознательного использования законов общественного развития. В связи с этим цели, стоящие перед общественными науками в нашей стране, сложны и многогранны.

Еще В. И. Ленин говорил о том, что идея стихийности чужда марксизму и социализму. Это положение и определило качественно новую роль общественных наук в обществе развитого социализма. Значение этих наук прежде всего в том, что они открывают законы развития социалистического общества и тем самым способствуют формированию научно обоснованной политики как в области производства, так и в области формирования нового человека. Общественные науки играют важную роль в реализации программных целей нашей партии в области формирования коммунистического сознания людей. Эти цели — воспитание всех трудящихся в духе высокой идейности и преданности социалистической Родине, делу коммунизма, коммунистического отношения к труду и общественной собственности, и гармоническое развитие личности, создание подлинного богатства духовной культуры.

ЦК КПСС ставил перед общественными науками важнейшую задачу — вооружать советский народ, каждое новое поколение непобедимым оружием исторической правды, глубоким пониманием законов и перспектив общественного развития, опираясь на незыблемую основу марксистско-ленинского учения. Общественные науки призваны сыграть решающую роль в становлении комплексного подхода к постановке всего дела воспитания. «Выполняя завет великого Ленина, партия сочетает глубокое, сознательное изучение широкими массами марксистско-ленинской теории с воспитанием наших людей в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма, коммунистического отношения к труду, общественной активности, высоких нравственных качеств у каждого гражданина СССР» [4, 3—4].

Улучшение идеологической политико-воспитательной работы неразрывно связано с усилением мировоззренческой, идейно-воспитательной роли общественных наук. Наука должна ориентироваться на усиление связи теории с практикой, идейно-воспитательной работы с жизнью, проявлять неустанную заботу о дальнейшем творческом развитии общественнознания, расширении фронта исследований и научных разработок ключевых проблем.

Общественные науки имеют непосредственное отношение к решению проблемы научного управления всеми социально-нравственными процессами. Их теоретические разработки и рекомендации могут сыграть полезную роль в значительном повышении идейно-воспитательной работы.

Являясь источником социальной информации, общественные науки существенно расширяют применение всех своих накопленных научных богатств. Их задачей становится вооружение субъективного фактора для принятия им точных и правильных решений по возникающим проблемам во всех областях социальной жизни. Осведомляющую общетеоретическую информацию, полученную от общественных наук в свою очередь необходимо преобразовывать в конкретно-прикладную теорию, чтобы в конечном счете она могла помочь модернизации различных социальных структур. Рассматривая общественные науки как источник социальной информации, можно предъявить новые требования к развитию и совершенствованию самих общественных наук. В конечном счете они должны обеспечивать приток необходимой и достаточной информации для преобразований, соответствующих требованиям новых условий.

Именно на основе содержащейся в общественных науках информации они вырабатывают научную картину состояния и развития социальных процессов, формируют новые важные проблемы развития. Они в какой-то степени должны программировать развитие социалистического общества и создавать научно обоснованные модели будущего развития производства, быта, культуры, всей общественной жизни. Их информационная функция тесно связана с вопросом усовершенствования прогнозирования общественного развития. Для выполнения этих функций общественные науки сами должны непрерывно развиваться, обогащаться новыми теоретическими выводами, на основе богатого материала, который им предоставляет статистика, конкретные социологические исследования, социальные эксперимен-

ты, непосредственное изучение жизни, разработка и улучшение социальных моделей и т. д. [5, 177—210].

Некоторые авторы условно подразделяют информацию, которая аккумулируется в общественных науках на два потока: научную и оценочную. Первая выполняет функцию научного регулятора. Другая, оценочная, реализуется в морали, искусстве, культуре. Ее наиболее важная, отличительная особенность состоит в том, что отражая общественное бытие, она является системой тех или иных оценок сущности бытия, а также норм, правил, предписаний, с которыми люди должны согласовывать свои действия.

В сфере социального управления поток научной информации, которую несут общественные науки, используется для принятия руководящими органами общества (коммунистической партией, социалистическим государством) социально значимых решений, оценочная же информация служит совершенствованию политической и идейно-воспитательной работы, просвещению трудящихся масс, повышению уровня их компетентности. Она вооружает трудящихся научным мировоззрением, помогает ориентироваться в сложном лабиринте социальных событий, вооружает методом научного познания.

Роль оценочной информации, которая становится источником построения и реализации идейно-воспитательных моделей все время возрастает. И это не случайно. Основой этого фактора служит все более тесное взаимодействие политико-идеологической надстройки и социально-экономического фундамента. А следствием этого является возрастание роли моральных норм в качестве регуляторов реальной жизнедеятельности людей.

Но эти два потока информации не отгорожены друг от друга непроходимой стеной. Социальные процессы и явления представляют собой сложные динамические системы, элементы и свойства которых существуют в органической связи с целым и между собой. Поэтому научная и оценочная информация находится во взаимодействии и взаимосвязи. Методологией ее изучения может быть только комплексный подход, который явился бы отражением реальных связей и взаимодействий между различными сторонами общественной жизни и конкретными социальными явлениями.

Общественные науки, являясь источником социальной информации, несут не разрозненную информацию, а системную. Поэтому большое практическое и теоретическое значение имеет анализ реализации этой системности информации в самой социальной системе общества. Производство и воспроизводство социальной информации осуществляется как путем непосредственного отражения общественных отношений, природной действительности так и через определенные формы общения (документы), в которых сконцентрированы результаты отражения объективной действительности, но полученные совокупным общественным субъектом на протяжении истории. Системность информации, которую несут в своих документах общественные науки является отражением системности практики и системности логического мышления как высшего типа отражения социальной действительности. Ее применение связано с осознанной целесообразностью, присущей только социальному субъекту, который подвергает информацию системной переработке. Значение анализа

системности этой информации для человека как получателя и потребителя возрастает в связи с необходимостью совершенствования ориентировочного поведения для практического формирования активного отношения к явлениям окружающей действительности, для решения практических, теоретических задач управленческой деятельности [6, 175—177].

В этом аспекте приобретает большое значение идущий от кибернетики «системный подход» в науках об обществе. Такой подход вносит немаловажный вклад в реализацию требования «точности», «строгости» исследования. Он влечет за собой большую определенность используемых в гуманитарных науках понятий, введения различных количественных критериев, систематизации фактического материала, анализ объектов (или явлений), имеющих определенную историю, и наконец, выработку рациональных языков описания этих объектов [7, 87].

В этом плане особую важность приобретает тщательная разработка методологии общественных наук, интенсификация методологических функций всего комплекса философских наук, особенно исторического материализма, выделение фундаментальных категорий, служащих интегрирующим ядром развития общественно-экономической формации, развитый социализм, основное противоречие, всестороннее развитие личности, тип социалистической культуры и т. д.), и построение строгой категориальной системы для всех общественных наук как основного источника социальной информации.

Выработка понятийного аппарата, пригодного для описания объектов социального плана, дело очень сложное, поскольку современные точные и естественные науки развивались применительно к природным процессам. Однако уже сейчас в этих науках имеются термины и понятия, которые могут с успехом быть использованы в работе с социальной информацией. Не следует забывать, что методы и термины, заимствованные из естественных и точных наук, являются скорее вспомогательными инструментами, применяемыми для решения технических для данной общественной науки задач исследования. Самое главное в том, что вся социальная информация, которую несут общественные науки, имеет четко выраженную классовую направленность. Каждый класс стремится максимально использовать информацию в своих интересах. Отсюда вытекает необходимость партийного, классового анализа социальной информации.

В связи с этим возникает задача правильного определения научно-информационной деятельности, ее содержания и места в области общественных наук. Это имеет огромное теоретическое и практическое значение. Информационная деятельность вообще играет очень важную роль в науке, способствует существенному повышению ее эффективности. Это в полной мере можно отнести и к общественным наукам. Сейчас вообще нельзя говорить о какой-либо отрасли знания, не упоминая о состоянии информационной работы в данной отрасли.

Хорошо известно, что важной особенностью эпохи научно-технической революции является резкое ускорение темпов производства научной информации. Налицо сейчас явный конфликт между пото-

ками публикаций и возможностями ученого воспринять эту информацию с целью использования в своей работе. Обстановка осложняется тем, что в условиях непрерывно нарастающей общей лавины информации становится все труднее и труднее найти необходимые данные по конкретному вопросу: избыток информации диалектически дополняется информационным «голодом».

Ускорение общественного прогресса, связанное с ускорением научно-технической революции и необходимостью быстрее использования научных результатов в интересах развития народного хозяйства, повышение материального и духовного уровня жизни народа выдвигают на передний план вопрос о том, как повысить эффективность науки.

В практике научно-информационной деятельности обстоятельства сложились более благоприятно для точных и естественных наук. По всей видимости, в силу их специфической особенности лучше поддаваться представлению в более компактном виде. Источником информации точных и естественных наук может порой служить всего одна формула или цифра, выведенная на основе логических рассуждений целой монографии, а в общественных науках для ученого необходим весь труд целиком, потому что любой поворот мысли автора, любая его фраза может явиться отправной точкой для построения новой логической теории и новой, доселе неизвестной грани рассматриваемого явления. Информация в общественных науках долговечнее и очень часто тем ценнее, чем она «старше». Поэтому в информационной деятельности в области общественных наук еще очень много нерешенных проблем, которые существенно затрудняют представления в более компактном виде научных трудов обществоведов. Не случайно исследования в этой области находятся в самой начальной стадии.

Разработка социальной информации и создание адекватной теории с позиций марксизма-ленинизма представляют собой важную составную часть дальнейшего становления научной теории управления обществом и природой. Рассмотрение роли общественных наук, как источника социальной информации позволяет по-новому взглянуть на сами общественные науки и выявить их значение для современного познания. Усложнение общественной жизни и управление ею, превращение науки в непосредственную производительную силу ставят новые задачи перед учеными, изучающими формы и способы обмена знаниями между людьми и поколениями. Все это требует повышения скорости и точности этого обмена. От способов и методов обмена (как и от эффективности сохранения знаний в человеческом обществе) зависят не только прагматические и практические функции познания (например, регулятивные и управленческие), а также эффективность управления общественной жизнью, но и оптимальное функционирование самого процесса «производства» знаний в пределах науки и вне ее.

Примечания

- ¹ Афанасьев В. Г., Урсул А. Д. Социальная информация. (Некоторые методические аспекты). — «Вопр. философии», 1974, № 10.
- ² Журавлев Г. Т. Социальная информация и управление идеологическим процессом. — М., 1973.

³ Урсул А. Д. Проблемы информации в современной науке: Философские очерки. — М., 1975.

⁴ О дальнейшем улучшении идеологической политико-воспитательной работы: Постановление ЦК КПСС от 26 апреля 1979 г. — М., 1979.

⁵ Иотова Л. Ф. Управление обществом и социальная информация. — В кн.: Научное управление обществом. М., 1970.

⁶ Щербицкий Г. И. Системный характер информации. — Минск, 1978.

⁷ Украинцев Б. С. Марксистско-ленинская философия и методы общественных наук. — Вopr. философии 1974, № 7.

В. Г. Әһмәдова

ИЧТИМАИ ЕЛМЛЭР СОСИАЛ ИНФОРМАСИЯНЫН МЭНБЭЛЭРИНДЭН БИРИДИР

Мәгаләдә ичтимай елмәрин маһијәти, структуру вә онларын сәчијәви чәһәтләри шәрһ едилир. Бурада әсас диггәт марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнүн инсанларын мә'нәви аламиниң үксәлишинә дәрин вә һәртәрәfli тә'сиринин тәһлилинә, ингилаби нәзәријәнин чәмијјәтин инкишафындакы бөјүк сәфәрбәрәдичи, тәшкиләдичи вә дәјишдиричи ролунун тәһлилинә верилмишдир.

Мәгаләдә јеткин социализм дөврүндә чәмијјәтин игтисади, социал вә мәдәни һәјәтин-да баш верән дәјишкликләрлә әлағәдар олараг ичтимай елмәрин, биринчи нөвбәдә марксизм-ленинизм елминин ролунун сон дәрәчә артмасы вә онларын тә'сир даирәсинин әһәмијјәтли дәрәчәдә кенишләнмәси гејд едилир.

Мәгаләдә марксизм-ленинизм тә'лиминин Сов.ИКП XXV—XXVI гурулталары тәрәфиндән бөјүк јарадычылыгга инкишаф етдирилмәси фактик материаллар әсасында жүстәрилир.

АЗƏРБАЙҶАН БУРЖУА ИДЕОЛОКИЈАСЫ ВƏ
СОСИЛОКИЈАСЫНЫН ИДЕЈА-СИЈАСИ ИСТИГАМƏТИ

Империализм мэрхәләсиндә милли буржуазијанын идеолокијасы вә сосиолокијасы да формалашмагда иди. XIX әсрин 2-чи јарысында мү-тәрәгги рол ојнајан милли буржуазија XX әсрин әввәлләриндән, ингила-би мүбаризәнни башланмасы вә гүввәтләнмәсиндән сонра мүртәчә мөвгә-јә кечмишди. Бу, буржуа милләтчи зијалыларын тәблиғ етдикләри идео-локијада өзүнү ајдын көстәрди. Һәр васитә илә өз мәгсәдләрини һәја-та кечирмәјә чәһд едән Азәрбајчан буржуазијасы вә онун сосиологлары фәһлә синфи вә јохсул күтләләрин сијаси чәһәтдән ојанмасыны, ингила-би мүбаризәјә күтләви шәкилдә гошулмасыны истәмирдиләр. Лакин ич-тимаи һадисәләрин кедишиндә өз мәсләкләрини баша дүшмәјән буржуа идеолог вә сосиологлары бәзән белә бир мөвгәјин, сијасәтин зәифлијини, чүрүклүјүнү һисс едирдиләр. Милли буржуа идеолокијасыны кениш тәб-лиғ вә мүдафиә едән Әһмәдбәј Агајев бу зәифлији е'тираф едәрәк јазыр-ды: «Мән өзүмү елә бир тәбии зүлмәт кечәдә һисс едирәм ки, һәтта бил-мирәм ки, һараја кедирәм, јолум һарајадыр. Мән һиссијјатымла кор-ко-ранә кедир вә фикирләширәм ки, һәр дәгигә нәјә исә тохуначаг вә башы-мы дағыдачагам»¹. Азәрбајчан зәһмәткешләринин сосиал вә милли азад-лыг уғрундакы мүбаризәсинә рәһбәрлик етмәјә гадир олмајан милли бур-жуазија, зијалыларын тәрәггипәрвәр нүмајәндәләринә дә мәнфи мұна-сибәт бәсләјир вә халгын дин вә мөвһуматын тә'сирин алтындан чыхма-масына чалышырды.

Наким клерикал даирэлэрин, дин хадимлэринин халгын сијаси шүү-
рунун артмасына вэ савадланмасына гаршы апардыглары мұртәче си-
јасәтини Ү. Начыбәјов тәнгид еләрәк јазырды: «Мүсәлманлар мә'лумат-
112

Азербайжан эһмәткешләринин милли азадлыг һәрәкатында маһи-
јәтчә бир-биринә зидд ики чәрәіан—буржуа-либерал вә ингилаби-демок-
рат чәрәјанлары мөвчуд иди. Һәмин чәрәјанлар мүхтәлиф мејлли гол-
лара ајрылмышды. Азербайчанын кәләчәк дәвләт гурулушу, сијаси вә-
зијјәти вә ингилабын чәмијјәтә верәчәји јениликләр кими кәскин мәсә-
ләләрин һәллиндә либерал буюжуа-мүлкәдар даирәләринин мөвгеји һеч
дә ејнилик тәшкил етмирди. Сәнајә-тичарәт буржуазијасы вә онун идео-
логлары кадәт партијасынынын програмыны мүдафиә едирдиләр. Бу чә-
рәјанын идеја-сијаси истигамәтини Ә. М. Топчубашов, Әһмәдбәј Агајев,
М. Вәкилов вә б. мүәјјән едирдиләр. Онлар 17 октябр манифестиндән
сонра, ичтимаи-сијаси вә сосиал-игтисади мәсәләләр саһәсиндә сәләһи-
јәтли «өзүнүндарә» һуғуғлары верилмәснә вә федератив дәвләт гуру-
лушу јарадылмасына тәрәфдар чыхырдылар. Лакин бу, сијаси чәһәтчә
мүхтарийјәт әлдә етмәк тәләби јох, әсасән, мәдәни-маариф ишләри көрән
«дахили өзүнүндарәчилији» һәјата кечирмәк тәләби иди. Һ. З. Тағыјев,
М. Әсәдуллајев, М. Мухтаров, Һ. Ашуров вә б. милли буржуа нүмәјәндә-
ләри азербайжанлыларын синфи мүбаризәсиндән горхуја дүшәрәк чариз-
ми мүдафиә едир вә маариф ишләринин көрүлмәси мөвгејиндән чыхыш
едирдиләр. «Биз индики һөкүмәтә гаршы мүбаризә апармамалыыг, јени
гурулуш халгымыз үчүн даһа тәһлүкәлидир» дејәрәк мөвчуд сијаси гу-
рулушу мүдафиә едән милли-буржуа зијалылары һәм дә конститусијалы
монархија тәләбинә гаршы чыхырдылар.

Азербайжанын сәнаје-тичарәт буржуазиясы, буржуа-либерал даирәләри һәм азербайжанлыларын, һәм дә Россия мүсәлманларынын синфи мүбаризәсинә башчылыг етмәжә чәһд көстәрдиләр. 1905—1906-чы илләрдә Новгород вә Петербургда кечирилән Үмүмрусия мүсәлман гурултајына Ә. М. Топчубашов рәһбәрлик етмиш вә «Иттифаги мүслимин» тәшкилатынын низамнамәсини тәртиб етмишди. Азербайжан милли буржуазиясы вә онун идеолокијасынын маһијәти башланан ингилабда «өз» халгыны синфи мүбаризәдән чәкиндирмәк, мүсәлманлары «мүстәгил» бир милләт кими дин бајрагы алтында бирләшдирмәжә чалышмаг сја-сәтиндә өзүнү бир даһа көстәрмишди. Бу да өз нөвбәсиндә онларын милләтчи, панисламист тәбиәтини үзә чыхартмышды.

Халгын зəһмəткеш тəбəгəлəринин, фəһлə синфи, кəндли вə гəбəгчыл зиялыларын мəнафəјини мұдафиə едэн ингилабчы-демократлар «Молла Нəсрəддин» журналы əтрафында топлашымышдылар. Онлар Бакы пролетариатынын, Азəрбајчан кəндлилəринин синфи мұбаризəсинə тərəфдар чыхыр вə халгы милли-мүстəмлəкə зүлмүнə гаршы мұбаризəјə чағырдылар.

Мәһз бу дөврдә Ү. Начыбәјов јазырды ки, «Русијада азадлыг һәрәка-

ты һүчүм едәндән бәридир ки, бүтүн милләтләр бојуналарына кечмиш олан зәңчири-әсарәттин бошалдыгыны, билкүллијә тәхлис-чан етмәк үчүн вар гүввәт вә азадәлијин јакшылығыны көзәлчә анлајырлар»³. Бақы фәһлә синфийн ингилаби мүбаризәси капитализмә, чәмијјәт һаггында буржуазија идеолокијасына, керилији мұдафиә вә дини кениш тәблиғ едән руһаниләрә гаршы, пролетар күтләләринин бејнәлмиләл һәмрә'лији уғрунда апарылырды. Милли буржуа сосиологлары исә чоһмилләтли Бақы пролетариаты арасында дүшмәнчилик идејаларыны јаймагла тез-тез милли ғырғынлар төрәдир, халғын ингилаби мүбаризәсини дајандырмаға вә бунунла да чәһаләт вә мүтләғијәт гурулушуну мұдафиә етмәјә чалышырдылар.

Артыг, Азәрбајчан буржуазијасынын халғын елми-материалист дүн-јакөрүшүнүн формалашмасында мәнфи рол ојнајан дини идеолокија вә сосиолокијасынын маһијјәтини халг күтләләри дәрк етмишди. Азәрбајчан болшевикләри, ингилабчы-демократлар буржуа идеологларынын өз «әһалисинин мәнәфејини дејил, вахтыны кечирмиш һәјәт формаларыны, һаким синифләрин силки вәзијјәтини мұдафиә»⁴ етдијини көстәрирдиләр. Марксизми кениш тәблиғ едән Азәрбајчан болшевикләри ингилаб нәтичәсиндә гурулачаг јени чәмијјәт вә бу чәмијјәтин әсас сәрвәти олан инсанын формалашмасы, тәрбијәси илә бағлы олан идеоложи фәалијјәтләрини һаким синифләрә гаршы јөнәлтмишдиләр.

XX әсрин әввәлләриндә сосиал-игтисади, ичтимай-сијаси һадисәләрин гијмәтләндирилмәсиндә бир-бириндән кәскин сечилән болшевик, демократик вә буржуа мәтбуаты јаранмышды. Болшевик мәтбуат органлары өз сәһифәләриндә мүнтәзәм олараг фәһлә синфи вә јохсул күтләләрин синфи мәнәфејини мұдафиә едирдиләр. Онларын марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә дәриндән јијәләнмәси, буржуазија вә чаризмин милләтләр арасындакы әдавәти һаггында, пролетариатын бејнәлмиләл бирлијинин мөһкәмләндирилмәси вә с. сәһәсиндә јазылары дәрч олунмушду. Ики гоншу—ермәни вә Азәрбајчан халглары арасындакы гаршылығылы достлуг вә јардым һаггында болшевикләр јазырдылар: «Рус падшаһы ермәни килсәләринин һәр бир варидатыны вә вәғфәләрини зәбт едәндә јенә чәми мүсәлманлар ермәниләрлә һәмдәрд вә һәмчәм олдулар»⁵.

Бақы пролетариатынын бејнәлмиләл тәркибдә олмасы илә әлағәдар XX әсрин илк илләриндә «Гудок», «Бакински работни», «Дә'вәт-Гоч», «Призыв», «Бановри дзјан», «Рјадовој», «Тәкамүл», «Һүммәт», «Орер» вә с. гәзет вә журналлар бурахылырды. Бу да өз нөвбәсиндә халг күтләләринин сијаси шүүрунун инкишафына мүсбәт тәсир едирди. Һәммин илләрдә әсл халг мәтбуат органы кими чыхыш едән «Молла Нәсрәддин» журналы «...халғын дүшмәнләрини гамчылајыр, бүрократлары, мөвһуматчылары... гаранлығы кечмишин гајытмасыны көзләјән типләри ифша еләјирди». Азәрбајчан мүтәрәгги фикринин нүмајәндәләри «...Мүасир рус һәјәтинын тәләбләри әсасында Русијанын бүтүн вилајәтләринин мүсәлманларынын бирләшмәси һөкмән әруридир.»⁶ идејасыны кениш тәблиғ едән милли буржуа сосиологларыны кәскин тәнгид едирдиләр. Бақы фәһләләринин синфи дејүшләринә вә онларын бејнәлмиләлчилији гаршы буржуа органларындан тез-тез белә јазылара раст кәлирик: «бүтүн мүсәлмәти өзләринә борч билир. Азәрбајчанын тәрәггипәрвәр зијалыларынын идеја-сијаси мүбаризәси буржуазијанын вә һаким синифләрин зијалылары тәрәфиндән тәнгидлә гаршыланырды. Лакин фәһлә синфини вә јох-

сул күтләләри мұдафиә едән тәрәггипәрвәр Азәрбајчан зијалылары вә марксистләри јакшы баша дүшүрдүләр ки, буржуазија һәр јердә вә һәр шејдә өз синфи мәнәфеләрини күдүр. Бунунла бәрәбәр, әкәр сәһбәт ичтимай инкишафын әсас просесләринин дәрк олунмасындан, сосиал тәрәггиги чатмаг јоллары вә васитәләриндән кедирсә, онда әсл тәрәггигија јабанчы синфин идеологларынын аз-чоһ бүтөв биткин инкишаф нәзәријјәси ирәли сүрмәјә габил олмадығы мүтләғ ортаја чыхмалыдыр.

Һәлә кечән әсрдән фәалијјәтә башлајан буржуа мәтбуат органлары «Һәјәт», «Иршад», «Тәрәгги», «Ачыг сөз», «Фүјүзат», «Јени Фүјүзат», «Сәда», «Шәләлә», «Каспи». «Баку» вә с. гәзет вә журналлардан ибарәт иди. Лакин Н. Нәриманов, М. Ә. Сабир, Ү. Нәчыбәјов, Ф. Көчәрли, С. М. Әфәндијев вә б. буржуа мәтбуат сәһифәләриндә өз тәнгиди јазылары илә чыхыш етмишдиләр. Буржуа идеолокијасыны кениш тәблиғ вә мұдафиә едән бу мәтбуат органларынын әсас идеја-сијаси истигамаәтини мүртәчә, буржуа-милләтчи фикирләр, истисмар чәмијјәтинә һагг газандырмаг чәһди тәшкил едирди. Ону да гејд етмәк ләзимдыр ки, буржуа мәтбуатынын өзү дә мүхтәлиф мәсләкләрә гүллүг едән группара ајрылмышды. Бунлардан «Каспи» гәзети чаризми мұдафиә едән орган кими фәалијјәт көстәрирди. «Фүјүзат», «Һәјәт», «Иршад», «Шәләлә» вә с. органлар исә өз идеја хәттини Гәрб вә Шәрглә мүјјән етмишди.

Марксизм-ленинизм тәлиминин Азәрбајчанда кениш јайылмасы ишиндә фәдакарлығы көстәрән Азәрбајчан болшевикләринин зәһмәткеш халг күтләләрини сосиализм, бејнәлмиләлчилик бајрағы алтына чәкдији тарихи бир шәраитдә буржуа сосиологлары милли вә дини мәсәләләри ирәли сүрмәклә јанашы мәтбуат органларында «сосиализм, ја насонализм?», «түркләшмәк, исламлашмаг, мүасирләшмәк», «милләт вә милләтчилик» мөвзуларыны кениш тәблиғ едирдиләр. Ә. Ағажев сосиализм идејаларына мәнфи мүнәсибәт бәсләјир вә иддиә едирди ки, куја ислам Шәргиндә сосиализм идејалары «јүз ил дејил, јүзләрчә илләр мүддәтиндә»⁸ баш тутан дејил. Буржуа мәтбуат органларында һаким синифләрин идеолокијасыны кениш шәрһ едән Ә. Һүсәјизадә, Ә. Ағажев, М. Ә. Рәсулзадә, Ә. М. Топчубашов, Ә. Камал, Х. Сәбрибәјзадә, Һ. Вәзирев кими буржуа зијалылары әксингилаби идејалар јайыр, милләтчилик, панисламизм, пантүркизм тәблиғаты апармагла јанашы, Азәрбајчан халғынын мүстәгиллијини инкар едир, гәдим тарихә малик олан халғымызын инкишаф јолуну тәһриф едир, онун азадлығы уғрундакы синфи дејүшләрини галәләр дәрч едирди, ислам бајрағыны јүксәкләрә галдырырдылар. Онларын јазыларында Азәрбајчан дилинә, әдәбијјәти, тарихинә, мэдәнијјәтинә, гадын азадлығы мәсәләләринә гаршы јөнәлдилмиш ифрат мүртәчә идејалар мүһүм јер тутурду. Түрк дили вә әдәбијјәтинын азәрбајчанчылар арасында јайылмасына кениш јер верир, милли дил, адәт вә ән'әнәләримизә јабанчы фикирләр шәрһ олунурду. XX әсрин илк илләриндә ичтимай-сијаси һадисәләрин кәскинләшдијини көрән буржуа хадими Ә. Һүсәјизадә јери кәлдикдә халғын синфи мүбаризәсини, ингилабы ганунаујгун бир һадисә кими көстәрир вә һәммин дөврү «ингилаб заманы» адландырырды. Өз синфи мәсләкинә садиг олан Ә. Һүсәјизадә башга идеологлар кими пролетариата, сосиал-демократијаја вә үмумијјәтлә милли-азадлығы һәрәкәти, сосиал-демократијаја вә үмумијјәтлә милли-азадлығы һәрәкәти мәнфи мүнәсибәт бәсләјирди. О, халг күтләләринин ингилаби һәрәкәти, сосиал-демократијаја вә үмумијјәтлә милли-азадлығы һәрәкәти гаршы јөнәлдилмиш јазыларында

«Ничат мөһәббәтдәдир» шүарыны ортаја атмышды. Бунунла о көстәрмәк истәјирди ки, куја инсанлар арасында мөһәббәт сәсиал конфликтләри һәлл едә биләр. һаким сәнифләрә гаршы мөбаризәни дајандырмаға, мүсәлманчылыға аид олмајан ишләрә гошулмамаға, истисмарчыларла јохсул күтләләр арасында барышыг, «мөһәббәт» јаратмаға чалышан Ә. Һүсәјизадә рәһбәрлик етдији журналын мәсләкини билдирәрәк јазырды ки, «Фүјүзат» журналынын тутдуғу јол «түрк һиссијаты илә мүтә-һәссис, ислам дини илә мүтәдәјјин вә Авропа мәдәнијјәти-һазирәси илә мүтәмәддин олмагдыр»⁹. Үмүмијјәтлә, Ә. Һүсәјизадә ичтимаи-сијаси, мә-дәни, әдәби, елми-педагожи фәалијјәтиндә истәдијинә наил ола билмә-јиб 1910-чу илдә Түркияјә кетмишди Ә. Ағајев дә азербайчанлылар арасында дини идеолокијаны вә түркчүлүјү кениш тәблиғ едирди. Ич-тимаи тәрәгги проблемләринин һәллиндә бир әнкәл олан ислам динини мүдафиә етмәклә о, илди едирди ки, дин «һәр бир тајфанын, һәр бир милләтин тәрәгги вә тәалисинә ән әлә дәрәчәдә мүсаид вә мүвафиг-дир»¹⁰. Лакин халг күтләләри бу идеолокијанын тә'сиринә гапылмады. Буну көрән Ә. Ағајев дә 1909-чу илдә Түркияјә көчүб кетди.

XX әсрин әввәлләриндә Азербайчан милли буржуазиясынын идео-логлары вә сәсиологлары ислам, панисламизм вә пантүркизм тә'сиринә гапылараг Азербайчанда јени бир јол ахтармағы тәблиғ едирдиләр. Ә. Һүсәјизадә елми сәсиализм идејаларына гаршы чыхараг јазырды: «Биз өзүмүзә јени бир јол булуб, о јол илә кедәчәјиз. Бизим өзүмүзә мәх-сүс даһа лајиг, даһа шанлы бир вәзифәји-мүһәһидәмиз вардыр ки, о вә-зифә дә зүлмәти-ғәфләтдә булуан күллијјаты-авам арасында нури-маариф әкмәкдир»¹¹. Бунунла да о, азербайчанлыларын өз адәт-ән'әнәси, дили вә мәдәнијјәти әвәзинә, түрк дили мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын Азербайчанда кениш тәблиғ едилмәсинә чалышырды. Пантүркист Әһмәд Камал исә халгларын сәнифи мөбаризәсинә гаршы чыхмагла, милли ди-лимизә истәһза едәрәк билдирди ки, куја Азербайчан халгынын өз ди-ли, мәдәнијјәти јохдур. Белә чыхыр ки, азербайчанлылар арасында елм, маариф вә мәдәнијјәтин инкишафы анчаг Түркия илә әлағәдә олмалы-дыр. Татар буржуа сәсиологлары да Азербайчан зәһмәткешләринин һәр бир ишинә мүдахилә едир вә мүсәлманчылығы ортаја атараг бејнәлми-ләчилијә гаршы чыхырдылар. Һ. С. Ајвазов, С. Ибраһимов кими, сәсио-логлар көстәридиләр ки, «әғјар вә әчаиб» илә бирликдә һәрәкәт етмәк куја онлара әл вермәјир. Јә'ни ким олурса-олсун, јалныз мүсәлман әһли арасында олсун. Азербайчан болшевикләри вә мүтәрәгги зијалы хадимлә-ри буржуа зијалыларынын јеритдији белә мүртәчә идеја хәттини дәнмә-дән тәнгид етмиш вә јохсул зәһмәткеш күтләләри арасында марксизм-ленинизм даһа кениш јайылмасы ишини сүр'әтләндирмишләр.

Азербайчанын чәһаләтпәрәст, мүртәчә-клерикал голуну тәмсил едән хадимләр феодализм гурулушуну, ислам еһкамларыны, дини фанатизми мүдафиә едирдиләр. Онларын бу идејалары «Ислам сәсиализми»нин тә'-сиринә мә'руз галмышды. «Ислам сәсиализми» елми сәсиализмин әкси-нәдир. Ири буржуазија исламдан сәсиализмин ингилаби атеист маһијјә-ти әлејһинә истифадә едир, диггәти сәсиализмин ислам руһуна зидд ол-дуғуна јөнәлдирди. Хырда буржуазија нүмајәндәләри исә исламы сәсиа-лизмә уғулашдыраг, сәсиализм илә ислам арасындакы әсас фәрги јалныз аллаһа мүнәсибәтдә көрүрдүләр. В. И. Ленин бу һагда јазырды: «Сәсиализм дин демәкдир» мүддәасы бә'зиләри үчүн диндән сәсиализмә кечмәк, башгалары үчүн исә сәсиализмдән динә кечмәк формасыдыр»¹².

- 1 Каспи, 1905, № 13
- 2 *Үзејир һачыбајов*. Ордан-бурдан.—Бақы, 1981, с. 20.
- 3 *Үзејир һачыбајов*. Әсәрләри.—Бақы, 1968, 3-чү чилд, с. 136.
- 4 Каспи, 1906, № 221.
- 5 Дә'вәт-Ғоч, 1906, № 8.
- 6 Каспи, 1905, № 216.
- 7 Һәјат, 1905, № 36.
- 8 Тәрәгги, 1909, № 16.
- 9 Фүјүзат, 1907, № 23.
- 10 Иршад, 1906, № 218.
- 11 Фүјүзат, 1906, № 5.
- 12 Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјаты, 17-чи чилд, с. 457—458.

С. Г. Мусаев

ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ И СОЦИОЛОГИИ

В статье критикуется ряд направлений в решении общественных проблем на-чала XX века, в особенности идейно-политическое направление идеологов, высту-лавших защитниками господствующих клерикальных кругов.

Группировавшаяся вокруг буржуазной прессы национальная буржуазная ин-теллигенция, опираясь на самодержавие и местную буржуазию, при помощи исла-ма пыталась направить интересы азербайджанского народа под влияние турецких и иностранных империалистов и объявить идеи социализма болтовней.

Представители большевистской и демократической мысли, ведущие острую идейную борьбу с А. Гусейнзаде, А. Агаевым, М. Э. Расулзаде, А. М. Топчиба-шевым и другими, направляли классовую борьбу пролетариата и пропагандирова-ли марксистские идеи.

Последовательную борьбу с реакционной идейно-политической линией буржу-азной сәсиологии вели также группировавшиеся вокруг журнала «Молла Насрәт-дин» Дж. Мамедкулизаде, М. А. Сабир, У. Гаджибеков и др.

С. Я. ГУСЕИНОВ

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ НАРОДНЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОМЫСЛОВ

В культуре многонационального советского народа особое место занимают народные художественные промыслы. Традиции их исчисляются столетиями, они не только прошлое, но и живой сегодняшний день нашей культуры.

На июньском (1983 г.) Пленуме ЦК КПСС отмечалось: «Партия поддерживает все, что обогащает науку, культуру, помогает воспитанию трудящихся в духе норм и принципов развитого социализма. Она бережно, уважительно относится к талантам, к творческому поиску художника, не вмешиваясь в формы и стиль его работы» [1, 15]. Это относится и к народным художественным промыслам, изделия которых и в наши дни являются средством эстетического воспитания трудящихся.

В настоящее время одним из необходимых направлений всей деятельности по развитию народных художественных промыслов является теоретическое осмысление их насущных задач. Ныне проблемы народных промыслов далеко выходят за рамки чистого искусствознания и истории искусства. Они смыкаются с экономикой, что естественно для статуса народных промыслов как предприятий, а также с социологией и психологией. Поэтому в статье предпринята попытка исследования народных художественных промыслов в социологическом аспекте, что имеет принципиальное значение как для практической деятельности по сохранению и развитию народного искусства, так и для всемерного развития художественного творчества масс.

При изучении народных художественных промыслов прежде всего нужно ясно представить себе отношение других наук к исследуемому вопросу. Каждая наука при изучении этого вопроса исходит из своих специфических особенностей. С точки зрения социологического аспекта данного исследования проблема народных художественных промыслов рассматривается в социально-историческом плане как вид культурного творчества людей.

Важно, прежде всего, отметить, что народные художественные промыслы представляют собой составную часть народного художественного творчества. Поэтому представляется необходимым уточнить понятие «народное художественное творчество». Оно включает в себя: а) фольклор; б) организованную художественную самодеятельность; в) непрофессиональное, любительское художественное творчество. Все эти три вида тесно связаны между собой, однако каждый из них имеет свои особенности и специфику.

Народное художественное творчество появилось первоначально в форме фольклора. Являясь составной частью народного художе-

ственного творчества, художественные промыслы представляют собой особую форму народного искусства и длительное время в жизни различных народов они также являлись видом фольклора. Это объясняется тем, что в ранние периоды развития общества между профессиональным искусством и народным творчеством не было разделяющих граней, народное искусство являлось неразрывной составной частью повседневной жизнедеятельности населения.

Историческое развитие народного искусства обуславливается сменой одной общественно-экономической формации другой. В связи с развитием производительных сил и в результате общественного разделения труда народное искусство разделяется на две части: на народное творчество и профессиональное искусство, «...ибо *разделение труда* делает возможным — более того: действительным, — что духовная и материальная деятельность, наслаждение и труд, производство и потребление выпадают на долю различных индивидов» [2, 30—31].

Социализм осуществил коренные изменения в развитии народного художественного творчества. После Великой Октябрьской социалистической революции в результате бурного подъема социальной активности масс во всех сферах общественной жизни в стране появилась новая, невиданная ранее форма организации массового народного творчества — художественная самодеятельность.

Конечно, и в капиталистических странах при сословных клубах и благотворительных обществах существуют отдельные, сравнительно немногочисленные кружки и коллективы народного творчества. Это главным образом самодеятельные народные хоровые коллективы, этнографические и танцевальные ансамбли и т. д.

Однако принципиальные, качественные отличия народной художественной самодеятельности в социалистическом обществе состоят, на наш взгляд, в следующем:

1) народная художественная самодеятельность в СССР и других социалистических странах является подлинно массовой. В народной художественной самодеятельности участвуют все слои населения: дети, учащиеся, молодежь, трудящиеся предприятий города и деревни, домохозяйки и пенсионеры;

2) народная художественная самодеятельность при социализме организуется не отдельными благотворительными обществами и меценатами, а социалистическими государственными и общественными организациями, в первую очередь, — профессиональными союзами;

3) социалистическое общество обеспечивает научное методическое и методическое руководство всем развитием художественной самодеятельности через специальные государственные и профсоюзные дома творчества, методические кабинеты и т. д. Государственные и профсоюзные издательства выпускают в больших количествах методическую литературу для художественной самодеятельности, репертуарные сборники, издаются специальные журналы для обобщения опыта развития народного творчества («Клуб и художественная самодеятельность», «Культурно-просветительная работа» и др.);

4) государство предоставляет художественной самодеятельности сцены театров, Дворцов культуры, филармоний. Концерты таких кол-

лективов передаются по радио и телевидению, опыт художественной самодеятельности широко освещается в центральной и местной печати.

Народное самодеятельное творчество представляет собой яркое свидетельство творческого участия широких народных масс в духовном производстве, в умножении богатств нашей социалистической культуры. Нужно особо подчеркнуть, что народная художественная самодеятельность стала важной формой развития национальных культур в нашем многонациональном социалистическом государстве. Без народной художественной самодеятельности ныне невозможно представить себе развитие многонациональной советской культуры. «Самодеятельность — это проявление творческого потенциала народа — это народное творчество современности, подчеркиваю, творчество в отличие от народного традиционного искусства. Все это требует серьезных исследований. Теоретическая неразработанность проблем самодеятельного творчества мешает нам постоянно, даже в таком, казалось бы, простом случае, как организация выставок произведений народных самодеятельных художников», — пишет известный советский художник К. Рождественский [3, 2].

Народная художественная самодеятельность включает в себя и самодеятельное творчество народных масс в области декоративно-прикладного искусства. «Представление о массовом художественном творчестве наших дней будет неполным, если мы включим в него лишь различные традиционные формы народного искусства. Рядом с ним активно развивается сегодня массовое народное движение в области культуры, называемое «художественной самодеятельностью», — пишет искусствовед Л. Супрун [4, 39]. С каждым годом в клубных учреждениях растет количество кружков, где трудящиеся развивают свои способности в области прикладного искусства. Результаты работ народных умельцев выставляются на всесоюзных, республиканских и местных художественных выставках.

Социологические исследования, проведенные в Баку, Сумгаите, Шеки, Ленкорани, Исмаиллах, Джалилабаде, Масаллах, показывают, что в этих кружках различные слои населения без отрыва от производства занимаются любимым делом, которое стало для них «второй профессией», делом, которому нередко отдается основная часть свободного времени. Однако кружков и объединений любителей прикладного искусства у нас крайне недостаточно. Такие кружки существуют лишь в наиболее крупных клубах в больших городах; в основной массе клубных учреждений в малых городах, а особенно на селе, объединений любителей прикладного искусства обычно вообще нет.

Существует третья форма народного творчества: непрофессиональное индивидуально-организованное любительское самодеятельное творчество в свободное от работы время. Эта форма очень близка по содержанию к предыдущей, о которой шла речь выше. Однако она отличается от нее тем, что здесь речь идет о любителях, не объединенных теми или иными организационными формами — клубными кружками и коллективами. Мы имеем в виду большое количество неорганизованных любителей, которые обычно занимаются прикладным искусством дома без всякого руководства. Мы, конечно, не

относим к этой категории многочисленных кустарей-надомников, для которых занятия народным промыслом представляет главный или во всяком случае важный источник существования. Надомничество — это традиционная форма работы народных мастеров, при которой естественно осуществляется творческая преемственность поколений. Такие кустари-надомники отнесены нами к первой из трех анализируемых групп. К третьей группе любителей мы относим людей, которые занимаются прикладным искусством не для продажи, а для себя лично, для собственного духовного развития.

Таким образом, мы выяснили, что декоративно-прикладное искусство в СССР развивается в системе народного творчества в трех основных формах:

1) народные художественные промыслы, связанные с профессиональной и непрофессиональной деятельностью народных умельцев, кустарей-надомников, изделия которых предназначены преимущественно для продажи. К этой форме относится преимущественно профессиональная деятельность народных мастеров;

2) организованная главным образом в клубных учреждениях народная художественная самодеятельность в области декоративно-прикладного искусства;

3) неорганизованные, непрофессиональные занятия прикладным искусством любителей в домашних условиях в свободное от работы время.

Все указанные нами формы способствуют развитию социалистической культуры быта. Конечно, люди, участвующие во второй и третьей из указанных нами форм, прежде всего украшают свой собственный индивидуальный быт.

Что касается первой формы, то она дает художественные изделия для украшения быта самых различных слоев трудящихся. Естественно, потребность в художественных изделиях, украшающих сферу быта и способствующих внедрению новой культуры быта, у населения сейчас настолько велика, что ее невозможно удовлетворить только работами народных умельцев и кустарей. Такая потребность удовлетворяется ныне в основном социалистической индустрией быта, сконцентрированной в системе государственных предприятий общесоюзной и местной промышленности.

За годы Советской власти в Азербайджане созданы предприятия, выпускающие художественные изделия. К ним относятся ювелирный завод, фабрики ковров и ковровых изделий, сувенирная фабрика, завод «Металпластмасс», стекольный завод, фаянсовый завод и т. д.

Однако изделия этих промышленных предприятий не могут в полной мере заменить продукцию народных художественных промыслов. Понятно, что крупные предприятия выпускают изделия серийного производства, не обладающие той уникальной неповторимостью, которая характерна для большинства изделий народных художественных промыслов. Естественно также, что народный умелец, который может затратить на изготовление того или иного изделия месяцы, а часто даже годы, способен дать более ценные в художественном отношении изделия, чем фабричное производство. Вот по-

чему растущие потребности трудящихся страны в развитии культуры быта требуют соответственного развития народных художественных промыслов и увеличения выпускаемой ими продукции. «Сила искусства народных художественных промыслов — в его коллективности, в преемственности творческого труда поколений, передаче оригинальных приемов местного профессионального мастерства. Его ценность — в сохранении ручного творческого труда, который передает тепло человеческих рук, черты индивидуальности мастера», — пишет искусствовед Ю. С. Мелентьев [5, 2].

В отличие от серийно производимых художественных изделий изделия народных промыслов требуют индивидуальных творческих способностей. Они различаются даже при их воспроизводстве, ибо в них каждый раз воплощаются вкусы, личные интересы, психология, творческие способности отдельных мастеров и народных умельцев.

Технология выполнения, методы творчества и художественные принципы народных промыслов создаются самими народными мастерами и в процессе художественной практики, совершенствуясь, передаются из поколения в поколение. Усвоение этой практики и передача ее от мастера к наследнику осуществляется обычно в течение длительного времени. При изготовлении утилитарно-полезных изделий мастера народных художественных промыслов часто не преследуют специально цели создания ценности искусства, наоборот, они стараются удовлетворить реальные потребности населения в практических, красивых и удобных вещах. Говоря об этом, В. И. Ленин писал: «Первой формой промышленности, отрываемой от патриархального земледелия, является ремесло, т. е. производство изделий по заказу потребителя» [6, 329]. Как видно, продукция народных промыслов создавалась и совершенствовалась под воздействием повседневных жизненных потребностей людей.

В период развитого социализма существенно меняется и характер народных промыслов: они не являются ныне воплощением только лишь старых форм традиционного «деревенского» искусства. И содержание, и формы изделий народных мастеров воплощают ныне лучшие завоевания и образцы общенародной социалистической художественной культуры. В работах народных умельцев появились новые темы, новые художественные образы, навеянные современной жизнью советского народа, произведениями многонациональной советской литературы и искусства, темы героического подвига народов СССР в годы Великой Отечественной войны, темы мирного созидательного труда великих строков коммунизма, образы выдающихся людей нашей эпохи.

Народные промыслы и народное самодеятельное прикладное искусство охватывают в основном используемые людьми в их повседневной жизни предметы обихода — мебель, одежду, предметы украшения, ювелирные изделия и т. д. Поэтому, некоторые авторы [7, 288], называя народное искусство искусством быта, на наш взгляд, поступают, в целом, правильно.

Широкое распространение народных художественных промыслов объясняется тем, что они всегда были тесно связаны с традициями и обычаями, условиями быта, образом жизни людей, играя большую

роль в оформлении предметов потребления и украшения. В книге В. М. Ковригиной «Экономика народных художественных промыслов» подчеркивается, что «этот вид искусства (народные промыслы. — С. Г.) наиболее понятен широким массам населения и пользуется особенной популярностью» [8, 4].

Популярность изделий народных художественных промыслов объясняется тем, что они глубоко проникают в быт, в повседневную жизнь каждой нации, народа. Воплощая в себе утилитарные и декоративные (эстетические) свойства, эти изделия во все времена имели непосредственное бытовое назначение. Изделия народных художественных промыслов, возникшие в виде искусно изготовленных предметов быта, всегда отличались жизненной целесообразностью своих форм, где утилитарность и декоративность сливались в неразрывном единстве.

В повседневной жизни, обладая прикладным характером, изделия народных промыслов в то же время являются одним из видов материальной культуры. Однако, будучи изделиями как материального, так и духовного творчества народных мастеров, они одновременно являются и образцами духовной культуры.

Известно, что различие между материальной и духовной культурой носит не абсолютный, а относительный характер и проявляется не только в процессе создания продуктов этих культур, но и в потреблении их. Ярким подтверждением этому может служить переплетение, взаимопереход утилитарных и эстетических функций изделий народных промыслов, которые люди используют в своей повседневной жизни, в быту. «...Народное искусство всегда было укоренено в быту, в реальных жизненных процессах и... сейчас очень важно, чтобы практическое значение вещей, выпускаемых промыслами, сохранялось, если мы хотим сами промыслы», — пишет искусствовед О. Попова [9, 10].

Образцы народных художественных промыслов как своеобразный синтез материальной и духовной культуры в повседневной жизни людей выполняют две основные функции: с одной стороны, в повседневной жизни, в быту они используются как орудия и средства бытовой деятельности (в качестве элементов материальной культуры), а с другой, — они отражают духовное богатство народа, служат удовлетворению эстетических вкусов людей и тем самым выступают как произведения искусства (в качестве элементов духовной культуры). К таким образцам можно отнести ковры и ковровые изделия, узорные перчатки, джоробы, рубашки, различные изделия домашнего обихода, сувениры, используемые в быту и часто производимые самими потребителями.

В художественном народном творчестве проявляется яркое выражение разносторонней культуры, быта, образа жизни народа, присущие ему специфические особенности на определенных этапах исторического развития. Народные художественные промыслы, являясь основной частью народного творчества, проявляют себя как один из важнейших элементов национальной культуры. В современный период народные художественные промыслы выступают двояко: как культурное наследие прошлого и как живая практика народных масс современности.

МУХАММЕД АЛИ ХУСЕЙН

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРОЛИВОВ

Проблема четкой дефиниции международных проливов долгие годы является одним из спорных вопросов современного международного морского права. Это было связано в основном с трудностями определения правового статуса проливов, используемых для международного судоходства, а также их классификацией [1, 55].

Среди бесчисленного множества проливов, существующих на Земном шаре, можно выделить лишь не более 200—300, которые в той или иной мере используются для международного судоходства. Все остальные многочисленные проливы не имеют важного значения для международного и даже для национального мореплавания и обычно используются только мелкими торговыми и рыболовными судами в прибрежном плавании. Значительная часть таких проливов не имеет географических названий или носит местные названия. В первую очередь сюда относятся проливы между островами в шхерных районах, проливы в небольших прибрежных архипелагах, которые в большинстве своем относятся к внутренним водам прибрежных государств.

Таким образом, лишь сравнительно небольшое число проливов важно для мореплавания, но и среди этой группы не все могут быть отнесены к категории международных.

В работах юристов-международников многих стран мира сделаны попытки дать классификацию важнейших проливов и определить понятия международных проливов. При этом принимаются во внимание самые различные критерии — географические, экономические, политические и правовые.

Слово «пролив» имеет несколько значений. В географии оно означает природный водный проход, который связывает два моря. Таким образом, географически пролив, по существу, является частью природного моря с ограниченной шириной и разделяет две части земли. Кроме того, проливы разделяют два континента или континент, один остров или же два острова, связывают две части моря.

Исходя из вышеизложенных элементов, известный датский юрист Брюэль в своем двухтомном труде «Международные проливы» выдвигает следующее географическое определение: «Пролив сжимается с ограниченной шириной в море между двумя частями земли, которые связывают два моря, если не был раздел земли в этом самом месте» [2, 18—19, 196].

Брюэль делит проливы на межконтинентальные, разделяющие два континента (Гибралтар, Босфор, Дарданеллы, Баб-эль-Мандебский, Берингов), континентально-островные, отделяющие острова от континентов (Па-Де-Кале, Ла-Манш, Корейский и др.) и, наконец, межостровные, разделяющие два или несколько островов (Большой

В изделиях народного художественного промысла отражаются обычаи, психология, вкусы, образ жизни каждого народа. Поэтому народные промыслы, как по технологии производства и видам, так и по своему месту в быту отдельных народов различаются друг от друга, имея свои специфические особенности. Так, с древних времен народы Средней Азии славились производством гончарных изделий, Прибалтики — янтарных и керамических изделий, Грузии и Армении — чеканкой по металлу, Закарпатья — разноцветными вышивками, Азербайджана — самобытными красочными коврами, ювелирными изделиями, резьбой по дереву и т. д.

Развитие у различных народов разных видов народных художественных промыслов объясняется различными географическими условиями их жизни, исторически сложившимся родом занятий, различием их обычаев и традиций. По мере формирования и развития национальных культур, одновременно складывались и развивались национально своеобразные художественные промыслы. Поэтому, исходя из всего изложенного выше, понятие «народные художественные промыслы» в социологическом аспекте можно определить следующим образом: народные художественные промыслы, будучи составной частью народного искусства, являются одним из видов народного творчества и охватывают своеобразные элементы материальной и духовной культуры. Они удовлетворяют потребности народного быта, отражают обычаи и традиции, художественные вкусы и таланты народов, нации и народностей.

Примечания

¹ Материалы Пленума ЦК КПСС, 14—15 июня 1983 г. — М.: Политиздат, 1983.

² Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. — Соч. 2-е изд., т. 3.

³ Рождественский К. Теория и практика народного искусства. — Декоративное искусство СССР, 1976, № 7.

⁴ Супрун Л. Традиционное и самодельное. — Декоративное искусство СССР, 1976, № 4.

⁵ Мелентьев Ю. С. Родники народного искусства. — Декоративное искусство СССР, 1978, № 8.

⁶ Ленин В. И. Развитие капитализма в России. — Полное собрание сочинений, т. 3.

⁷ См.: Воронов В. С. Крестьянское бытовое искусство: Сб. тр. НИИ худож. пром-ти. — М., 1967, вып. 4.

⁸ См.: Ковригина В. М. Экономика народных художественных промыслов. — М., 1973.

⁹ Декоративное искусство СССР, 1978, № 8.

С. Ј. Һүсєјнов

БƏДИИ ХАЛГ СƏНƏТКАРЛЫҒЫНЫН ƏРРƏНИЛМƏСИНİN СОСИОЛОЖИ АСПЕКТİ

Мəгалəдə бəди́и халг җарадычылығы нəзəри чəһəтдəн тəһлил олунур, онун нөвлəри группашдырылып, бу проседа халг сənəткарлығынын җери мўəјјəнлəшдирилир, ејни заманда бəди́и халг җарадычылығынын бир нөвү кими халг сənəткарлығынын мейдана кəлшудан фəргли олараг социализм шəраитиндə бəди́и халг сənəткарлығынын вəзијјəти вə аращдырылып.

Бəди́и халг сənəткарлығынын сосиоложи аспектдə əррəнилмəsi һәм онун мўəјјəн нəзəри проблемлэринин ишлənməsi, һәм дə унутулмуш бəзи халг сənəткарлығы нөвлэринин бəрпа едилмəsi вə əһалинин бу мəһсуллара олан тəлəбаты илə əлағəдар олараг чун мəишəтдə кениш җайылмасы үчүн нəзəри вə практики əһмијјəт кəсб едир.

Бельт, проливы индонезийского архипелага, Сангарский, Лаперуза и др.). В правовом отношении Брюэль делит проливы на две категории:

- а) проливы, имеющие международное значение;
- б) проливы, не имеющие международного значения, т. е. внутренние, определяемые статусом данного государства и не подчиненные международным нормам и правилам.

Французский ученый Ж. Жидель, учитывая географические особенности проливов, разделяет их на пять видов: пролив, морской проход, обычный проход, канал, пролив типа «зунд».

В юридической литературе существует много различных суждений об отличии международных проливов от проливов внутренних и региональных. Так, Коломбос рассматривает многие проливы как связующее звено между двумя открытыми морями и выделяет специальную группу — проливы, «режим которых отрегулирован путем заключения специальных международных соглашений». К ним относятся Магелланов пролив, Балтийские и Черноморские проливы [3, 169].

В работах советских юристов-международников, а также юристов других социалистических стран излагаются основные принципы классификаций проливов и дано наиболее четкое определение понятия международных проливов.

Б. А. Дранов указывает на три категории проливов: а) проливы, ведущие во внутренние моря (Керченский пролив); б) проливы, ведущие в закрытые моря (Босфор, Дарданеллы); в) проливы, соединяющие открытые моря и океаны и являющиеся в силу этого мировыми водными путями (Гибралтар, Магелланов пролив и т. д.).

Б. А. Дранов считает, что режим проливов первой категории, естественно, определяется юриспруденцией государства, которому принадлежит побережье внутреннего моря; режим проливов второй категории должен регулироваться прибрежными государствами [4, 228].

Режим международных проливов третьей категории, т. е. основных мировых водных путей, должен подлежать международному регулированию с обязательным участием наиболее заинтересованных держав. Подобную позицию можно встретить в работе М. Геновского «Основы международного права».

В курсе МГИМО также указывается на три вида проливов: проливы, ведущие к внутренним морям прибрежных государств; проливы, соединяющие открытые моря с закрытыми и международные проливы. Международными проливами считаются проливы, «которые соединяют открытые моря и служат мировыми водными путями, используемые для международного судоходства», а поэтому являются открытыми для беспрепятственного прохода судов всех флагов на условиях равенства [5, 198].

Говоря о понятии международных проливов, французский юрист Жидель опирается на такое же определение. Он считает, что пролив — «это природный проход между двумя берегами, имеет ограниченную ширину и связывает две части моря» [6, 736].

Однако географическое значение пролива не соответствует его юридическому значению. Определение характера воды, из которой

образуется пролив, считается необходимым. Ширина пролива не должна превышать ширину территориального моря тех стран, которые находятся на побережье. Если ширина пролива будет больше, тогда он будет включать часть открытого моря, и в этом случае он не считается проливом и его режим к нему не подходит.

Режим открытого моря подходит к проливу только в том случае, когда эта часть пригодна для нормального мореплавания. В противном случае мореплавание временно и постоянно осуществляется через территориальные моря, что объясняется политическими или военными причинами. Примером может служить Большой Бельт. Поэтому при определении пролива невозможно не принимать во внимание все эти доводы.

Но, когда мы говорим о проливе, нельзя ограничиваться только его географическими и юридическими характеристиками. Необходимо принять во внимание также третий фактор: использование пролива с целью международного судоходства. Если проливы, находящиеся между двумя частями моря, не используются для международного судоходства, то они не могут характеризоваться как международные, так как используются только с целью внутреннего или континентального судоходства определенного государства. Кроме этого, степень достаточного использования пролива нуждается в других характеристиках.

Брюэль считает, что проливы тогда имеют международное значение, когда они пригодны для международной морской торговли, или, более полно, для торгового и военного мореплавания. Это решающий фактор. Положение Брюэля основывается на количестве грузоподъемности проходящих через пролив кораблей [2, 42].

Некоторые международные юристы пытались скомбинировать эти характеристики, чтобы определить понятие «пролив». Для этого они поставили перед собой цель: учесть все известные варианты определения пролива. Арабский юрист Кафария основывается на определении, состоящем из двух элементов:

1) пролив должен находиться между двумя частями открытого моря;

2) он должен использоваться с целью международного судоходства. В отличие от него, Фаринд основывается на трех факторах. Он считает, что естественный проход между двумя частями континента, ширина которого не должна быть более 12 морских миль, связывает две части открытого моря или же части открытого моря с территориальными водами иностранного государства и используется с целью международного судоходства. В данном случае для определения понятия международного пролива принимается во внимание ряд критериев, из которых наиболее важны следующие:

- международные проливы соединяют открытые моря;
- они являются мировыми водными путями;
- эти проливы используются для международного судоходства;
- проливы открыты для беспрепятственного прохода всех судов;
- в этих проливах действуют принципы равенства всех флагов.

К указанной категории проливов относятся такие, как Гибралтарский, Ла-Манш, Баб-эль-Мандебский, Сингапурский, Малаккский

и многие другие. Следует отметить, что приведенный перечень основных критериев, характеризующих международные проливы, далеко не исчерпан.

В конвенции о территориальном море к прилежащей зоне 1958 г. (ст. 16 п. 4) отмечается, что международными проливами можно признать те, которые соединяют одну часть открытого моря с другой частью открытого моря или с территориальным морем иностранного государства. На наш взгляд, данное определение очень узкое по содержанию, не охватывает всех вопросов, связанных с ролью, назначением проливов и содержанием прав государства, пользующихся ими. Наиболее удачной можно признать точку зрения Бараболя П. Д., который считает, что «международные открытые моря и океаны (или две части одного и того же открытого моря) проливы, которые на протяжении длительного исторического периода служат мировым водным путям, используемым для международного судоходства, и вследствие этого являются открытыми для беспрепятственного прохода всех судов на основе принципа равенства всех флагов» [7, 21].

Таким образом, пролив является международным, если:

а) находится в районе интенсивного международного судоходства;

б) соединяет районы открытого моря.

На основе всего сказанного можем сделать вывод о том, что Баб-эль-Мандебский пролив, представляющий огромный интерес для арабских стран, является одним из важных путей международного судоходства, соединяющим районы открытого моря — Индийский океан с Красным морем. Следовательно, он один из важнейших международных проливов.

Примечания

Калинкин Г. Ф. Режим морских пространств. Территориальные воды. Международные проливы. Экономическая зона. Континентальный шельф. — М.: Юридическая литература, 1981.

² Bruel E. International straits. — London, 1947.

³ Colombos C. Y. The International Law of the Sea. — London, 1972.

⁴ Дранов Б. А. Черноморские проливы (международно-правовой режим). — М.: Юризнавт, 1948.

⁵ Современное международное морское право. Режим вод и дна мирового океана. — М.: Наука, 1974.

⁶ Gidel G. Ch. Le Droit International public de la mer «Charcareux»: Etablissements nellortée.—Paris, 1932.

⁷ Бараболя П. Д. Проблемы использования международных проливов. — В кн.: Океан, техника, право. М.: Юридическая литература, 1972.

Мәһәммәд Әли Нүсрәйн

БЕЈНӘЛХАЛГ БОҒАЗЛАР АНЛАЈЫШЫ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

Мүасир бејнәлхалг дәниз һүгүгүндә бејнәлхалг боғазларын дәгиг анлајышы, артыг узун иллардин ки, мүбаһисәли мәсәләләрдән бири һесаб олунур. Бу мүбаһисәләр биринчи нөвбәдә бејнәлхалг кәмчиликдә истифадә олунан бејнәлхалг әһәмијјәтли боғазларын һүгүги статусу вә тәснифләшдирилмәси илә әлағәдардыр.

Мүхтәлиф өлкәләрин алимләри тәрәфиндән ән вачиб боғазларын дәгиг тәснифләшдирилмәси саһәсиндә хәјли чәһдләр мөвчуддур вә бу чәһдләрин едилмәсиндә чоғрафи, иктисади, сијаси вә һүгүги мејарлар әсас кәтүрүлүр.

Мүәллиф белә бир нәтичәјә кәлир ки, әрәб өлкәләри үчүн чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едән Баб-Әл-Мәндәб боғазы, бејнәлхалг кәмчиликдә дә бөјүк әһәмијјәтә мәлик олуб, һинд океаны илә Гырмызы дәнизм бирләшдирән вачиб бејнәлхалг боғазлардан биридыр.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ ОБ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ ФИЛОСОФСКОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ ЗАРУБЕЖНОГО ВОСТОКА

Советская философская и восточноведная наука уделяет все возрастающее внимание изучению философии и общественной мысли народов Востока. Вопросам дальнейшего расширения процесса изучения восточной философии, выработки научных понятий, категорий и критериев, способствующих выявлению основных направлений религиозно-философской мысли зарубежного Востока, углубления и координации исследований по данной проблематике в свете решений XXVI съезда КПСС посвящены материалы сборника «Актуальные проблемы философской и общественной мысли зарубежного Востока» (Душанбе: Дониш, 1983). Сборник охватывает тезисы докладов I Всесоюзного координационного совещания по актуальным вопросам философской и общественной мысли Востока, которое состоялось осенью 1981 г. в Душанбе.

Особый интерес вызывают тезисы докладов: «XXIV съезд КПСС и задачи исследования общественной мысли зарубежного Востока» М. С. Асимова и Г. А. Ашурова, «К вопросу об изучении философии народов зарубежного Востока» М. Т. Степанянц, «Идеология исламского возрождения» и ее социальная сущность» Л. Р. Гордон-Полонской.

М. С. Асимов и Г. А. Ашуров, отметившие важное методологическое значение положения, содержащегося в Отчетном докладе ЦК КПСС XXVI съезду партии, о том, что под знаменем ислама может развертываться освободительная борьба, но в то же время и реакционные силы могут оперировать исламскими лозунгами, особо подчеркивают необходимость анализа и оценки социальных корней и истоков, политической сущности различных течений в исламе. Эта задача, считают они, требует дифференцированного подхода к изучению идейно-политических, социальных движений и течений, выражающих интересы различных социальных групп и классов общества. Отмечается актуальность и необходимость

всестороннего марксистского изучения современной исламской идеологии в тесной связи с историей общественной и философской мысли народов Востока, прежде всего с такими ее сложными течениями как перипатетизм и суфизм.

В тезисах доклада М. Т. Степанянц отмечаются успехи и проблемы нашей восточноведной и историко-философской науки. Выделяя ряд вопросов среди которых довольно спорным представляется нам вопрос об оценке наблюдаемых в мусульманском мире идеологических явлений «возрожденчества», М. Т. Степанянц возражает А. А. Бовину и Г. И. Мирскому и считает возможным говорить о мусульманском «возрожденчестве». В поддержку своей оценки она выдвигает тезис о необходимости различать в «возрожденчестве» два крайних по своей идеологической направленности течения: регрессивное («Братья-мусульмане», «Джамаат-и-ислами») и прогрессивное (М. Кадафи, Г. А. Парвез).

Л. Р. Гордон-Полонская отмечает, что концепция «возрождения ислама» является характерной для современных мусульманских движений. По ее мнению, и «возрождение ислама», и «фундаментализм» довольно точно определяют общую природу обращения к исламу и общий набор традиционных стереотипов, которые используются в различных политических целях. Среди традиционных стереотипов Л. Р. Гордон-Полонская выделяет социальные (исламская экономика) и политические (исламское государство, джихад, мусульманская солидарность, этическая регуляция общества).

Среди причин, вызвавших в конце 70-х годов «мусульманское возрожденчество», Л. Р. Гордон-Полонская называет особенности развития капитализма в освободившихся странах Азии и Африки, провал попыток буржуазного преобразования экономической и политической структуры этих стран по западному образцу и связанные с ним глубокий структурный кризис, рост антиимпериалистических настроений в

этих странах, усиление страха имущих классов перед распространением социалистических идей, рост политической активности не proletарских и мелко-собственнических слоев населения, всегда отличавшихся особой религиозностью, изменение удельного веса мусульманских стран в мировой политике, связанное, в частности, с «нефтяным бумом».

Лейтмотивом всех материалов сборника является необходимость более углубленного изучения философско-мировоззренческих аспектов духовной культуры в развивающихся странах Азии и Африки, влиятельных философских школ и течений, разработки философских проблем общественной мысли народов Востока. Ряд работ посвящен изучению истории древнекитайской философии, философских предпосылок буддийского вероучения. Особый интерес вызывают тезисы докладов Б. С. Ерасова, Е. А. Фроловой, Г. Б. Шаймухамбетовой, Р. М. Меджидова и С. А. Ахмедова, Д. М. Анаркуловой и других специалистов.

Б. С. Ерасов указывает, что сегодня задача советской историко-философской науки по изучению духовного наследия восточных цивилизаций заключается в раскрытии характера общего развития этих цивилизаций, выяснении сложного и противоречивого взаимодействия экономической, политической, социальной и культурной систем и их конечного воздействия на темпы и направления эволюции стран Востока. Именно такой подход, по его мнению, поможет раскрыть смысл обращения к философскому знанию в духовной жизни восточных обществ, его соотношение с другими формами общественного сознания, в том числе и с религией.

Весьма проблематичным, на наш взгляд, звучит предположение Б. С. Ерасова о наличии влиятельных закономерностей, вызывающих инволюцию восточных обществ. Тем не менее убедительно его мнение о том, что в условиях социального кризиса мусульманского общества (X в.) философия утратила свое значение ценностной ориентации человеческого бытия. В этих условиях ей как основе духовной ориентации более соответствовала теологическая система аль-Газали, чем элитарный утопизм аль-Фараби или возвышенный интеллектуализм Ибн Сины.

Весьма интересной и необычайно проблемной теме посвящена работа

Е. А. Фроловой, где содержится мнение, что христианский постулат творения мира из ничего, христианское понимание места человека в природе породили фантастическую активность человека, его настойчивое стремление познать и переделать мир. Поэтому христианство как основная форма идеологии определило во многом особый тип научной мысли.

Исламская же креационистская концепция, считает она, отличалась от христианской. Онтологически-космическая картина мира, выдвинутая арабомусульманской культурой и утверждающая на почве ислама античную философскую идею совечности бога и материи, не позволяла низвести мир в подчиненное человеку положение. Внешний мир, по Корану, хотя и сотворен богом, довлеет себе. Он неподвластен человеку. Человек — часть его. Но этот мир, как и бог, непознаваем. Есть в нем нечто, скрытое богом от людей и запретное. С этим миром нельзя спорить, он сам по себе, как сам по себе бог, он самостоятелен по отношению к человеку. Поэтому человек, согласно исламу, должен с пиететом относиться к природе. Именно такое миропонимание, как считает Е. А. Фролова, негативно повлияло на дальнейшее формирование научной мысли в арабомусульманской культуре. В этом свете рассматривает она взаимоотношение исламского вероучения и научно-философского знания.

Определенная часть материалов сборника посвящена некоторым актуальным проблемам средневековой философии мусульманского Востока.

В работе Н. М. Сайфуллаева «Развитие логических идей на Среднем и Ближнем Востоке» рассматриваются учения крупных философов-логиков. Автор, называя Фараби «одной из колоритных фигур в развитии средневековой восточной логики», вкратце резюмирует его логические идеи, подчеркивая в них оригинальные моменты. Он отмечает, что Фараби, в отличие от Аристотеля, наряду с категорическими, исследует и условные суждения. Поэтому вполне закономерно, что в логических трактатах мыслителя большое место уделяется условным силлогизмам, которые в классификации суждений у Аристотеля совершенно не упоминаются.

Автор статьи, говоря об Ибн Сине, пишет, что в его сочинениях логика нашла свое дальнейшее развитие в двух направлениях. Первое — логика

предикации или логика терминов, исследующая логические связи элементов предикации. Второе — логика высказывания, которая исследует различные пропорциональные связи неопределенной структуры.

В работе «К анализу категорий средневекового восточного мышления «вахдат» и «касрат» М. Хазраткулов пытается проанализировать общую структуру построенной средневековыми философами модели Вселенной и иерархии бытия в целом, раскрыть их мысли о появлении множества (касрат) в процессе эманации.

Весьма проблематичным, на наш взгляд, является мнение М. Хазраткулова о том, что в теории эманации восточных мыслителей «первый акт творения Единого характеризуется как производный, зависящий, в конечном счете, от воли бога...». На самом же деле, в онтологии восточных перипатетиков и ишракиотов, принимавших теорию эманации, первое возможно сущее с необходимостью происходит из Единого (бисуратин дарурийятин), оно не производное, зависящее от воли бога, как это предполагается креационизмом.

Исследуя проблему взаимосвязи между футувватом и суфизмом, З. Вазиров характеризует суфизм как мистико-аскетическое движение, а футувват — как производственно-рыцарскую организацию. Рассматривая их учения, исследователь приходит к выводу, что между футувватом и суфизмом имеются определенные связи, но это не означает, что они идентичны. Суфизм оставался движением интеллектуалов, а футувват был движением широких народных масс, направленным против феодальной тирании.

В работе Ф. М. Турсун-заде речь идет об эстетических идеях Ибн Сины, а Р. Мусульманкулова — о литературно-эстетических взглядах Насиреддина Туси.

В работе «Али Хамадани и восточный перипатетизм» М. Султанов, анализируя гносеологическую сторону вопроса, пишет, что Али Хамадани, в целом, признает факт познаваемости мира, однако его взгляды о познании имеют два аспекта: познание истинного, абсолютного бытия и познание мира вещей. Исследователь подчеркивает, что если во взглядах Али Хамадани на познание идеального чистого бытия в основном преобладают идеалистические моменты, то в его воззрениях на познание материального мира превалируют материалистическая и сенсуалистически-рационалистическая направленности. В этом отношении его взгляды близки к воззрениям таких представителей философии перипатетизма, как Фараби, Ибн Сина, Насиреддин Туси и другие.

Материалы сборника «Актуальные проблемы философской и общественной мысли зарубежного Востока» полезны для широкого круга читателей, интересующихся вопросами востоковедения.

З. Мамедов, А. Мамедов.

ТӘНГИД ВӘ БИБЛИОГРАФИЯ

БӘ'ЗИ ЕПИГРАФИК АБИДӘЛӘРИН ТӘҖРИФИ ҺАГГЫНДА

Сон илләрдә партија вә һөкүмәтимиҙ мадди-мәдәнијәт абидәләринин торунмасы, бәрпасы, тәдгиг вә тәблиғ едилмәси мәсәләсинә чидди фикир верир вә бундан өтрү күлли миғдарда дәвләт вәсәити сәғф олунур. Абидаәләрин тарихиндә, социал-игтисади һөҗәтимиҙда тутдуглары мөҗгәдән сәһбәт ачыларкән мәтбуатда чох чидди сәһвләрә јол верилир. Абидаәләрин тарихи онларын үзәриндәки китабларын сәһв олунмасы нәтиҗәсиндә тәһриф олунур, тарихи фактлар сакталандырылыр. Белә кобуд сәһвләр бә'зи зиялыларын өз ихтисасларыннан кәнар елми сәһәләрә әл атмаларындан прәли кәлир.

Филология елмләрә һәмизәди Әбүлфәз Һүсәйнинин сон илләрдә «Әдәбијјат вә иҗтисәһәт» гәзәтинин (18. II. 83; 18. XI. 83; 19. VII. 83) сәһифәләриндә дәрч олунмуш јазыларындан ајдын олур ки, о, Азәрбајҗан тарихи, археологикасы, епиграфика елми сәһәсиндә апарылмыш тәдгигатларын нәтиҗәләринә һәср олунмуш әсәрләрдән тамамилә хәбәрәсиздир. вә кәзиниҗи заманы илк дәфә көрдүҗү абидаәләри тарихилик чәһәтдән бир-биринә гарышдырыб тамамилә сәһв нәтиҗәләр чыхармышдыр. Һүсәйни елә чыхыш едир ки, санки һаггында данышдығы абидаәләри илк дәфә иҗтимаијјәтә о тәгдим едир. Һалбуки, мүтәхәссис алимләр онун адыны, тарихини тәһриф етдији абидаәләр барәдә өз елми гәһәәтләри илә чохдан бәри чыхыш етмишләр. Һүсәйни нәһч бир елми әсас олмәдән епиграфик абидаәләри јенидән көтүр-гој едир, дүз охунмуш јазылары тәһриф едәрәк, иҗтимаијјәтдә онларын тарихи һаггында шүбһәләр ојадыр.

Һүсәйнинин «Кәһчә сирләр хәзинәсидир» адлы јазысында, Мүрсәл Мүрсәловла мүштәрәк јаздығы «Шамахи абидаәләри», ме'марлыг елмләрә доктору Шамил Фәтуллајевлә бирликдә нәшр етдирдији «Бир абидәннин сирри» мәгаләләриндә чох чидди нөгсанларә јол верилимшдир. Онлардан бә'зиләри үзәриндә дајанмаг истәјирик.

Шамахи абидаәләриндән бәһс едән мүәллифләр јазырлар: «Көјләр кәндиндә Пир Мәрәкән мә'бәди бәрпа олунур». Әввәлә, мүәллифләрин мә'бәд адландырыллары абида индијә кими ме'мар-

лыг тарихиндә мә'бәд дејил, «Пир Мәрәкән түрбәси» ады илә шөһрәт тапмыш мәғбәрәдир. Икинчиси, Шамахыдан 17 км. чәнуб-шәргдә, Көјләр кәндиндә, Јахыи Шәрг өлкәләринә кәдән гәдим Шамахи—Чавад—Әрдәбил јолу үзәриндә јерләшән бу абида бөјүк ме'марлыг комплексинә дахил олмушдур. Бу комплекс һәлә XVII әсрдән бир сыра алим вә сәјҗаһларын, о чүмләдән алман сәјҗаһы Адам Олеаринин дигәтәнин чәлб етмишдир. Сәјҗаһларын гејдләриндән белә нәтиҗә кәлмәк олур ки, ханәкаһ типли һәмин ме'марлыг комплексинә вахтилә, гејд олунан тичарәт јолу үзәриндә «Һәм зиярәт, һәм тичарәт» әһәмијјәтли дүшәркә ролуну ојнамышдыр. Түрбәнин иҗәрисиндә мөвҗуд олан ики китабәә әсасән мүәјҗән едилмишдир ки, орада дәфн олунан шәхс Пир Мәрәкән јох, бөјүк алим, имам вәзифәсиндә ишләмиш Шейх Таир Тач әл-Һүда Мәдәкани ибн Әлидир. О, Ширваншаһ III Мәнучәһрүн оғлу I Фәрухзад заманы, 1203/04-чү илләрдә вәфат етмишдир. Мәдәкән Чәнуби Азәрбајҗанда јер адыдыр. Илләр кечдикчә түрбәдә дәфн олунан шәхсин вә түрбәнин ады аңыздан-ағыза кечәрәк тәһриф олунмуш формада—«Мәдәкани» әвәзинә «Мәрәкән» кими бизә кәлиб чатмышдыр.

Мәрәзәлә, гәдим тичарәт јолу үзәриндә јерләшән гајадә чапылмыш икимәртәбәли түрбә биһасынын анчаг өн дивары сәлигәли јонулмуш дашлардан һөрүлмүшдур. Бу абида инди дә өз кечмиш әзәмәтини сахламагдадыр. Халг арасында «Дири баба» адыјла танынмыш бу ме'марлыг абидаәсинин кими мөзары үзәриндә биһа олунмасы һәлә мә'лум дејил. Түрбәнин фриз китабәсиндән галмыш беш парча јазылы даша вә акад. Б. Дорнун фондундағы әлә чәкилмиш, кичилдилмиш сүрәтә әсасән, онун Ширваншаһ I Шейх Ибраһим заманында, һ. 805/1402-чи илдә биһа олунмасы һаггында мә'лумат верилир. Евлија Чәләбинин вердији мә'луматә көрә, јерли әһалинин «Дири баба» вә јахуд «Мәрәзә шәјхи» адыјла танылған һәмин шәхс вахтилә Ширваншаһ Шейх Ибраһимин сарајында азанчы вәзифәсиндә чалышмышдыр. Лакин Евлија Чәләбинин «Дири баба»

түрбәсиндә мүһәвилик етмиш Хачә Сәләһәддин адлы бир шәјхдән ешитдији бу рәвәјәтин һәгигәтә нә гәдәр јахын олдуғу һәләлик мә'лум дејил. Мәгаләнин мүәллифләринин «Дири баба» Пир Мәһәмәдин гәбри үзәриндә тикилән абидадир. О, Шейх Ибраһимин тәләбәси, мәшһүр тәригәтчи Шейх Әбүл-җадир Киләнин давамчыларындан олудур—дәјә прәли сүрдүкләри мүддәәнин һеч бир елми әсасы јохдур.

Ағсуда мөвҗуд олан «Шейх Дурсун» түрбәси һаггында мүәллифләрин вердији мә'лумат да јанлышдыр. «Азәрбајҗанын ме'марлыг тарихи» (М., 1983) китабында абидәннин тарихи сәһв олараг һ. 861/1457-чи ил кими верилимшдир. Мәгаләнин мүәллифләри мадам ки, бу тарих илә разылашмајырлар, она вердикләри дүзәләт чидди, дәгиг тәһлил етмәли, әсасландырмаы идиләр. Онлар мәнтигәсиз, өтәри бир јанашма нәтиҗәсиндә тарихи тәһриф етмиш, түрбәдә дәфн олунан шәхс әсассыз бир рәвәјәтлә әләгәләндирмәә чалышмышлар. Мәгаләдә охујуруг: «...тарихинә кәлдикдә 1003-чү миләди илә анд едилмәлидир. Бәлкә сәһв едирик. Јазынын тарих һиссәси охунмаз һалдадыр.» Көрүндүҗү кими, мүәллифләр өзләри өз фикирләринә инанмајырлар. Китабәни охумаја-охумаја белә јанлыш фикрә кәлмәјин нә мәнасы вармыш? Белә бир тәгдирдә «Әдәбијјат вә иҗтисәһәт» кими бир гәзәтин сәһифәләриндә шүбһәли чыхыш етмәә нә еһтијаж вармыш?

Ме'марлыг тикинтиләри үзәриндәки китабәли ләһвәләр, демәк олар ки, абидаәләрин паспортдур. Тикинтинин тарихи, абидәннин кими хатирәсинә һәср олунмасы вә с. мәсәләләр анчаг белә китабәләр вәсәтәсилә дәгиг тәҗҗин олунур. Шейх Дурсун түрбәсинин китабәсини биз һәлә отуз ил бундан әввәл охумушуг. Мәтти беләдир: «Бу әтирли абида вә ишығлы мәғбәрә, өвлијаларын гүтбү Шейх Дурсун бин Әһмәд Падарындыр. Онун вәфаты һарам зи-л-һиччә ајында, сәккиз јүз биринчи илдә баш вермишдир.» (ијул-август, 1399).

Мүәллифләрин түрбәни «Турсун адлы бир гыз» һаггындағы рәвәјәтлә бағламалары тамам әсассыздыр. Академик Дорнун фондундағы арајыша көрә Падар Әһмәдин оғлу Шейх Дурсун һәрби адамлардан бири олуб вә Шамахи рајонундағы «Једди күмбәзләрдә» дәфн олунмуш сәркәрдәләр онун нәслиндән дирләр.

Калахана кәндиндәки күмбәзләрдән биринин үзәриндәки китабәдә Чилгәри шәјхләриндән Шейх Ибраһим ибн әмир Әһмәд ибн шәјх Ибраһилин ады чәкилир (һ. 1074/1663—64-чү илләрдә вәфат ет-

мишдир.). Китабәдә «шәјх» вә «әмир» иштилаһларына әсасән демәк олар ки, Дорнун архивиндәки арајышда верилән мә'луматда бир һәгигәт вардыр.

Нәсиминин «Шаһ-и хәндан» адыјла шөһрәт тапмыш гардашынын Шамахинын «Шахәндан» (Шаһ-и хәндан) гәбристанында дәфн олунмасы һаггында фикир вардыр. Сөз јох ки, гәбристанын белә адланмасы да һәмин шәхсин орада дәфн олунмасы илә әләгәдардыр. Индијә кими онун гәбринин јери мә'лум дејилдир. «Орта әср Шамахи шәһәри» адлы китабын мүәллифи, «Шахәндан» гәбристанында харабалары галмыш 8 күшәли мәғбәрәнин гурулушуна әсасланараг бу абидәннин XIV—XV әсрләрә анд олдуғуну еһтимал етмишдир.

Марағлыдыр ки, мәгаләнин мүәллифләри илк һөввәдә һәмин еһтималы прәли сүрән шәхс дигәтәсизликдә төһмәтләндирир, сонра нәһч онун еһтималән дејдији фикри гәти бир һөкм кими гәбул едәрәк јазырлар: «Нәһәјәт, биз Шаһ-хәнданын гәбрини мүәјҗәнләшдирдик». Бурадан белә нәтиҗә чыхыр ки, ијирми илә јахын Шамахида археоложи тәдгигат апаранларын бу мүддәт әрзиндә көрә билмәдикләри ишн Ә. Һүсәйни вә М. Мүрсәлов бир дәфә Шамахија кетмәклә «көрә билмишләр».

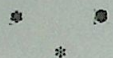
Әслиндә, Ә. Һүсәйнинин гејд етдији һичри 771-чи ил тарихли мөзар дашы јохдур. Мүәллифләрин мәгаләдә фотосуну вердикләри мөзар дашынын тарихи, даш ашағы һиссәдән хараб олдуғу үчүн овулуб төкүлмүшдур. Онлар бурадағы шәхсин адыны да дүз охумамышлар. Дашда онларын охуудуғу кими «Пир Әли ибн Мәһәмәд Әли» јох, «Шейх Мәһәмәд» сөзләри јазылмышдыр.

Бизим, һәлә Нәсими јубилејинә һазырлыг ишләри илә әләгәдар, орада апардығымыз епиграфик ахтарышлар бир нәтиҗә вермәмишдир. Биз һәмин гәбристанда Шаһ-и Хәндана анд китабәли даш тапа билмәмишдик. Ону да хатырлатмаг чәтәјирик ки, үмумијјәтлә, Шамахинын «Једди күмбәз» вә «Шахәндан» гәбристанлыгында XVIII әсрдән әввәлә анд јерүстү абида галмамышдыр.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, абидәннин тарихини мүәјҗәнләшдирмәнин бир нәһч елми вәсәтә вә дәлилләри ола биләр. Әкәр онун үзәриндә тарих галмајыбса, мүтәхәссис, абидәннин һазырланма техникасына, үслубуна, формасына, бәдин тәртибатына, китабәсинин мәтнинә, па-леография хусусијјәтинә вә с. бу кими бир сыра принципләрә әсасән онун тарихини мүәјҗәнләшдирмәлидир. Белә һалда түрбә әтрафында дәфн олунмуш шәхсләрин епитафијалары да көмәк едир.

Мәгаләнин мұәлліфләри абидәләрин тарихини эпиграфик материаллар нөгте-ләннәриндән тәһриф етмәклә кифајәт-ләнмәјибләр. Онлар Шамахи шәһәри вә онун јахынлығындакы «Күлүстан», «Бу-гурт» галаларындан данышаркән бир сыра кобуд сәһвләрә јол вердикдән сонра һәмин абидәләрдә археоложи тәд-гигат ишләри апарылмасыны тәклиф едирләр. Бурадан там ајдын олур ки, мұәлліфләр 1938-чи илдән бу тәрәфә «Күлүстан» вә «Бугурт» галаларында апарылмыш археоложи тәдгигатын нәти-чәләриндән хәбәрдар дејилләр. Онлар «Күлүстан» галасынын зирвәсиндә олан евләрин харабаларындан данышаркән билмәјирләр ки, һәмин тикинти галы-лары 1958—1961-чи илләрдә галада апа-рылмыш газынтылар заманы ашқара чы-харылмышын вә бу мәсәлә 1967-чи илдә нәшр олунмуш «Күлүстан галасы» адлы китабда өз әксини тапмышдыр. Ејни сөзү 1973-чү илдә Азәрнәшр тәрәфиндән чал олунмуш «Бугурт галасы» адлы китаб һаггында да демәк олар.

Мәгаләнин мұәлліфләри һеч олмаса, кечән илләрдә «Елм» нәшријјаты тәрә-финдән «Шамахи шәһәринин тарихин» анд чан олунмуш китабы охусайдылар гаадырдыглары бир чох мәсәләләрә чаваб тапардылар. Чох тәәсүф ки, он-лар бу китабдан јалныз Шахәнданын гәбри һаггында ирәли сүрүлмүш еһтима-лы көтүрүб, гәти бир һөкм киим өз ад-ларына чыхмаға сәј етмишләр.

Ә. Һүсејнинин ме'марлыг елмләри док-тору Шамил Фәтуллајев илә бирликдә дәрч етдирдији «Бир абидәнин сирри» адлы јазысында (Әдәбијјат вә инчәсәнәт, 18.XI.83) «Ләзки мәсчиди»нин китабә-ләри вә тарихи һаггында чох јанлыш фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Мұәлліф әввәлки мәгаләсиндә археологларә кәс-тәриш вердији киим, бурада да абидә-ләрин үзәриндәки китабәләрин өјрәнил-мәси, бәрпа вә нәшр олунмасы мәсәлә-сини төвсијә едир, јени кәшф едирмиш киим, јазыларын ме'марлыг тарихи үчүн дәрәли мәнбә киим әһмијјәтини аби-дәләрин тәдгиги илә әлағәдар шәхсләрә, тәшкилатларә «баша салмаға чалышыр». Беләликлә, сүбүт едир ки, о, һәлә бун-дан чох-чох габаг апарылмыш тәдгигат ишләриндән, әсәрләриндән бихәбәрди.

Һүсејни меһрабын үзәриндәки јазыны сәһв охудуғу, китабәнин мәтнини баша дүшмәдији үчүн белә бир фикир јүрүдүр ки, бина куја башға мәсәдлә тикилмиш вә сонра она меһраб әләвә едиләрәк мәс-чид киим истифадә олунмушдур.

Лакин меһрабын үзәриндәки китабә

онун тикилмәси јох, бәрпасы тарихи илә әлағәдардыр. «Гад чәддәдә»—тәзәләп-мишди, бәрпа олунмушдур демәкди. Демәли, меһраб 1326/1908-чи илдә тә'-мир олунмушдур. Китабәнин дүзкүн оху-нушундан тәрчүмә беләди: «Бу мұба-рәк меһрабы Кәрбәләји Әғбәр Бала (Б.-л.) Гүлузадә, уста Һәнифә Рәһимза-дәнин әли илә тәзәләмишди. Аллаһ онла-рын кұнаһыны бағышласын. Амин. 1326-чы илдә» Һүсејни китабәдәки адлары «Әғбәр Бала» јеринә «Гәбрулла» «Уста Һәмзә Рәһимзадә» әвәзинә «Уста Рәһим Һәнифә оғлу» охумушдур. «Гәбрулла»—Аллаһын гәбри дә һеч ад олармы? Биз Абдулла—Аллаһын гулу, Сејфулла—Ал-лаһын гылынчы вә с. бу киим аллаһла әлағәдар мәчәзи мә'нада ишләнмиш шәхс адлары ешитмишик. Лакин Аллаһын гәб-ри—Гәбрулла мәнтигсизди. Белә ад ола билмәз вә китабәдә дә белә сөз јохдур. Еләзә дә Һүсејни китабәнин әввәлиндә-ки сөзү баша дүшмәдији үчүн» бинада меһраб јох имиш»—дејә сәһв фикрә кә-либ—чыхмышдыр. Һәмин мәсчидин әсас фасадында, карниз һиссәдә һөрүлмүш даш үзәриндәки куфи китабә Һүсејни-нин охудуғу киим «Әлминнәти лиллаһ-шүкүр пәрвәрдиқара» јох «Әлмүлкү лил-лаһу-һакимийјәт аллаһа мәхсүсдур»—дејә охунмадыр. Ахырынчы вариант бир сыра китабәләрдә вә јазылы сәнәд-ләрдә ишләнмишди.

Үчүнчү китабә әсас фасаддан бинаја дахил олан гапы јеринин үстүндә гојул-мушдур. Бу китабәнин хәтти мәгалә мұ-әлліфләринин дедији киим куфи јох, нәсхдир. Китабә һәлә 40 ил бундан әв-вәл Ә. Әләсгәрзадә тәрәфиндән дүзкүн охунмуш вә мәтни нәшр едилмишди: «Бакылы нәчар Ибраһимин оғлу уста Ашурун ишиди. Бешјүз алтмыш једдин-чи ил», (567/1171—72).

Әрәб дилинин гајда-ғанунуна көрә сөз-лә јазылан тарихдә әввәл тәклик, онлуг, јүзлүк, сонра милик јазылыр. Бу кита-бәдә хәтат «хәмсмә—бешјүз» сөзүндә «хәмс—беш» јаздыгдан—сонра «миә—јүз» ахырынчы сәтрин әввәлине көчүр-мүшдүр. Бу фикри «хәмс—беш» сөзүн-дәки «син-с» һәрфинин ортада јазылан формасы да сүбүт едир. Бундан башға эпиграфика елминдә палеографија—хәт хүсүсијјәти дә јазыларын тарихини дә-гигләшдирмәкдән өтрү гәбул олунмуш әсас амилләрдән бириди. Китабәнин хәтти дә јазылы абидәни XII әсрә анд етмәјә имкан верир. Карниз һиссәдә го-јулмуш куфи хәтти китабәнин дә дөв-рү XII әсрди. Јазы куфидән нәсх хәт-тинә кечид дөврүнүн мәһсулу олдуғу үчүн нөгтә вә һәрәкәләр гојулмамышдыр.

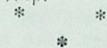
Һүсејни китабәдәки «сәбә»—једди» сө-зүнү сәһв оларат «тисә»—доггуз» оху-

мушдур. Бу сөзү доггуз вә ја једди оху-маг үчүн кәлмәдәки һәрфләрин дишләри-нә фикир вермәк лазымдыр. Әкәр кәл-мәдә биринчи һәрфин диши о бири диш-ләрдән јухары галдырылыбса, о заман доггуз» охумаг олар. Бурада исә әксинә биринчи үч дишин сәвијјәси ејни өлчүдә, дөрдүнчү диш исә онлардан бир гәдәр јухары галдырылмышдыр. Демәли Ә. Әләсгәрзадә һаглы оларат, сөзү «сәбә»—једди» охумушдур. Сөзлә јазылмыш тарихи Һүсејни үстәкәл формасында һе-сәбламышдыр. Эпиграфика елминин та-рихиндә белә кобудчасына охунуш үс-лүбу көрүнмәмишди.

Бундан башға гејд етмәк лазымдыр ки, Загафгазија әразисиндә VIII әсрә анд китабә һәлә елм әләминә мә'лум де-јилди. Һүсејнинин «кәшфи» абидәнин тарихини сахталашдырмагдан башға бир шәј дејилди. Азәрбајжан әразисин-дә IX әсрә анд ислам дөврү китабәлә-ринә исә чох надир һалда тәсадүф олу-нур.

Һүсејни уста Ашурун атасынын ады-ны белә дүз охумамышдыр. Ашурун ата-сынын ады Һүсејнинин охудуғу киим «Әмир Һәмзә» јох, Әләсгәрзадәнин оху-дуғу «Ибраһим»ди.

Мұәлліфләрин «Гыз галасы» һаггын-дакы фикирләри дә дүзкүн дејил. «Гыз галасы»нын индики вәзијјәти кәстәрир ки, о, мұдафиә галасы олмушдур. Бу абидә һаггында јени фикир сөјләмәк иста-јән әсәсли, сүбүтлү елми дәлилләрлә чыхыш етмәлиди.

Ә. Һүсејни «Кәпчә сирләр хәзинәси-ди» адлы јазысында («Әдәбијјат вә ин-чәсәнәт», 19.VIII.83) јенә археологларә кәстәриш верир, бөјүк шаир Низаминин мәғбәрәси әтрафында апардығы «тәд-гигатлардан» данышыр, Вахтилә шаи-рин јубилеји мұнасибәтилә Кәпчәдә га-зынты вә башға тәдгигат ишләри апа-рылмыш, Низаминин мәғбәрәси тапыл-мыш, онун галыглары Кәпчәдәки јени мәғбәрәјә көчүрүлмүшдүр. Бу мәсәләјә данр кениш охучу аудиторијасына ма-лик «Әдәбијјат вә инчәсәнәт»ни сәһифә-ләриндә чыхыш едиб, ичтимаийәтдә шүб-һәли фикирләр ојатмағын һеч бир мә'на-сы јохдур.

Һүсејни Кәпчәни кәзәндән сонра музе-јә кәлир. Музејдә нүмајиш етдирилән шар копусвары габ (сфероконус) үзәрин-дәки китабәни «охумаг» һәвәсинә дүшүр. Һәмин габын үзәриндәки китабәни вах-тилә С. Кәримзадә белә охумушдур: «Гутлуг Инанч Чаһан Пәһләванын бө-јүк вә әзәмәтли оғлудур—Гутлуг Инанч (пәсәр-е) ба әзәмәт-е боләнд пәј-е Чаһан

Пәһләван»

Китабәнин хәтти Һүсејнинин дедији киим куфи јох, нәсхдир. Куфидән нәсхә кечид дөврүнүн мәһсулу олдуғу үчүн нөгтә вә һәрәкәләр гојулмамышдыр. Гејд олунан китабәдә Гутлуг Инанчдан сонра кәлән ики сөзүн охунушу илә разылаш-маг чәтинди. Бурада «ба әзәмәт—бөјүк» охунуш сөзү «әзимәт—ән истәкли арзу»—дејә охумаг даһа дүзкүн олар. Даһа сонра «боләнд па» охунуш сөзү «ба пиз ба—истәкли—дејә охумаг ла-зымдыр. Белә охунса китабәјә «пәсәр—оғлу» сөзүнчү әләвә олунмасына да еһ-тијач галмајыр. Китабәдә Инанч сөзү илә «ба пиз» сөзләри лигатурлү јазыл-мышдыр. Јәни Инанч сөзүндә әввәлдә јазылан «нун» һәрфи әлифә битишдији киим, «ба пиз» сөзүндәки әввәлдә јазы-лан «айн» ба сөзүндәки «әлиф»ә јапы-шыг верилмишди. Она көрә дә китабә-дәки Чаһан Пәһләвандан габагы сөзү «боләнд па» охумаг олмәз. Беләликлә, биз китабәни «Гутлуг Инанч әзимәт-е ба пиз ба Чаһан Пәһләван—Гутлуг Инанч Чаһан Пәһләванын ән истәкли арузу, әзизидир»—дејә охумушдур.

Чаһан Пәһләванын мұасири Равәнди, онун аиләјә бағлылығыны хүсүслә гејд етмишди. Чаһан Пәһләванын дөрд оғ-лу вә бир нечә гызы олмушдур. О, Реј һакими Инанчын гызы Инанч хатундан олан ики оғлуну—Гутлуг Инанч Маһ-муду вә Әмир Әмиран Умары көрәк ки, башға өвләдларындан даһа чох истајир-миш. Сағлығында Реј, Исфәһан вә Әра-ғын бир һиссәсини идарәсини онларә тапшырмышды. (Бах: Бунятов З. М. Государство атабеков Азербайджана.—Баку: Елм, 1978, с. 77.).

Гутлуг Инанч 1196-чы илдә суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлмүш, һәмәдәндә, атасы Чаһан Пәһләванын мәғбәрәсиндә дәфи олунмушдур. (Бах: Бунятов З. М. Государство атабеков Азербайджана, с. 95).

Һүсејни исә китабәнин әввәлки оху-нушундан да хәбәрсизди. О, китабәдә Чаһан Пәһләванын оғлу Гутлуг Инан-чын адыны охуја билмәмиш, китабәнин мәтнини баша дүшмәмиш, тамамла тәһ-риф етмишди. Онун охудуғу «Инанч едмә јалына Чаһан Пәһләванға» дүз де-јил. Мә'насы исә Һүсејнинин «букүнкү аилајышда баша дүшүјү» киим—«Мәни унутмамаг үчүн Чаһан Пәһләвана јади-қар» демәк имиш Көрәсән Һүсејни кита-бәдә олмајан, ујдурдуғу бу мәтни һансы дүгәт әсасында тәрчүмә етмишди??? Һүсејни һәлә мәтнини сахтлашдырды-ғы китабә һаггындакы гармагарышыг ја-зысыны Кәпчә музејиндә нүмајиш ет-дирилән абидәнин јанындакы экспози-сијада јерләшдирмәји дә музеј ишчилә-

ринә төвсijә етмәjи jаддан чыхармамышдыр. Гәзет сәркидә шар конусвары габ илә jанашы гоjулмуш китабә һаггындакы, сәһв фикирләр-уjдурмалар ичтимаij-jәтә тәблиг едилir вә тарих сахталашдырылыр.

Һүсәjинниң «Музеjдә Зияд хан оғлу Чавад ханың аңләви түрбәсиниң китабәсинә дә раст кәлдик»—деjә һаггында бәһс етлirjи jазылы абида түрбә (иншаат) китабәси деjил. Бу, Чавад ханың һ. 1261/1845, һ. 1272/1855—56, һ. 1274/1857—58-чи илләрдә вәфат етмиш оғлу, нәвәси вә башга гоһумларына һәср олунмуш хатирә абидаси—баш дашыдыр. Абида музеjә вахтидә Чаме мәсчиди jанында мөвчуд олмуш Чавад хан түрбәсиндән кәтирләнмишдир. Һүсәjин бурада дашы jазмыш хәттат Шейх Заманы һеч бир әсасы олмадан Низами нәслинә аид едир. Хәттат Заманың геjд олунан иши вә Кәнчә нмамзадасында дафн олунмуш Ахунд Молла Һүсәjнә (рәчәб. 1279 23.XII/21.I. 1863-чү илдә вәфат едиб) jаздыгы абида вә дикәр Кәнчә хәттаты Мирзә Мехди Тәбибин әсәрләри һаггында һәлә 1959-чу илдә әтрафлы мәлүмат верилмишдир. Абидаләр Һүсәjинниң jаздыгы кими нахшылы деjил. Абидаһиң бәзәjини аңчаг көзәл сүлс хәтти илә jазылмыш китабә мотиви төшкил едир (Бах: *Не'мәтова* М. С. Ики Кәнчә һәккак-хәттатының иши һаггында.—Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри (Ичтимаи едмләр серијасы) 1959, № 9, с. 27—39; jенә онун. Мемориальные пам-

ятники Азәрбайджана.—Баку, 1981, с. 32—34, рис. 63)

Бәлә бурасыдыр ки, Һүсәjин гармага-рышыг фикирләриниң тәблигиндә, абида-ләрини, тарихи сахталашдырылмасы ишиндә халгыны севән, мәдәниjәт тари-хини гиjмәтләндирән чох јүксәк сәвиj-јәли, исте'дадлы, маарифпәрвәр алим, jазычы, ичтимаи хадимләр арасында һами-ләр тапараг, өз әмәлинә һәлә дә рәвач вермәкдәдир.

Әкәр һәр фарс, әрәб дилиндән хәбәр илан адам епиграфик jазы охуjа билсәj-ди, о заман епиграфикаjа елм демәздиләр. Бу елмин өз фәнни, иш үслубу вар. Бир китабәһиң охунмасы үзәриндә бә'зән иjирми, отуз, гырх ил, даһа чох, бүтүн өмүр боjу ишләjирсән, чалышырсан, нә-һәjәт, охуjуб ачырсан, ағыллы, дүзкүн фи-кир сөjlәjирсән. Бә'зән, бир jазының охунмасына бир өмүр бәлә кифәjәт елә-мир, онун сиррини ачылмасы кәләчәк нәсилләрә галыр.

Китабә охумаг тәдгигатчыдан тәкчә дил билмәк деjил, епиграфика едминни гаршысында дуран вәзифәләрлә әләгә-дар чох шеj тәләб едир. Тарихи, мәдә-ниjәт тарихини, мәнбәләри, әләлхүсус абидаләри jахшы билмәк лазимдыр. Бу ишдә ити көз, зәка, тәмкин вә халга мә-һәббәт лазимдыр ки, онун тарихини сах-талашдырмајасан.

З. М. Бүңjадов, М. С. Не'мәтова

РЕЦЕНЗИЯ

ВАЖНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ*

После революции 1978—1979 гг. Иран, и без того не обойденный вниманием исследователей, стал объектом повышенного интереса как ученых, так и писателей-публицистов.

Стремясь к доскональному анализу комплекса факторов, приведших к мощной антимонархической и антимпериалистической революции, которая несмотря на свою конкретно-историческую предопределенность и неизбежность оказалась в какой-то мере неожиданной и весьма своеобразной, некоторые авторы значительно раздвинули хронологические рамки своих исследований, в результате чего советское ирановедение обогатилось новыми обстоятельными трудами по новейшей истории Ирана.

Рецензируя монографию одного из ведущих ирановедов нашей страны С. М. Алиева, несомненно, займет достойное место среди этих работ. Автор монографии анализирует общественно-политическое развитие Ирана в XX веке в неразрывной связи с добычей нефти — основного богатства иранского народа — и нефтяной политикой правящих верхов этой страны. Обоснованность и целесообразность такого подхода не нуждаются в доказательствах. Нефтяной вопрос проходит красной нитью через всю историю Ирана нашего столетия.

Как указывает автор, и нефтяные проблемы, и общественно-политические процессы и явления Ирана в той или иной степени были уже объектом изучения советских и зарубежных авторов. «Однако исследования, где эти проблемы рассматривались бы в тесной взаимосвязи и на протяжении всего XX в. не имеется» (с. 5). Нельзя не согласиться с мнением автора о том, что «изучение общественно-политической истории Ирана в XX в. под «нефтяным» углом зрения позволяет по-новому увидеть некоторые важные явления и события, раскрыть их прямую или опосредствованную связь с нефтяной про-

блемой» (с. 269).

«Нефтяная» история Ирана начинается с 1901 года, когда страна, почти превратившаяся в полуколоннию, предоставила английскому финансисту д'Арси концессию на разработку и эксплуатацию месторождений нефти. Природного газа и т. д. Учрежденная в 1909 г. Англо-персидская нефтяная компания — АПНК (с 1934 г. Англо-иранская нефтяная компания — АИНК) в течение почти полувека организованно грабила природные богатства иранского народа, оказывала значительное, иногда решающее влияние на определение внутренней и внешней политики Ирана. На фоне нефтяных событий, автор прослеживает общественно-политическое развитие иранского общества, высвечивает узловые, поворотные пункты истории Ирана в первой половине XX века.

Детально исследуется государствен-ный переворот 1921 года, приведший к господству в Иране династии Пехлеви. Вывод автора о негативной роли этого переворота в истории иранского общества представляется нам убедительным. «Самое его отрицательное последствие с точки зрения общественно-политической эволюции Ирана заключалось в том, что в результате прихода к власти правонационалистической группировки иранское общество не смогло выйти на путь демократического развития» (с. 45).

Существенное место уделено автором борьбе прогрессивной общественности Ирана за национализацию нефтяной промышленности. В 1949—1953 гг. эта борьба приобрела подлинно национально-освободительный характер, что обуславливалось как огромным значением нефтяного вопроса, так и заметным ростом участия широких народных масс в антимпериалистической борьбе. Выводы С. М. Алиева по этому периоду (см.: с. 33—35) хорошо аргументированы и научно обоснованы.

* Алиев С. М. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.— М.: Наука, 1985.

Антиимпериалистическое и демократическое движение 1949—1953 гг. завершилось поражением. Английская колониальная политика, англо-русская (до 1917 г.) и англо-германская (до 1941 г.) борьба за доминирование в Иране уступили свое место империалистической эксплуатации Ирана Соединенными Штатами Америки. В результате второй мировой войны США выдвинулись в неоспоримые лидеры капиталистического мира. Началось четверть вековое американо-иранское «сотрудничество», охватившее все аспекты межгосударственных отношений. В основном с этого момента Иран превращается в объект неоколониальной политики американского империализма, источник сырья, сферу выгодного приложения капитала и удобный рынок для реализации излишних промышленных и сельскохозяйственных товаров. Превратившись в послушное орудие Вашингтона, продажный шахский режим охотно служил интересам империалистических сил ради сохранения классовых привилегий. Иран стал важным плацдармом и форпостом США в районе Ближнего и Среднего Востока. Такая политика не соответствовала национальным интересам Иранского народа, привела к потере самостоятельности при решении вопросов социально-экономической и внешней политики Ирана.

Это насыщенное важнейшими событиями и явлениями двадцатипятилетие исследуется в трех главах рецензируемой монографии. Автор убедительно показал, что усиление реакционных тенденций во внутренней и внешней политике Ирана, рост авторитарного характера шахского правления и иностранной зависимости неотвратимо приближали страну к возникновению революционной ситуации. Монархическому режиму не помогли ни «белая революция», ни активное и, в общем, положительное участие в создании и деятельности ОПЕК, ни даже фантастическое увеличение финансовых доходов после многократного роста цен на нефть в 1973 г. Половинчатые, не последовательные реформы 60-х — начала 70-х годов, не решив до конца существующие проблемы, породили но-

вые, более острые противоречия. Огромные доходы от экспорта нефти были направлены не на улучшение бедственного положения народных масс, что могло бы существенно продлить бытование монархического режима, а на удовлетворение амбициозных и субимпериалистических замыслов шаха и его приближенных.

Революция 1978—1979 гг. — важнейшее событие иранской истории XX столетия. Позиция С. М. Алиева, выдвигаемые им положения о сложных и спорных моментах революции, привлекают внимание методологической обоснованностью и научной логичностью. С уверенностью можно сказать, что выводом автора монографии о предпосылках, ходе, результатах и особенностях иранской революции предостаточна долгая (но отнюдь не спокойная) жизнь.

Эти же слова можно повторить и о той части работы, где рассматривается становление Исламской Республики Иран и нефтяная политика нового режима, с тем лишь добавлением, что здесь авторская позиция подкрепляется разумной научной осторожностью. Вполне справедливым представляется вывод о том, что многие из тех проблем, которые в свое время вызвали углубление противоречий между шахским режимом и народными массами, вновь обостряются в силу мелкобуржуазно-демократического характера исламского режима и роста антидемократических тенденций.

Новизна работы С. М. Алиева заключается не только в том, что история Ирана XX века исследуется сквозь призму нефтяного фактора и в тесной связи с международными аспектами темы, но и в привлечении новых или малоизвестных документов и материалов, которые усиливают четкую авторскую позицию по всем затрагиваемым вопросам.

Учитывая все вышесказанное, можно совершенно определенно сказать, что монография С. М. Алиева является ценным вкладом в современное ирановедение и востоковедение в целом.

Г. Дж. Алибейли, И. Ю. Камбаров

МУНДЭРИЧАТ

Ф. Көчәрли. Үзәйр һачыбәјов вә Азәрбајҗан мәдәнијәти	3
Т. С. Кәримов. Азәрбајҗан ССР Али мәктәпләриндә елми-педагожи кадрлар һазырлығы. (1971—1980-чи илләр)	13
Р. Б. Мусәјев. Инкишаф етмиш сәсиализм шәраитиндә Бақы шәһәр јер-ли советләринин күтләви-тәшкилатчылыгы иши (1971—1980-чи илләр)	21
Р. М. Тағызаде. Азәрбајҗанда балыгјетишдирмәнин инкишафы (1976—1980-чи илләр)	28
Ј. З. Абдуллајев. Загафгазја республикалары әразисиндә апарылан-транзит әмәлијатларынын Совет—Иран әләгәләринин инкишафында јери (1922—1928)	35
Һ. Н. Һәсәнов. XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан дәвләт кәндиләринин сәј тәркиби вә торпагла тәмин олунмасы	43
Ш. Ф. Фәрзәлијев. Хоҗа Сәдәддин әфәнди вә онун «Тачүт-тәварих» әсәри	51
К. Һ. Әһмәдова. Мисир маарифчилијинин формалашмасына даир (XIX әсрин ахырлары)	58
М. А. Јусифов. Мосул атабәјләр дәвләтиндә наблик	67
Г. М. Әһмәдов. Гутгашен рајону Әмирван кәндиндә археоложи тапын-тылар	73
Һ. Ф. Чәфәрров. Борсунлуда илк тунч дәврү курганы	79
Һ. А. Гулијев, Е. Ә. Кәримов. Совет һакимијәти илләриндә азәрбајҗан-лыларын јашајыш евләриндә олан дәјишкликләрин бә'зи этнографик аспектлә-ринә даир	89
Н. З. Һүсәјнов, Ч. Т. Әһмәдли. Үмүмәли анлајышларын ғносеоложи статусуна даир	98
В. Г. Әһмәдов. Ичтимаи елмләр сәсиал информәсијанын мәнбәләрин-дән биридик	105
С. Һ. Мусәјев. Азәрбајҗан буржуа идеолокијасы вә сәсиолокијасынын идеја-сијаси етигәмәти	112
С. Ј. Һүсәјнов. Бәдин халг сәнәткарлығынын өјрәнилмәсинин сәсиоложи аспекти	118
Мәһәмәд Әли Һүсәји. Бејнәлхалг боғазлар анлајышы мәсәләсинә даир	125
Тәңгид вә библиографија	
Харичи Шәрг өлкәләринин фәлсәфи вә ичтимаи фикринин актуал проблем-ләри һагында	129
З. М. Бунјадов, М. С. Не'мәтова. Бә'зи епиграфик абидәләрин тәһри-фи һагында	132

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. Көчарли. Узеир Гаджибеков и азербайджанская культура	3
Т. С. Керимова. Подготовка научно-педагогических кадров в высших учебных заведениях Азербайджанской ССР (1971—1980 годы)	13
Р. Б. Мусаев. Организационно-массовая работа местных советов г. Баку в условиях развитого социализма (1971—1980 годы)	21
Р. М. Таги-заде. Развитие рыбоводства в Азербайджане (1976—1980 годы)	28
Я. З. Абдуллаев. Место транзитных операций через ЗСФСР в развитии советско-иранских отношений (1922—1928 годы)	35
Г. Н. Гасанов. Численный состав и земельная обеспеченность государственных крестьян Азербайджана в конце XIX—начале XX века	43
Ш. Ф. Фарзалиев. Ходжа Сададдин эфенди и его сочинение «Таджатаварих»	51
Г. Г. Ахмедова. К вопросу о формировании египетского просветительства (конец XIX века)	58
М. А. Юсифов. Институт найбов в государстве атабеков Мосула	67
Г. М. Ахмедов. Археологические находки в селе Амирван Куткашенского района	73
Г. Ф. Джафаров. Курган эпохи ранней бронзы у сел. Борсунду	79
Г. А. Гулиев, Э. А. Керимов. О некоторых этнографических аспектах преобразования сельского жилища азербайджанцев за годы Советской власти	89
Н. З. Гусейнов, Дж. Т. Ахмедли. К гносеологическому статусу общенаучных понятий	98
В. Г. Ахмедова. Общественные науки как один из источников социальной информации	105
С. Г. Мусаев. Идеино-политическое направление Азербайджанской буржуазной идеологии и социологии	112
С. Я. Гусейнов. Социологический аспект изучения народных художественных промыслов	118
Мухаммед Али Хусейн. К вопросу о понятии международных проливов	125
Об актуальных проблемах философской и общественной мысли зарубежного востока	129
Критика и библиография	
З. М. Буниятов, М. С. Нейматова. О некоторых искажениях этнографических памятников	132
Рецензия	
Важное исследование	137

Сдано в набор 06.08.85. Подписано к печати 18.10. 1985.

ФГ 02838. Формат бумаги 70×108¹/₁₆. Бумага типографская № 1.

Гарнитура шрифта литературная. Печать высокая. Усл. печ. лист 11,37.

Усл. кр.отт. 11,37. Уч.-изд. лист 11,09. Тираж 1160. Заказ 597: Цена 80 коп.

Издательство «Элм».

370143 Баку-143, проспект Нариманова, 31, Академгородок, Главное здание.

Типография АН Азербайджанской ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.